

TARTALOM

TUDOMÁNYOS RENDEZVÉNY

- Bósze Péter** – ■ A félezer éves magyar orvosi nyelv.
Szabó T. Attila ■ Lencsés György-émlékelőadások 58
- Szabó T. Attila** ■ Bevezetés. Az tudós mesternek, azaz Magistro docto.... 60
- Vizi E. Szilveszter** ■ Megnyitó 61
- Köszöntések 62

TANULMÁNYOK

- Magyar László András** ■ Az orvosi nyelv a XVI. században, Európában 78
- Szabó T. Attila** ■ Váradi Lencsés György (1530–1593) és a magyar orvosi-élettudományi szaknyelv a XVI. században. az *Egész orvosságról való könyv*, azaz *Ars Medica* (1577 k.) tükrében 82
- Péter Mihály** – ■ Marosvásárhelyi szerzők azon munkáinak jegyzéke, **Péter H. Mária** ■ amelyekkel hozzájárultak Lencsés György *Ars Medica* című kötetének ismertetéséhez 92
- Keszler Borbála** ■ Magyar orvosi nyelv a XVII. században 95
- Kapronczay Károly** ■ Magyar orvosi nyelv a XVIII. században 101
- Bósze Péter** – ■ Bugát Pál munkássága 104
- Kapronczay Katalin**
- Kiss Jenő** ■ A magyar orvosi nyelv a XIX. században 125
- Laczkó Krisztina** ■ Helyesírás a magyar orvosi nyelvben: múlt és jelen 128
- Gaál Csaba** ■ A magyar orvosi nyelv jelene 133
- ZÁRSZÓ
- Bósze Péter** ■ Zárszó 138

Bősze Péter – Szabó T. Attila

A félezer éves magyar orvosi nyelv

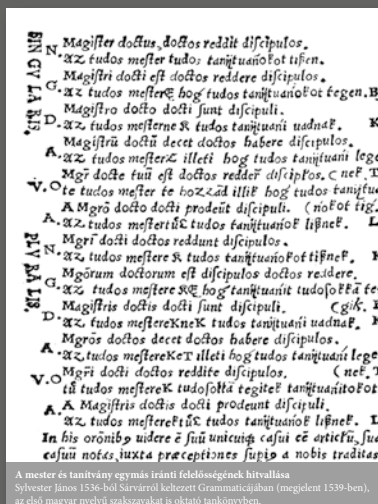
Lencsés György-emlékelőadások

Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2013. október 18.

A *félezer éves magyar orvosi nyelv* című tudományos ülést az MTA Orvosi Tudományok, valamint a Nyelv és Irodalomtudományok Osztálya, az MTA területi és szakbizottságai (élet-tudományok, nyelv- és irodalomtudomány, orvostudomány, gyógyszerészet, mezőgazdaság); az MTA Nyelvtudományi Intézete és Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottsága; a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat; az Erdélyi Múzeum Egyesület; a Semmelweis Egyetem; a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár; a Magyar Orvostörténelmi Társaság; a Magyar Nyelvtudományi Társaság; a Magyar Orvosi Nyelv című folyóirat; az Európai Nőgyógyászati Rák Akadémia és a Beythe István Pannon Történeti Természetismereti Társaság szervezésében rendeztük.

Meghívó

A FÉLEZER ÉVES MAGYAR ORVOSI NYELV

A mester és tanítvány egymás iránti felelősségének hivatallása
Sylvester János 1536-ból Sárvárról keletkezett Grammaticájában (megjelent 1539-ben),
az első magyar nyelvű szakszavakat is oktató tankönyvében.

Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
2013. október 18. 9–15 óra

FŐVÉDNÖK Vizi E. Szilveszter akadémikus, az MTA volt és a TIT jelenlegi elnöke, Lencsés György-díjas

A RENDEZVÉNY NESZTORA Schultheisz Emil

ELNÖKÖK Bősze Péter és Szabó T. Attila

A Lencsés György-emlékelőadások célja az első magyarul írt orvosi könyv, Várad Lencsés György (1530–1593) *Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica* (1577 k.) című munkájával kapcsolatos kerek évfordulók méltó megünneplése volt a következők kapcsán:

- 515 éve született és 450 éve hunyt el Nádasdy Tamás (1498–1562), aki a XVI. század egyik legjobb magyar nyelvtudósát (Sylvester János) és kiváló magyar orvosát, (Szegedi Körös [Fraxinus] Gáspár) alkalmazta udvarában, és akinek közvetve vagy közvetlenül az első magyarul nyomtatott természettudományos szövegeket, kézikönyveket köszönhetjük.
- 450 éve hunyt el Pozsony városi orvosa, Szegedi Körös Gáspár, aki az első igazolt magyar méhdaganat-kezelő, Várad Lencsés György feltételezett mestere, a testi és lelki betegségek közötti szoros kapcsolat hirdetője.
- 435 éve jelent meg Kolozsvárott az első magyar nyelvű természettudományi kézikönyv, Melius Juhász Péter *Herbárium az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól* című orvosbotanikai munkája, és ekkor került nyomdába Lencsés György *Egész orvosságról való könyve*.
- 420 éve hunyt el Gyulafehérvárott Várad Lencsés György, aki a párisi Jean Fernel, a páduai Andreas Vesalius, illetve a sárvári és pozsonyi Körös Gáspár által képviselt orvoslás szellemében összeállította és 1577 táján Heltai Gáspár kolozsvári nyomdájába beadta az első magyarul írt orvosi könyv, az *Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica* 6 kötetének kéziratát.

- 200 éve jelent meg Debrecenben Diószegi Sámuel Orvosi fűvészkönyve.
- 220 éve, 1793. április 12-én született Bugát Pál akadémikus, a magyar orvosi szaknyelv meghatározó személyisége, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat jogelődje a Királyi Magyar Természettudományi Társulat és az első magyar orvosi folyóirat, az *Orvosi Tár* alapítója. 170 éve jelent meg a negyven ezer szót tartalmazó *Természettudományi szóhalmaz*, amely jelentős mértékben befolyásolta a magyar nyelv fejlődését, elsősorban az orvostudomány által használt magyar szavak kialakulását.
- 100 éve fedezte fel Marosvásárhelyen Gulyás Pál Lencsés György kiadatlanul maradt kéziratát.
- 70 éve adta ki először az esztergomi Varjas Béla Lencsés munkájának akkor ismert részeit Kolozsváron.

Ezeket és további, témánk szempontjából fontos évfordulókat (Andreas Vesalius 1514–1562; Beythe István 1532–1612; Jean Fernel 1497–1558 stb.) több helyszínen, de egy szellem – az európai és magyar tudomány újjáéledése – köti össze.

A TUDOMÁNYOS RENDEZVÉNY MŰSORA

BEVEZETŐ Szabó T. Attila
MEGNYITÓ Vizi E. Szilveszter

ÜDVÖZLETEK Bartók Miklós, Birtalan Iván, *Francesco Bistoni, Egyed-Zsigmond Imre, *Luigi Frati, **Eudovít Gašpar, Kiss Jenő, Kondora István, Nagy Melinda, Paládi-Kovács Attila, Péntek János, Sótónyi Péter – Kapronczay Károly, Surányi Dezső, Szabó István, Szél Ágoston, Tonk Márton, Varga Benedek, Váradi Tamás, *Giuseppe Zaccaria. (Tolmácsolta: *Ubizsy Andrea, **Nagy Melinda)

ELŐADÁSOK

ORVOSI NYELV A XVI. SZÁZADBAN
 Üléselnök: Berényi Mihály

Az orvosi nyelv a XVI. században Európában
Magyar László András (Budapest)

Sylvester János (1539, 1541) munkássága és a magyar természettudományi szaknyelv
Bartók István (Budapest)

Paulus Kyr egészségtankönyve (1551) és az erdélyi száz orvosok nyelve a XVI. században
Offner Robert (Speichersdorf/Regensburg)

Lencsés György (1530–1593) és a magyar orvosi-élettudományi szaknyelv a XVI. században, az *Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica* tükrében
Szabó T. Attila (Balatonfüred)

MAGYAR ORVOSI NYELV FEJLŐDÉSE A XVII. SZÁZADTÓL NAPJAINKIG

Üléselnök: Bősze Péter

Magyar orvosi nyelv a XVII. században
Keszler Borbála (Budapest)

Magyar orvosi nyelv a XVIII. században
Kapronczay Károly (Budapest)

Bugát Pál (1793–1885) és a magyar orvosi nyelv
Bősze Péter – Kapronczay Katalin (Vászoly, Budapest)

A magyar orvosi nyelv a XIX. században
Kiss Jenő (Budapest)

Helyesírás a magyar orvosi nyelvben: múlt és jelen
Laczkó Krisztina (Budapest)

A magyar orvosi nyelv jelene
Gaál Csaba (Ehingen)

ZÁRSZÓ Bősze Péter

„Egyrésztől azon kell lenni, hogy a tudomány kivitessék az életbe, de másrésztől meg azon is kell lenni, hogy az élet bevittessék a tudományba.”

Kossuth Lajos

Szabó T. Attila

Bevezetés

Az tudós mesternek, azaz Magistro docto...

„Az tudós mesternek tudós tanítványai vannak...” – tanították diákjaiknak már 475 éve több nyelvtani formában, latinul – de magyarul is – Sylvester János és Mihály, sárvári iskolamesterek. János, még huszonévesen, 1527-ben Krakkóból figyelmeztette társait arra, hogy „gyűjtsd a tudást, mert lásd, pusztul minden e földön, csak a szellemi kincs élheti túl a halált”. És 1541-ben az ő bibliafordításának jegyzeteiben jelent meg nyomtatásban először magyar orvosi szöveg. Sárvárott tehát már félezer évvel ezelőtt tudták: minden országot csak az iskola, minden iskolát csak diákjai és minden diákot csak tudós tanárok tehetnek tudóssá – a szó legáltalánosabb értelmében. Ebben az értelemben a magyar iskolatörténet első nyomtatott hitvallása minden rendű és rangú magyar „iskola” jelmondata is lehetne.

Külön rendezvény tárgya volna a kérdés: Miért nem az? Sylvester Jánossal és a „Sárvári iskolával”, ahol már tudós mester, képzett (docto) „doktor” oktatott, új fejezet kezdődött a magyar nyelvű tudás történetében: a nyomtatott tudomány kora. A magyar orvoslás és a botanika a sárvári iskolában nevelkedett Melius Péter *Herbáriumától* (1578) egészen Diószegi Sámuel *Orvosi fűvészkönyvéig* (1813) évszázadokon át egy törzsben haladt.

Félezer éve a *doktor* szó három – hittudományi, orvostudományi és mesterségismereti – jelentése nagyjából egyenrangú volt a magyarban az Erdélyi magyar szótörténeti táradatai szerint (<http://mek.oszk.hu/08300/08370/pdf/>; <http://emsz.db.iif.hu/>). A szónak ezt a többes jelentését ma már csak a Magyar Tudományos Akadémia őrzi; ide egyaránt járnak ma is a szellemtudományok (hittudomány, nyelvtudomány), az orvos- és a természettudományok, valamint a technikai tudományok doktorai.

Mi viszont, ha doktorhoz járunk, akkor az – mai értelemben – csak orvosdoktor lehet. Látogatásaink nyelvileg a legjobb esetben is kétarcúak, és a két arc tükre éppen a nyelv: mi köznapi nyelven fogalmazzuk meg panaszainkat, az orvos szaknyelven fogalmazza meg a diagnózist. Arról pedig, hogy a (magyar) köznyelv néha egyértelműbb, mint a (latinos) szaknyelv, a szaknyelvi kódok statisztikáival küszködő orvosok sokat tudnának mesélni.

Az orvos-ság (!), mint hivatás, ma is őrzi – a latin–magyar kétnyelvűség emlékének túl – a tudás egységének emlékét: első természettudósaink – a magyar botanikusok, a herbalisták – szinte kivétel nélkül gyógyítással és teológiával is foglalkoztak, ugyanakkor mai orvosaink között van minden bizonnyal a legtöbb egyetemesen művelt ember. Nem véletlen tehát, hogy Akadémiánk dísztermében a – legjobb tudomásunk szerint első – szaknyelvi konferencia, a Lencsés György-emlékelőadás sorozata, éppen a magyar orvosi szaknyelv félezer évéről szól.

A névválasztás jelképes: Lencsés ürügyén a „második magyar vészorszak”, a török kor számos nagy egyéniségére, az első nagy hatású magyar tudományos („doktori”) iskola sok tudós mesterére, a magyar orvosi nyelv európai fejlődésének fél évezredére is emlékezünk. Külön öröm, hogy ebben az emlékezésben – főként Savoia Ubrizsy Andrea jóvoltából – az első magyar orvosdoktorokat tanító olasz egyetemek rektorai, valamint azoknak a magyarországi, ausztriai, romániai és szlovákiai intézményeknek, városoknak a képviselői is velünk vannak, ahol az Európából hazatérő magyar orvosok öt évszázaddal ezelőtt dolgoztak. Az elkövetkező évek emlékelőadás-sorozatainak szép – jelképértékű és európai léptékű – feladata lesz, hogy ebben a teremben szót kapjanak majd a közös (uniós) tudástörténetünk további társszereplői, a francia, a holland, a német, az angol egyetemek, de az osztrák, szlovák, ukrán, román, szerb, horvát és szlovén „doctor”-ok képviselői is.

A jelen Lencsés-emlékelőadások ötlete 2012-ben, a *Magyar Orvosi Nyelv* folyóirat és a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár rendezésében megtartott orvosszaknyelvi konferencia nyomán merült fel. Az, hogy az ötlet ilyen csodálatos keretet kapott, a folyóirat főszerkesztőjének, Bösze Péternek, valamint az MTA volt és a Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat mostani elnökének, Vizi E. Szilveszternek köszönhető.

Ezzel a köszönettel és köszöntéssel kérjük Vizi E. Szilveszter elnök urat, nyissa meg a „magyar orvosi nyelv félezer évének” szentelt emlékelőadások első sorozatát.

Vizi E. Szilveszter

Megnyitó

A tudomány templomában vagyunk. A magyar tudomány szék-házában ünnepeljük a félezer éves magyar orvosi nyelv születését. A Magyar Tudományos Akadémia alapító oklevelében, de az azóta kiadott törvényeiben is benne van, hogy a Magyar Tudományos Akadémiát a nemzet a magyar nyelv ápolására, a tudomány szolgálatára hozta létre. A XVIII. század végén, Bessenyeiék Bécsben, de még előtte Arankaék Erdélyországban arról írnak, hogy létre kell hozni a Magyar Tudományos Akadémiát. Richelieu bíboros azt javasolta a nemzeteknek, a kultúrnemzeteknek, hogy létesítsenek nemzeti akadémiákat a saját anyanyelvükön, a saját anyanyelvük ápolására. Ezután alakulnak meg Európában a nemzeti tudományos akadémiák, és elsők között 1825-ben a Magyar Tudományos Akadémia.

A középkor szakmai irodalma latin volt. A XVII. századig oktatás nyelve ugyancsak latin volt az egész világon. A XVI. században Rotterdami Erasmus még Európa számára a latint szerette volna bevezetni, mint *lingua francát*, közös nyelvet. Magyarországon a XIX. század közepéig latin volt a hivatalos nyelv. Váradi Lencsés György messze megelőzte korát, amikor 1576–77-ben átadta Heltsai Gáspár kolozsvári nyomdájának magyar nyelven írott kéziratát *Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica* című munkáját. Napjainkban Szabó T. Attila professzor érdeme, hogy ez a mű teljes terjedelmében, mai helyesírással rendelkezésünkre áll. Így én is hadd idézzek belőle: „agyvelőből az elevenítő lélek, az érzékenységnek és mozgásnak eszközibe származik, és ide s tova elosztatik”. Hangsúlyozom tehát mai szakszavakkal: az agyvelőből az elevenítő lélek az érzékenységnek és mozgásnak eszközibe, például az *izomba*, vagy egy további *idegbe* jut az ingerület (az *izom* és *ideg* szavakat Lencsés még nem használta!).

Sylvester János, humanista tudós, a magyar esszéirodalom megteremtője is csak néhány évtizeddel előzi meg Lencsést az 1541-ben kiadott Újszövetség magyar nyelvű fordításával és ebben az első magyar nyelvű nyomtatott orvosi szöveggel „Az begeségekről, melyekről az Evangéliumban emlékezetet va-gyon”, a bibliafordításához írott saját jegyzeteivel.

Érdeemes megemlíteni, hogy az orvosi tankönyvek magyar nyelvű megjelenését még ha nem is az orvostanhallgatók részére, hanem az állatorvosok, sebészek számára, mint fontos eseményt könyvelték el a kor magyar nyelvűművelői. 1779-ben Földi János időmértékes verssel köszöntötte Rácz Sámuel magyarul írt *A borbélyi tanításoknak első darabja* című könyvét:

„Olly ember pedig, á ki bóldogítja
Ezzel Nemzetedet; ki Bontzolást – is,
Testünkben magyaros nevéen nevezve
Minden részt, Magyarúl íra.”

1793-ban Csokonai Vitéz Mihály is lelkesen üdvözölte *A hí-res Rácz Sámuel Úrhoz* című versében a magyarul megszólaló orvosprofesszort, és 1789-ben megjelent *A Physiológiának rövid sommája* című tankönyvét.

„Uram! Örvezend a magyar
Haza, hogy a mostani
Esculap fiait hallja
Magyar hangon szólani;
Hogy görög-módi ruháit
Hippokrates letette
S magyar köntösre váltotta
S már azt is megszerette.
Galenus már Pestet lakja,
Szólván magyar nyelven,
hangzik a Dunának mindkét
partjain Avicenna”

Egyébként a XIX. század második felében Toldy Ferenc, Bugát Pál és Almási Balogh Pál orvos akadémikusok sokat tettek a magyar nyelv fejlődéséért.

Ezekkel a szavakkal köszöntöm a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat nevében – alapítónk, Bugát Pál kései utódaként – a konferenciát.

Köszöntések

BARTÓK MIKLÓS

a Bornemisza Péter Társaság elnöke

Szeretettel köszöntöm a rendezvény elnökségét, szervezőit, az előadókat és a hallgatóságot. Köszönöm a Bornemisza Péter Társaság és az ausztriai Semmelweis Orvos Egyesület elnökségének a nevében a meghívást.

A Bornemisza Péter Társaságot ötvenhárom évvel ezelőtt, 1960-ban alapította Szépfalusi István evangélikus lelkész, író és társadalomtudós. A társaság a magyar kultúra elmélyítésére, terjesztésére és a kulturális élet támogatására alakult, és Bornemisza Péter szellemében kívánta kifejteni tevékenységét.

Az utóbbi évek meghívottai közül – akik felejtethetetlen előadásokkal ajándékozták meg a BPT közönségét – csak azokat emelem ki, akik előadásuk témája révén ehhez a mai rendezvényhez valami módon kapcsolódnak. Itt említhetem többek között: Kőszeghy Pétert, Szentmartoni Szabó Gézát, Bartók Istvánt, Szabó T. Attilát és Szörényi Lászlót – nekik köszönhetően alakult ki erős vonzalmunk a XV. és XVI. századi irodalom és művészet iránt.

„Aki valamilyen beszédbbe kezd (vagy tevékenységbe fog) a siker reményében nem teheti azt jobb és helyesebb sorrendet követve, minthogy Istennel kezdi, és Istennel fejezve be pihen meg” (idézet Matheus Dresserus *Retorikája* négy könyvének egyikéből). Ezt a gondolatot érzük tetten Bornemisza Péter *Magyar Elektrájában* is: a Mester az elveszett isteni értékek hordozója és ismerője. Tanítványát, Oresztészt arra neveli, hogy tanítványa Istentől kapta azokat a képességeket, amelyekkel megbosszulhatja a király halálát, és visszaállíthatja a régi, igazságos, Istennek tetsző rendet. A zsarnok hatalmaskodók és trónbitorlók iszonyatos károkat tudnak okozni a közösségekben, szétverhetnek településeket, tönkretelhetnek országokat, megsemmisíthetik a kisebbségi lakosságot, akár egy egész civilizációt is elsüllyeszthetnek. A pusztulás után a szellemi újjáépítés a mesterekre vár, akik kiássák az ősi tekerceket, megkeresik a régi könyveket, begyűjtik az elkallódott, értékes, pozitív meméket, és természetesen felnevelik és kiképzik az Oresztészeket, és elindítják őket egy, az elpusztultnál is tökéletesebb világ felépítésének az útján.

Szabó T. Attila szerint Lencsés György *Az egész orvosságról való könyve* „megőrzött számunkra egy hadak által szétrombolt, időben elsüllyedt világot: a XVI századi magyar tudományos gondolkodást. Ez az alkotás az elmúlt évszázadok során bűvópatakként formálta tovább azt az ismeretrendszert, mely végül a jelenkori tudomány napfényes és viharos tájaira vezetett”. Ilyen mestereknek ismertük meg társaságunk előadóit, és azt kívánom, hogy ez a rendezvény is ilyen irányba formálja a kutatókat.

Átböngészve a mai előadások tartalomjegyzékét alig találtam olyan címet, amelyről ne lehetne feltételezni, hogy magyar-osztrák (bécsi) vonatkozása ne volna. Ezért gondolataimmal képzeletben óvatosan visszahúzódok a régi bécsi egyetemre, ahol Sylvester János 1542-től 1544-ig a héber és a görög nyelv tanáraként működött. „Sylvester az első magyar nyelvtan szerkesztője, a magyar nyelv tudatos művelője volt” – írja róla Bartók István. „Szinte Sylvester az egyetlen, aki össze tudta egyeztetni ragaszkodását az évezredes latin hagyományokhoz, valamint hazájának és anyanyelvének a felfedezés izgalmaival átfűtött szerelmét” – írja Szörényi László Bartók István kutatásaira utalva.

A későbbiek során a reformáció hatására sokan elfordultak Erasmus előkelő kulturális eszméitől, és a latin helyett magyar anyanyelvükön kezdték művelni a tudományokat és az irodalmat. Tizenhárom év múlva (1558-ban) a bécsi görög tanszéken Georg Tanner, a híres grécista (görög) professzor, Szophoklész-szemináriumot tart tanítványainak; közöttük van Bornemisza is. Gregor Tanner együtt hallgatta Zsámbéki Jánossal (Johannes Sambuculus) 1551-ben a Wittenbergi Egyetemen Philipp Melanchton Szophoklészről tartott előadásait. Zsámbékit – II. Miksa és majd II. Rudolf császári udvari orvosát, a híres Emblémás könyv (*Emblemata*) szerzőjének életútját – Fortuna segítette. Bornemisza sorsáról ugyanezt állítani merész túlzás lenne.

Zsámbéki diáktársa, Tanner professzor ismertette meg Bornemiszával Melanchton szigorú morális-etikai nézeteit, és tanártársaival közösen biztatta őt a magyar nyelvű *Tragédia* megírására. Néhány példa Melanchton tanaiból, amelyet Bornemisza átvesz és *Tragédiájában* következetesen ismétél:

- az ördög mesterkedése következtében egyetlen ember bűne az egész birodalom (világ) pusztulását hozhatja magával;
- a bűnösök felelőségre vonása, ha késve is, de bekövetkezik;
- a bosszúállást pedig Istenre kell hagyni.

Bornemisza Péter a darabot 1558. június 12-én, Ferdinánd király császárrá való koronázásának tiszteletére készült bemutatni, a régi Bécsi Egyetem előtti téren. Nem tudni biztosan, hogy az előadás megvalósult-e. Az viszont tény, hogy 453 évvel később a BPT színi csoportja bemutatta a *Magyar Elektrát*, Bécsben. Ha viszont a kutatások bebizonyítanák, hogy mégis volt 1558-ban bemutató, akkor mi szívesen lemondunk az elsőbbség jogáról.

Kívánom, hogy a tudományos értekezés eredményes és sikeres munkát végezzen. A rendezvény bezárását megelőlegezve, a *Magyar Elektrából* idézve, pedig a következőket kívánom: „Az Úristen vigye kigyelmeteket haza nagy békességgel és tartsa meg kigyelmeteket nagy sok esztendeig jó életben az örökké való üdvösségetekre.”

BIRTALAN IVÁN

az Ausztriai Semmelweis Orvos-egyesület elnöke

Tisztelettel és szeretettel köszöntöm – jelenleg Tokióból – a Lencsés-emlékelőadás résztvevőit. 1988-ban a Budapest–Tatabánya-tengely mentén, mint a megyei kórház főigazgató főorvosa, Vér Andrással a politikai ellenállást legyőzve, megszerveztük a Magyar Orvosi Kamarát. 1990-ben, mint a MOK főtitkára, a „demokrácia menekültjeként” kerültem Bécsbe. Bécsben nevezett ki az államelnök, dr. Fischer, tudományos munkám elismeréseként professzornak.

Körülnézve, beilleszkedve láttam, hogy egyre több magyar származású vagy magyarokkal rokonszenvező orvos él Ausztriában, így barátaimmal elhatároztuk, hogy összefogjuk az itt élőket. Az Ausztriai Semmelweis Orvos-egyesület (Semmelweis Ärztenverein Österreich) 2004-ben alakult. Taglétszámunk hozzávéve tölezen 170 Ausztriában élő orvos, akik valamilyen szinten beszélnek a magyar nyelvet, és kötődnek a magyarsághoz. Sebastian Reischle német bőrgyógyász, Michael Neumann osztrák szülész főorvos is tagjaink sorába lépett. Üléseink alkalmából többnyire az előadások is magyar nyelven folynak. Kivétel ritkán van, amikor a szaknyelvet az előadók csak németül ismerik.

Az alapító tagok mindegyikét nem kívánom felsorolni, de többen tudományosan minősített orvosprofesszorok, a teljesség igénye nélkül: Pávó Imre, Gyöngyössi Mariann, Tepper Gábor, Fürst Gábor, Mester-Tonczar László (AKH), Dunky Attila stb. vettek részt az alapításban. Mindenképpen a neves kutatók, oktatók mellett meg kell említenem Csikos János fiatal orvost, aki mint titkár a legtöbbet tette a szervezés, mozgósítás, az alapítás terén.

Az első, körülbelül nyolc évben havonta vagy kéthavonta a gyógyszerállalatok támogatásával rendeztünk színvonalas

tudományos üléseket és társasági vacsora-összejöveteleket. Sajnos az új törvények a támogatásokat megnehezítik, így ritkábban tudunk tudományos összejöveteleket szervezni.

Továbbra is kívánjuk Ausztriában a magyar nyelvű gyógyító, kutató, oktató orvosok jó hírét öregbíteni, továbbképzésüket (amelyet az Osztrák Orvosi Kamara pontokkal elismer) és tudományos tevékenységüket támogatni, a magyar nyelv használatát elősegíteni. Tervezünk egy Regionális Akadémiai Központot, német nyelvterületen, amennyiben az MTA támogatja törekvésünket.

Köszönöm figyelmüket, és kívánok sok sikert az emlékelőadásokhoz.

FRANCESCO BISTONI

a Perugiai Egyetem rektora

Nagy megtiszteltetés számunkra, hogy részt vehetünk az első „Lencsés György Emlékelőadások”-on. Örömmel fogadtuk a meghívást, mivel ez hangsúlyozza a Perugiai Egyetem, amelyet képviselek, fontos szerepét az elmúlt századok során úgy az oktatás minőségében, mint a nemzetközi együttműködések terén, a széles tudományos együttműködés jegyében, hiszen közismert, hogy a tanárok és a hallgatók mozgása, utazása kulcsfontosságú az egyetemek minősítésében, és alapvető a tudomány fejlődésében, azaz a kutatásban és az oktatásban.

Nagyon büszkék vagyunk arra, hogy a Perugiai Egyetem, alapításától fogva abban a távlatban nyilvánult meg, amelyet ma nemzetközinek nevezünk: egész Európából vonzotta a hallgatókat. Egyetemünket hivatalosan V. Kelemen pápa alapította 1308-ban, és rövidesen sikerült elnyernie az uralkodói elismerést is, amely az egyetem polgárai számára különleges helyzetet biztosított: mentesítette őket az adóktól, védte őket a megtorlásoktól, ezáltal is segítette a szabad mozgást, a mobilitást.

A Perugiai Egyetem 1355. május 19-én nyert uralkodói elismerést IV. Károly császártól, aki akkoriban Pisában tartózkodott, és ott fogadta Perugia város előkelő követeinek egy csoportját, közöttük a híres jogtudóst, Bartolo da Sassoferratót. Néhány évvel később, 1360 táján Perugia városa megalapította az egyik legrégebbi olasz kollégiumot, a Szent Gergely Házat (Casa di San Gregorio), ahol néhány helyet mindig fenntartottak az ún. „hegyentúli hallgatók” (*ultramontaniak*) számára, azaz azok számára, akik az Alpok túlsó oldaláról jöttek ide tanulni.

Perugiában, akárcsak a többi fontos olasz egyetemen, a külföldi hallgatók „nemzetek” szerint szerveződtek. Ez gondoskodott a társadalmi életük különböző területeiről, így a hitéletükről is. Ezt olyan oltárok igazolják, mint a tanárok és diákjaik által gyakran látogatott „Német Nemzet” (*Natio germanica*) oltára vagy a Francia Nemzet (*Natio gallica*) oltára a Santa Maria dei Servi templomban.

Perugiában a legrégebbi egyetemi épület (*Sapienza*) után, amelyet olaszul itt Régi Bölcsészetnek (*Sapienza Vecchia*) neveznek, a XV. és a XVI. század folyamán további kollégiumokat alapítottak, mint a Szent Jeromos Háza (*Casa di San Girolamo*, ezt Új Bölcsészetnek – *Sapienza Nuova*nak is nevezik), majd később a Bartolina és az Oradina Bölcsészete (*Sapienza Bartolina*, *Sapienza Oradina*), abból a célból, hogy megkönnyítsék az egyetem látogatását a messze földről érkezett hallgatók számára. Valóban, számos külföldi hallgató nevét olvashatjuk az *Universitas scholarium*ba és a *Natio germanica*ba beiratkozottak között. Még jelentősebbek a Perugiai Egyetem XV. század utolsó éveiben alapított levéltárában az olyan hallgatókra vonatkozó adatok, akik sikeresen be is fejezték itt tanulmányaikat, és itt szereztek meg a doktori fokozatot.

Az egyik ilyen anyakönyv számol be Fraxinus Gáspár magyar magiszter („*magistris Gasparis Fraxini hungari*” fokozatszerzéséről, aki korábban Páduában (Padova) tanult, majd Perugiában doktorált. Őt hazájában Szegedi Körös (Fraxinus) Gáspár néven tartják számon; olasz akadémiai tevékenységét Savoia Ubrizsy Andrea (2002) tárgyalta a római Sapienza Egyetem kiadásában megjelent *Rapporti italo-ungeresi nella nascita della botanica in Ungheria* című kötetében.

Gáspár doktor 1552-ben mutatkozott be Perugiában, a doktorok kollégiumában, Francesco Colombinál, a botanika professzoránál. Colombit akkoriban Platonként is emlegették ragyogó filozófiai képzettsége miatt. Érdemes itt kihangsúlyozni, hogy Perugiában a botanika éppen ezekben az években vált – igen rövid idő alatt – egyetemi előadás tárgyává. Gáspár doktor vélhetőleg tevékenyen hozzájárult a növénytani, botanikai ismeretek terjesztéséhez Olaszországból Magyarországra felé. Az sem lehet mellékes, hogy Gáspár doktor botanikatanára Perugiában a klasszikus görög műveltségéből eredő filozófiai tudásáról híres Colombi volt. A görögből származott ugyanis a korabeli modern tudományos nyelv.

Nem tekinthetünk itt el a nagy görög munkák akkoriban zajló újrafelfedezésének és lefordításának fontosságától, például Dioszkoridésznek a növények osztályozására vonatkozó munkájától, amelyet ebben az időben Itália különböző tájain dolgozó olyan olaszok fejlesztettek tovább, mint Pietro Andrea Mattioli például Dioszkoridész-köteteinek első modern kori kiadásában. (Mattioli később Gáspár doktor gyermekének keresztapja is lett).

Ezen a téren dolgozott még Castore Durante Umbriából (1529–1590), aki szinte évre pontosan Lencsés György kortársa volt, és 1587-től haláláig a római Sapienza Egyetemen oktatta az *In Simplicibus Medicamentis* tantárgyat, azaz a botanikát. Nekik köszönhetjük az első figyelemre méltó növényrendszerezéseket.

A reneszánsz tetőpontját jelentő évek új tudományos megközelítést hoztak, elvezettek a klasszikusok újrafelfedezéséhez,

különös tekintettel a klasszikus nyelveknek, például a görögnek az újrafelfedezésére. A görögöt használták a különböző szakterületeken, mint a botanikában, az anatómiában és általában az orvoslásban a fogalmak új meghatározásához. A könyvnyomtatás terjedése is fontos szerepet játszott, mivel lehetővé tette a megújuló tudás széles körben való terjedését, serkentette a fordítást, az ismeretek átadását (*transfer of knowledge*).

A tananyagok fejlődéséhez a Perugiai Egyetem jelentősen hozzájárult, ennek következményeként ebben az időben jelentős változások történtek. Erre mutatnak az egyetem fontos könyvtárai és a város jelentős magángyűjteményei is. Ezek közül külön említésre érdemes a humanista Francesco Maturanzio (1443–1518) a maga korában jól ismert, görög nyelvű könyvekben gazdag gyűjteménye, amely a tudós görögországi tartózkodásának, nyelvészeti és kéziratok iránti érdeklődésének az eredménye. Maturanzio – és fontos állandó férfiak – lázas tevékenységének köszönhető a tudás olyan fegyvertárainak az összegyűjtése is, mint például Mátyás király könyvtára, amely akkor a leggazdagabbak, legpazarabbak között volt Európában.

Az újjászületés korában, a humanizmusban gyökerező szellemi összhang és értelmi közösség kialakulásának, a közös klasszikus gyökerek újrafelfedezésének köszönhetően megszilárdultak Itália és Magyarország kapcsolatai. Ezeknek a gyökereknek köszönhető az első tudományos ismeretek, ezek serkentették a szellem embereinek a mozgását a különböző nemzetek között, fokozták a tudás iránti kölcsönös tiszteletet. A szándékoknak és az értékeknek ebből a közösségből sarjadt aztán ki az a közös szókincs, amely alkalmas volt arra, hogy újraértelmezze a közösség által megteremtett új tudást. A személyek mozgása, a tapasztalat és a tudás cseréje képezte az alapját annak, hogy új, hatékony eredmények születtek minden tudományterületen. Ez tükröződött az egyetemeken folyó munkában is.

Mély meggyőződésünk, hogy a tudományos együttműködés az eredményes tudományos kutatás alapja. Reméljük, hogy az első Lencsés-émlékelőadások is egy ilyen hosszú együttműködés kezdetét jelzik majd. Olyan együttműködését, amelyek országaink közös tudományos terveit, törekvéseit is mutatják. Hiszünk abban is, hogy a kölcsönös együttműködés idővel egyre eredményesebbé válik.

EGYED-ZSIGMOND IMRE

az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvos- és Gyógyszerésztudományi Szakosztálya (EMEOGYSZ) elnöke

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvos- és Gyógyszerésztudományi Szakosztálya, valamint a marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem a fél évszázada folyó, Spielmann József, Orbán János és munkatársaik, valamint Péter H. Mária és Péter Mihály által fémjelzett, orvostörténeti kutatások, továbbá az ott őrzött Lencsés-kéziratok jogán és annak

reményében köszöntöm a magyar orvosi nyelv megőrzésén és fejlesztésén dolgozó társainkat, hogy történelmi tényeken alapuló megbeszélésük a mai, különös világunkban is érvényes, alkalmazható ötleteket eredményezzen.

Erdélyben, ahol az erőltetett román nyelvű gyakorlati oktatás megnehezíti az orvostudomány alapos megértését, az orvosi egyetemen és az egyre több, teljesen román személyzettel működő, betegellátó osztály gátolja a sikeres orvosi beavatkozást, a magyar orvosi nyelv jelentősége különleges értelmet nyer. Érthető, ha azt remélem, hogy ez az emlékülés, az anyanyelven folyó legbiztosabb megértés elvére hivatkozva tudatosítani fogja az európai tanácstevőknl a magyar orvosi nyelv alkalmazásának a szükségességét az orvosképzésben, illetve hangsúlyozza a beteg ember azon elemi jogának az igényét, hogy nyomorult állapotában anyanyelvén beszélhesen a rajta segíteni akarókkal.

Magyar nyelvű erdélyi szaklapunk, az *Orvostudományi Értesítő* igényli, és megfogalmazott célja, hogy megkedveltesse a kutatókkal a magyar orvosi nyelvet. Világjelenség, hogy ezzel a céllal a lap nemzetközi elismertsége még a közölt angol nyelvű összefoglalókkal sincs biztosítva.

Szakosztályunk már 2005-ben, a *Lencsés György – Ars Medica-díj* megteremtésével emléket állított az emberi test egészére kiterjedő első magyar nyelvű orvosi könyv szerzőjének, és elkötelezte magát a magyar orvosi nyelv művelésére. A Lencsés György-emlékérem és -oklevél a kiemelkedő erdélyi orvosi tevékenység évenkénti elismerését szolgálja, de ezzel a díjjal értékeljük az erdélyi orvosokat segítő külföldi kutatókat is. Első díjazottja Vizi E. Szilveszter akadémikus volt, ebben az évben Kata Mihály szegedi egyetemi tanár, az erdélyi gyógyszerészek és gyógyszerészeti oktatás nagy támogatója kapta az elismerést.

Köszönöm, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvos- és Gyógyszerésztudományi Szakosztálya is meghívást kapott a magyar orvosi nyelvről a Magyar Tudományos Akadémián szervezett ülésre. Mindannyian tudjuk, hogy a magyar orvosi nyelv művelése egy életen át folyó munka. Ehhez kívánok jó egészséget, sikeres tanácskozást.

LUIGI FRATI

a római LA Sapienza Egyetem rektora

Nagy örömmel nyújtom át üdvözetemet A *félezer éves magyar orvosi nyelv* emlékülés megnyitóján a 2013. évi *Lencsés György-emlékelőadások* közönségének.

Ma, végre, Európa újraegyesítésével, a tudósok és a tanítványok egy új nemzedéke különös figyelmet szentel a különböző országokat összekötő azon jellegeknek, személyiségeknek és viszonyoknak a tanulmányozására, amelyek összekapcsolják az itt élő különböző népeket és kultúrákat. Néhány évtizede még az akkor valós történelmi és politikai helyzet

értelmezése során Közép- és Kelet-Európa jórészt a „Vasfüggöny” túloldalának számított, és ezeknek a területeknek a történetét szükségszerűen úgy tekintették, hogy ez világnézeti elválaszt embereket és nemzeteket – mint ezt a magyar példa is mutatja – a nyugati emberektől és nemzetektől.

Ezért Olaszország és Magyarország egymástól távol állónak tűnt, annak ellenére, hogy fejlődésük számos szakaszában nagyon is közel álltak egymáshoz a középkortól egészen az új időkig, például a reneszánsz során olyan személyiségek révén, mint Anjou Mária királynő vagy Aragoni Beatrice, Corvin Mátyás felesége és a hírneves Hunyadi-ház.

A nagy humanista Mátyás király, akárcsak Lorenzo Magnifico Toscanában, igen gazdag politikai korszakot nyitott meg Magyarországon, amely a művészetek és az irodalom iránti érdeklődésben vetekedett minden kortárs reneszánsz európai udvarral.

Másik különleges történelmi pillanat volt példának okáért a XIX. századi forradalmak kora, amikor az olaszok és a magyarok határozottan és bátran küzdöttek együtt a népek szabadságáért, amikor az olasz „újjászületés” mintául szolgált más országok – különösen Magyarország – számára. Ezt az olasz értelmiség nagyra értékeli, és számon tartja a magyar és az olasz irodalom közös eszméit a nemzeti múlttól és műveltségtől.

Ami az orvostudományt illeti, kijelenthetjük, hogy az első magyar – és más nemzetiségű – orvosok a középkorban Bolognában és Páduában (Padova), valamint Párizsban, majd később Prágában, Krakkóban és Bécsben tanultak. A magyar orvostudomány történetét az ország viharos története súlyosan érintette. A távoli kezdeményezéseket most figyelmen kívül hagyva, az első orvosi fakultást a XVIII. században alapították Pest-Budán, abban a városban, amely csak 1690-ben szabadult fel a török megszállás alól. Ezt követően a Habsburg Mária Terézia Magyarországon bevezetett fontos reformjainak köszönhetően az ország fokozatosan visszanyerte gazdasági és kulturális szerepét. Orvosegyetemén a XIX. század folyamán fokozatosan nőtt az oda beiratkozott különböző nemzetiségű – magyar, német, horvát, szlovák, szerb, román – hallgatók száma. Az orvostudomány magyarországi fejlődéséhez hozzájárult a Törvényszéki Orvostani Intézet felállítása (1793), valamint olyan megvalósítások, mint a kolera felszámolása a XIX. század első felében –, azaz egy olyan járványos betegség eltüntetése, amely Közép- és Kelet-Európa jelentős területein pusztított.

Az olasz és a magyar egyetemek együttműködése az orvostudományok terén folyamatos volt, kiegészítette egymást, és követte az európai irányzatokat a földrészt, az olasz félsziget és a Duna-medence történetének minden időszakában. Ebben a magyar Duna-medence számos folyamatnak, gazdasági, kereskedelmi, kulturális érdekeltségnek központja volt. Mindez szoros kapcsolatokat teremtett a két ország között.

A mostani rendezvény egy újabb ígéretes alkalom a népeink közötti kapcsolat, a kölcsönös megismerés elmélyítésére. Régi gyökereken, régi baráti kapcsolatokon alapul népeink testvérisége, a művészetbeli és irodalmi vonzalmak, a különböző nemzeti önazonosságunk keretében kiépült közös hagyományaink.

A műveltség mai felgyorsult áramlása, a kulturális együttműködés most sok további lehetőséget nyújt új kapcsolatok kiépítésére, elsősorban az Európai Közösség zászlói alatt. Abban a közösségekben, amelynek értékeiben osztozunk, amelyek új kereteket teremt az országaink közötti kapcsolatok fejlesztésére.

LUDOVÍT GAŠPAR

Prednosta II. Internej kliniky LFUK a UN Bratislava

A szakmai közösség ebben az évben Kőrösi Gáspár orvos halálának 450. évfordulójára emlékezik. Kőrösi Gáspár írsaiból mára csak Nádasdy Tamás nádorral folytatott gazdag levelezése maradt fenn, amelyben részletesen lejegyzti a nádor feleségének, Kanizsai Orsolyának egészségi panaszait és tényszerű fizikai leleteit.

A meddőség kiváltó okaként Kőrösi a méhben keletkezett nagyméretű daganatot írja le, és ennek kezelését felvállalja. A továbbiakban részletesen taglalja az általa alkalmazott eljárásokat, és kifejti a daganat és a meddőség ok-okozati összefüggésével kapcsolatos elképzeléseit, illetve következtetéseit.

A korszak egészségügyi viszonyainak általános nehézségei ellenére, nem is szólva a fogamzást megelőző egyéb sajátos körülményekről, például a várandós arisztokrata nő életkoráról, megállapíthatjuk, hogy Kőrösi Gáspár gyógymódja végül is sikeresnek bizonyult, hiszen a nádor felesége egészséges gyermeknek adott életet. Kőrösi Gáspár tevékenysége azonban nem csak erre korlátozódott. Pozsony, mai szlovák nevén Bratislava (korabeli német és szlovák nevén Pressburg, Prešporok) városi orvosaként is működött. Akkor érte őt utol a pestisjárványban a halál (1563-ban), amikor Pozsony a Magyar Királyság fővárosa lett. A XVI. század közepétől kezdve egészen 1830-ig fővárosként Pozsony volt a legtöbb országgyűlés és kivétel nélkül minden királykoronázás helyszíne. Ez alatt a hosszú időszak alatt 19 királyt és királynét koronáztak meg itt, ezen kívül egy királynőt – Mária Teréziát.

KISS JENŐ

a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke

Él a magyar nyelvközösségben, egészen pontosan értelmiségi körökben már évszázadok óta egy fontos hagyomány: az anyanyelvvél való tudatos törődés értelmiségi hagyománya. Ennek a hagyománynak köszönhető, hogy sok-sok neves és névtelen írástudó áldozatos tevékenységével előkészítette, majd véghez is vitte a magyar írott nyelvi standard kodifikálását és a nyelvújítást, valamint a tudományok

maganyelvűségének létrehozását, megteremtve ezzel a magyar társadalom korszerűsítésének anyanyelvi feltételét. A mai rendezvény ennek a hagyománynak az örvendetes továbbélését bizonyítja.

A múlt, így a tudománytörténeti múlt nem a múltnak, hanem a jelennek és a jövőnek az alakító tényezője. Mi tagadás: benne jelenünk anyanyelvi tekintetben rászorulna a múlt bizonyos tanulságaira. Érdemes ebből a szempontból is hallgatnunk az előadásokat.

Kedves kötelességem, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében köszöntsem a tudományos ülést és minden résztvevőjét. Köszönöm a szervezőknek, hogy ezt a fontos rendezvényt megszervezték, hogy ilyen kitűnő körülményeket biztosítottak tanácskozásunknak. Sok sikert kívánok mindenkinek – akit illet – a magyar orvosi nyelv színvonala, működőképessége megőrzéséért folytatott tevékenységéhez. Mert tudvalévő: nostra res agitur!

KONDORA ISTVÁN

Sárvár polgármestere

Van-e annál nagyobb öröm és megtiszteltetés egy történelmi kisváros polgárai számára, mint a tudós professzorok lankadatlan érdeklődése városuk, történelmi emlékeik vagy jelentős tudósai iránt. A múlt bármelyik szűk szeletének vizsgálata azonban nem öncélú, hanem mai döntéseinknek megingathatatlan alapja, a nemzethez, a szülőföldhöz kötődés kiadhatatlan forrása.

Sárvár a XVI–XVII. század magyar történelmének meghatározó helyszíne. A Nádasdy család politikai, kulturális, gazdasági értelemben egyaránt a királyi Magyarország központjává emelte városunkat úgy, hogy európai mércével mérhető szellemi, tudományos teljesítmények születtek Sárváron. Szegedi Kőrösi Gáspár kiemelkedő személyisége a kornak és az általa megteremtett szaknyelv az orvoslás fejlődésének az alappillére. Nádasdy Tamás környezetében olyan nagyszerű személyiségek működtek ezen időben, akik ismerhették és elismerhették elméleti és gyakorlati munkáját, köztük említhető Dévai Bíró Mátyás, Sylvester János, Tinódi Lantos Sebestyén. A kor legjelentősebb mecénásai, a Nádasdyak két évszázadon keresztül pedig buzdító, alkotó közeget biztosítottak e kiváló teljesítmények megszületéséhez.

Szegedi Kőrösi Gáspár (és feltételezett munkatársa, Váradi Lencsés György) életének, munkásságának kutatása nem csak tudományos jelentőségű. Mindig fel kell tennünk a kérdést: vajon van-e üzenete, tanulsága ennek az életútnak a mi számunkra is. A válasz egyértelmű. Bár a körülmények, a lehetőségek mindig gátat szabnak az alkotó folyamatoknak, tudással, elszántsággal, együttműködő társakkal, a nehézségek leküzdésével célba érhetünk mindannyian. A minőségi munka, olyan teljesítményt eredményez, amely kiállja az idő próbáját, túlmutat a mindennapi küzdelmeken és általános érvényű.

NAGY MELINDA

a komáromi Selye János Egyetem Biológiai Tanszékének vezetője

A komáromi Selye János Egyetem Biológia Tanszéke nevében tisztelettel köszöntöm a Magyar Tudományos Akadémián 2013. október 18-án szervezett Lencsés György-emlékelőadások résztvevőit.

Sárvár néhány évvel ezelőtt már látóterünkbe került a Sylvester János-féle *Grammatica hungarolatina* kinyomtatásának 470. évfordulóján, amikor a sárvári Nádasdy-kastélyban rendezett konferencián emlékeztünk meg a XVI. századi magyarországi tudományosság eredményeiről. Üdvözljük Szabó T. Attila professzor úr kezdeményezését és egyszersmind a Beythe István Pannon Történeti Természetismereti Társaság tiszteletre méltó erőfeszítéseit, amelyek arra irányulnak, hogy a korabeli Magyar Királyság művelődéstörténetének meghatározó helyszínei, eseményei és személyiségei – akik műveikkel saját koruk európai kiválóságaihoz tartozva, az Oszmán Birodalom fenyegető szomszédságában is biztosítani tudták Magyarország helyét Európában – fennmaradjanak és jelen legyenek a mai magyar és nemzetközi tudományos köztudatban.

Váradi Lencsés Györgynek az *Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica* című munkája nemcsak szakmai szempontból volt fontos a XVI. században, hanem azért is, mert mérföldkövet jelentett a magyar orvosi – és általában a magyar élettudományi – szaknyelv fejlődésében.

Mínthogy a nemzetközi és az egyetemes magyar tudományosságban mindig is maga a nyelv – az anyanyelv, a tudományos nyelv és a nemzetek egymás közötti megértésének a nyelve – jelentette egyik központi kérdését, a Duna bal partjáról őszinte érdeklődéssel és a kisebbségi helyzetben élők többletérdekltségével, illetve az anyanyelvünk és az élő többnyelvűség melletti elkötelezettséggel követjük a rendezvény munkáját. A Selye János Egyetem Szlovákiában, sőt a Duna menti térségben az egyetlen magyar tannyelvű állami fenntartású egyetem, ugyanis léteben érintett és érdekelt az anyanyelvi oktatás sikerében, de a velünk együtt élő nemzetek nyelveinek és a világ tudományosságában meghatározó nyelveknek a megismerésében is. A tudományos rendezvényt azért is köszöntjük nagy örömmel, mert reméljük, hogy ez is hozzájárul a mind nehezebb helyzetbe jutó magyar nyelvű természettudományi oktatás és ismeretterjesztés megújításához, és ezzel nekünk, a Magyarország határain túl magyarul oktató és kutató természettudósoknak szintén segítséget tud majd nyújtani.

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának elnöke

Míntegy félezer éve annak, hogy az újkor hajnalán, az 1500-as évek elején, „a magyar nyelvet írni kezdték”. Elsőnek a nemzeti nyelven olvasható Biblia igénye merült fel. Megje-

lent az óhaj már a középkor végén, a kolostorok latin nyelven kézírással rótt könyveiben, a kódexek másolással terjedő irodalmában. A Jordánszky-kódex meg az Érdi-kódex bevezetője egyértelműen megfogalmazta eleinknek a magyar nyelvű Biblia utáni vágyakozását. Ennek köszönhető, hogy az 1530-as évek elején egyszerre hárman is vállalkoztak az Újszövetség, illetve egyes részleteinek fordítására: Komjáti Benedek, Pesti Gábor és Sylvester János. Mindhárman Erasmus követői voltak, akik ráébredtek a magyar nyelv írásban, nyomtatásban történő használatának és tudatos művelésének a fontosságára. Komjáti Benedek Pál apostol leveleinek magyar fordítására és korábbi fordításokra is támaszkodó kompilációjára vállalkozott. Műve 1533-ban jelent meg egy krakkói nyomdában Perényi Gáborné, Frangepán Katalin költségén. Munkáját Ugocsában, Nyalábvár falai között végezte, ahol a Perényi család szolgálatában nevelősködött. Művét idén új kiadásban jelentetik meg. Pesti Gábor és Sylvester János munkásságát és mecénásaik kilétét ismeretbnek gondolom. Sylvester Jánosról a mai emlékülésen szakavatott kutató fog előadni, ezért róluk én hallgatok.

Annyit jegyzek meg csupán, hogy a középkor végének magyar nyelve rendkívül gazdag, erőteljes és már akkoriban is feltűnően kiforrott, egységesen használt nyelv volt. Ennek bizonyosságát adják Mátyás király egyik udvari humanistájának, Galeotto Marziónak következő sorai: „A magyarok akár nemesek, akár parasztok, a szavaknak majdnem ugyanazt a módját használják, és minden különbség nélkül beszélnek... a magyar nyelvű éneket parasztok, polgárok, az ország közepső és szélső részén élők ugyanazon formában megértik.”

Az akkori neolatin, germán, szláv nyelvek és tartományi dialektusok Európájában, amelyet nyelvilag a latin fogott össze, feltűnő volt a magyarok nyelvi egysége. A mi nyelvünk már akkor is legalább kétezer éves múltta, önállóan megtett útra tekintett vissza. Minden átvétel, külső nyelvi hatás dacára rendkívül egységes maradt. Ma is minden magyar megért minden magyart. (Ha mégsem, akkor annak oka nem a közös anyanyelvben keresendő!) A magyar a világ 25 legfejlettebb nyelvéhez tartozik. Mindent ki lehet vele fejezni, minden szöveget le lehet fordítani magyarra, régít és új szöveget, tudományt, filozófiát éppúgy, mint törzsi folklórt vagy a posztmodern irodalom vadhajtságait.

Köszönhető mindez a magyar nyelven írott tudományos művek – közöttük orvosi tanulmányok – korai megjelenésének, a magyar orvosi nyelv mintegy félezer éves fejlődésének is. Az emlékülés ötlete Váradi Lencsés György 1577 tájkán íródott műve, amelyről ma Szabó T. Attila előadásában hallhatunk. Ez a terjedelmes és a külföldi hasontárgyú művekkel egyenrangú mű is kéziratban maradt ránk; a marosvásárhelyi Teleki-tékában őrizték meg. A Báthoriak udvarában, Erdélyben szolgáló Lencsés György nem állt egyedül a magyar orvosi nyelv XVI. századi művelésében. Kortársa volt a sárospataki kollégium tanára, Balsarati Vitus János, aki a padovai egyetemen végezte orvosdoktori tanulmányait.

1564-ben nyomtatásban is megjelent a pestis profilaxisáról, a járványos betegség megelőzéséről írott latin nyelvű tanulmánya. A magyar orvostudomány, orvosi nyelvtörténet mérhetetlen kárára magyar nyelven írott sebészeti tárgyú munkája *A magyar chirurgia, azaz a seb gyógyításának mesterségéről írt négy könyvek* kéziratban maradt, és elveszett.

A békésebb XVIII. századra tekintve a magyar orvosi nyelv történetéhez – kívülállóként – az állatorvoslást és annak magyar nyelvű művelését is hozzászámítom. Ismeretes, hogy a pesti egyetemen 1787-ben bevezették az állatorvosi ismeretek oktatását. A szak első professzora, az orvos és állatorvos Tolnay Sándor (1747–1818) már 1784 és 1786 között, tehát a tanszék megalapítása előtt számos állatgyógyászati könyvet fordított, dolgozott át és adott ki magyar nyelven. Könyveiben főként a szarvasmarha és a ló betegségeiről, orvoslásáról írt, későbbi munkássága a juhok és sertések gyógyászatára is kiterjedt. Úttörő szerepet vállalt az állatorvos-tudomány magyar nyelven történő oktatásának, művelésének megteremtésében.

Bugát Pál (1793–1865), az orvostudomány szaknyelvének első számú magyarosítója egy bő nemzedékkel később, a reformkor évtizedeiben a pesti egyetem professzoraként, rektoraként 1841-ben megalapította a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társulatát is. Ennek a társulatnak a vándorgyűlései a kor legjelentősebb tudományos és társadalmi eseményei közé tartoztak. (Az 1845-ben Pécsen megtartott vándorgyűlésnek közel 450 vendége volt.) Erre az alkalomra jelent meg Hölbling Miksa megyei „tisztelőbeli orvos” tollából *Baranya vármegyének orvosi helyirata* a megye erkölcsi és anyagi támogatásával. Ez a mű a XIX. századi orvosi topográfiaiak egyik remeke. (Az „orvosi helyiratok”-ból az utóbbi években két jeles gyűjteményes kötet is megjelent Deáky Zita szerkesztésében, Magyar László András hathatós szakmai és fordítói közreműködésével.) Mindezt csupán annak bemutatására említem, hogy Bugát Pál és követői, az orvosok és a természetvizsgálók vándorgyűlései a hon- és a népismeret, az országismeret terén is olyan értékeket halmoztak fel, amelyek nélkül szegényebbek lennénk. Az orvostudomány és a magyar orvosi nyelv mellett a korabeli társadalomról adtak egészségügyi látteleket, más forrásokból ki nem nyerhető népeleti adatokat és magyarázatot. Köszönet érte a hazai orvostudomány és az orvostörténet kiváló művelőinek.

Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, az osztályon képviselt tudománysszakok és bizottságok nevében tisztelettel, őszinte nagyrabecsüléssel üdvözlöm az emlékülés szervezőit, előadóit, minden résztvevőjét.

PÉNTEK JÁNOS

az MTA Kolozsvári Területi Bizottságának elnöke

Azoknak az intézményeknek a szakmai működése, amelyeknek képviseletében jelen vagyok, és amelyeknek üdvözlétét tolmácsolhatom, elsősorban nem a múltra irányul. Ebben talán szerencsésnek mondható munkamegosztás van a nagyobb

múltú erdélyi intézményekkel. De akár a magyar nyelv, akár a tudományosság mai helyzetét, szerepköreit vagy mozgásuk kívánatos irányait tekintjük, ebben csak a múlt ismerete igazíthat el bennünket. Azoknak az igényeknek, feltételeknek, elkötelezett személyiségeknek, meghatározó műveknek és intézményeknek az ismerete, amelyek immár fél évezrede éltetik, hatékonyra teszik a nemzeti nyelv egyik legfontosabb szegmensét, a szaknyelveket, a szaknyelvi regisztereket. És ebben – akárcsak magában a tudományban az orvostudomány-nak – kiemelkedő jelentősége van az orvosi nyelvnek.

Az egyik ilyen általam képviselt intézmény a „kisebbségi” (beregszászi, dunaszerdahelyi és pozsonyi, alsóóri, maribori és zágrábi, szabadkai és újvidéki, kolozsvári és sepsiszentgyörgyi) magyar nyelvészek Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózata és ennek erdélyi műhelye, a Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, amely élőnyelvi kutatásaiban a magyar nyelv mai helyzetét, állapotát, folyamatait vizsgálja, kórmegállapítást készít, és kezelést ajánl, esetenként maga próbálja kedvező irányba terelni a nyelvi tervezés eszközeivel. A másik a Magyar Tudományos Akadémia 2007-től működő Kolozsvári Területi Bizottsága, amelynek a tudományszervezés, kapcsolatépítés mellett és ezekkel összekapcsolva kiemelt jelentőségű feladata a magyar szaknyelvek alakítása: a hiányok pótlása, az egységesítés, a közös nevezéktani fejlesztés és karbantartás. Mindez alapfeladata a KAB Marosvásárhelyen, Kolozsváron, Csíkszeredában, Bukarestben, Temesváron és Nagyváradon működő szak- és munkabizottságainak.

A külső régiók magyar közösségeinek XX. századi nyelvi és szaknyelvi leépülése és eltávolodása után mindkét általam képviselt intézmény ahhoz a legalább fél évezredes, egyedül célra vezető mintához tér vissza, Sylvesterhez, Lencsés Györgyhez, Apáczaihoz, Pápai Párizhoz, Kazinczyhoz, az Akadémiát első elnökként irányító gróf Teleki Józsefhez, amely természetes egységben, közösségében kapcsolta össze alakuló intézményeinket, nyelvi és spirituális, szellemi erőinket: Gyulafehérvárt és Sárvárt, Nagyenyedet és Kassát, Pozsonyt és Kolozsvárt. Bizonyos vagyok abban, hogy a konferencia szervezői és előadói, megjelent hallgatói nem beletörődéssel jöttek el ide, nem beletörődéssel a vég kezdetébe, abba tudniillik, hogy a magyar szaknyelvek kora lealkonyult, hanem hittel és azzal a szakmai, értelmiségi felelősséggel, amelyre példát mutat a múlt, és amelyet mindenkitől elvár a jelen és a jövő.

A külső régiók magyar közösségeinek nyelvhasználatára, a magyar nyelv helyzetére, a nyelvi folyamatokra vonatkozó több mint két évtizedes, hálózati keretben tízéves kutatásaink történetét és eredményeit 2011-ben foglaltuk össze elegáns kötetben (Benő–Pétek szerk., 2011. *A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tíz éve*. Gramma Nyelvi Iroda Dunaszerdahely & Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, Kolozsvár), és mutattuk be az Akadémián. Kutatásaink legáltalánosabb következtetése, hogy 1990 után lényegesen megváltozott, javult a nyelv és a nyelvi közösségeink helyzete (a szétfejlődést az egységesülés, a közeledés váltotta föl, a nyilvánosságra is

kiterjedt a nyelvhasználat köre, általánosan érvényesülhet a köznyelv hatása, szaknyelvi szinten is megindulhatott a közeledés, az egységesülés stb.). Továbbra is változatlanul érvényesül viszont, sőt bizonyos esetekben még fel is gyorsult néhány korábbi kedvezőtlen folyamat: mindenekelőtt a magyar nyelv térvesztése, visszafejlődése a környező terjeszkedő nyelvek és a világnyelv nyomására; a kétnyelvűség kiterjedésével bizonytalan kétnyelvűségi típusok kialakulása a szakmai vezető értelmiség körében is (felcserélő; másodnyelvi túlsúlyú kétnyelvűség, az anyanyelvi műveltség szintjének csökkenése); az interferenciajelenségek, a kontaktuselemek gyarapodása a szakmai nyelvhasználatban is; a magyar nyelv némileg javuló, de még mindig alacsonyértékűsége.

Mindezekből adódnak a jól ismert különbségek a magyar szaknyelvek helyzetében az anyaországon belül és a kisebbségi területek között. Minden külső régióban továbbra is a kiemelt helyzetben lévő hivatalos nyelvek uralkodnak a tudományos képzésben, az intézményi nyelvhasználatban, a közleményekben, a szakmai rendezvényeken; erre helyeződik rá az angol, mint a szakmai kapcsolat és érvényesülés világnyelve. Harmadik elemként társul ehhez a hiány, a leépülés és az, hogy a meglévő magyar szaknyelvi adattárak kisebb-nagyobb mértékben elkülönültek az egységes magyar szaknyelvektől, és ez a magyar szakemberek közötti eszmecsere is zavarhatja. A globalizációval, a világnyelv térhódításával kapcsolatos gondok és feladatok közösek, a környező államnyelvek fölérendeltsége, a regiszterbeli hiányok és különbségek a külső területek gondja. Ez a kettősség némelyekben az aggodalmakat növeli, másokban a magyar szaknyelvek szükségtelenségének a tudatát.

A nyelv és az egyes nyelvi nyilvántartások állapota közvetlenül összefügg a nyelv helyzetével. Közismert tény, hogy egyenlőtlen helyzet esetén az adott országban beszélt nyelvek a rangsor más és más szintjén helyezkednek el a társadalmi kapcsolattartásban lehetséges, engedélyezett feladataik szerint. A legmagasabb szinten a tudományok és a felsőfokú képzés (a humán tudományok, majd a természettudományok és a műszaki tudományok, a modern és az összetett technológiai szaknyelvek) helyezkednek el, alacsonyabb szinten az ipar és az üzleti világ, aztán a közigazgatás, a foglalkozások és a hagyományos gyártásmódok, a közoktatás, legalsó, a beszélőhöz legközelebbi szinten a vallás, a hitélet nyelvisége (nem említve most persze a család nyelvhasználatát). A jogi, politikai jellegű korlátozás a felső szinteket érinti elsősorban, és ha nincs meg a lehetősége és az igénye a nyelv használatának valamely formájában, nincs meg a képzés lehetősége, akkor az ahhoz a feladathoz kapcsolódó nyelvi regiszter háttérbe szorul, esetleg teljesen elsorvad. Ez egyébként egy olyan tétel, amelyet Magyarországon is érdemes megfontolni, abban is, hogyan alakítja a tudomány a magyar nyelvhez való viszonyát, milyen feladatokat, értékeket tulajdonít a magyar nyelvnek. Ettől függ egyetemesen is a magyar szaknyelvek, tudományos szakszavak sorsa az egységesülés és a globalizmus korában.

Az említett közös Kárpát-medencei vizsgálatok a külső területek nyelvhasználatában elsődleges jellemzőként nem a szétfejlődést, az anyaországitól való eltávolodást igazolták, hanem a nyelvi hiányt. Nem csupán a másodnyelvi túlsúlyú kétnyelvű beszélőnek az egyéni nyelvtudásbeli hiányáról, aki bizonytalankodik, keresi a szavakat, alkalmi megoldásként él a rögtönzés vagy a kódváltás lehetőségével, hanem a közöség nyelvi hiányáról a nyelv kiterjedt, fontos regisztereiben. Esetleg teljes nyelvi regiszterek hiányáról. És azt is igazolni lehetett, hogy ez az iskolázott emberre is jellemző, sőt többnyire olyan nyilvántartásokról van szó, amelyek éppen a felsőfokú iskolázottsággal, szakképzéssel kapcsolatosak.

A magyar szaknyelveket elsődlegesen az oktatás és a nevelés igényli. Ha a nyelv valóban „intellektuális érzékszerv”, akkor elsősorban anyanyelvként, első nyelvként az. Ez a nyelv a legalkalmasabb, a legcélszerűbb az oktatásra, a képzésre, sőt a tudományba való beavatásra is: nem jelképesen, nem a nyelvörzés céljával, hanem kognitív elsődlegessége miatt, kognitív különlegessége miatt és a kultúrával, a hagyományval való összefonódása miatt. Mindenesetre a nyelvmegtartás szempontjából alapvető követelmény, hogy a nevelkedés az első nyelven, azaz az anyanyelven történjen.

A mindennapokban és a tudományos kutatásban szakterületenként eltérőek a nyelvi igények. Más ebből a szempontból a hungarológia, amelynek kutatási tárgya is a magyar nyelv, a magyar kultúra. Más az orvostudomány, amelynek orvosi műszere és gyógyító eszköze is a nyelv, a beteg anyanyelve. Néha megfordulhatnak a szerepek. Velem majdnem egykorú erdélyi orvos ismerősöm vallotta be nemrég, hogy azóta lett számára igazán fontos az orvos magyar nyelvtudása, amióta maga is orvoshoz jár. A kutató számára felületesen szemlélve csak a szakmai kapcsolatokban fontos a nyelv, pedig – mint a legnagyobbaktól tudjuk – sajátos kognitív szerkezete révén minden nyelv részben eltérő tükrökre a világnak, és így a valóság eltérő megközelítését teszi lehetővé. És ennek lehetnek olyan előnyei, amelyek a kutatás eredményességében is megmutatkoznak.

A szaknyelveket, mint általában a nyelvet, a használat élteti, ehhez pedig önálló terekre van szükség, az oktatásban föltétlenül. Olyan intézményekre, intézményen belüli egységekre, amelyek viszonylag szabad terei a nyelvhasználatnak, amelyek nem megengedik, hanem természetessé teszik egyik vagy másik nyelv használatát. Ennek akadályozását példázza a marosvásárhelyi orvostudományi egyetem, amely eddig a több évszázados folytonosságot képviselte, a magyar orvosi szaknyelv oktatásának és használatának színtere lehetett Erdélyben.

A tudományos rendezvénynek közvetlenül nem témája a jelen. De a kezdeményezők, a szervezők bizonyára nem kizárólag és nem is elsősorban a jeles évfordulók miatt fordultak a múlthoz. A múlt példája és tanulságai folyamatosan vezetnek át a mai gondokhoz és tennivalókhoz. A megosztható gondokhoz és tennivalókhoz.

SÓTONYI PÉTER – KAPRONCZAY KÁROLY*a Magyar Orvostörténelmi Társaság elnöke és főtíkára*

A *Magyar Orvosi Nyelv* folyóirat és tankönyv, az orvosi nyelvtudomány hiánypótló forrásmunkái. Hozzájárulnak az egységes orvosi nyelvhasználat kialakításához, a történelmi hagyományok következetes megőrzéséhez és a nyelvünkön egyre erőteljesebben terjedő idegen szavak terhének a mentesítéséhez.

Az európai nemzetek nyelvében a XVIII–XIX. században történik meg a szakmai kifejezések nyelvújítása, gyakran az egyes nyelvekben használt szakkifejezéseknek a megváltoztatása, illetve megalkotása. Ez az adott területen beszélt nyelvek szabályainak megfelelő latinított szavak, más nyelvekből átvett kifejezések kiiktatását jelentette. Az anyanyelvi szakkifejezések megalkotásának folyamata a felvilágosodás eszméinek hatására kezdődött meg. Ez a folyamat egybeesett az egyes beszélt nyelvek irodalmi szókincsének gazdagodásával, az irodalmi nyelvből a latin és a német szavak vagy latinított kifejezések kiiktatásával. A Monarchia területén Mária Terézia oktatási reformjai indították el a nyelvújítási folyamatokat. Kiemelt szerepet kaptak az oktatásban használatos nyelvtanok megalkotása, a közigazgatási és a szaktudományi szakszótárak szerkesztése, amelyekben az új fogalmakat, eljárásokat az anyanyelvi követelményeknek megfelelően kellett megalkotni. Bizonyos fogalmak (tudományágak és tantárgyak) anyanyelvi kifejezőinek megalkotása az oktatásban kapott szerepet. Az egyes nyelveknél különböző időszakban történt meg a szaktudományok nyelvújítása, amelyet nagyban befolyásolt az adott nyelv fejlettsége. Nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy az egyes nyelvek megújítása nem kis mértékben „valaki” elleni védekezést is jelentett. A XVIII. század legelején a német nyelvújítást a francia nyelv elterjedése elleni védekezés ösztönözte, míg térségünkben a latin, illetve a német nyelvek elleni védekezés is ösztönözte a magyar nyelvújítást. Az egyetemek egyre inkább nemzeti egyetemekké váltak, ahol nemzeti nyelven kellett folynia még a szaktudományi képzésnek is. Az előbbieket figyelembevételével kell tanulmányoznunk a magyar orvosi nyelv megteremtésének és megújításának folyamatát is.

Az 1997. évi CLIV. törvény az egészségügyről külön fejezetben szabályozta a betegek jogainak érvényesítésében a törvényi kötelezettségeket, úgymint a tájékoztatáson alapuló beleegyezést és az orvosi dokumentációt. Az orvosi szaknyelv használatában ezek új gyakorlatot valósítottak meg. A helytelen gyakorlat jogkövetkezményekkel járhat. Szakmai szabály, hogy az egészségügyi ellátás folyamatát a leírásnak közérthetően és a valóságnak megfelelően kell tükrözni. A kifogástalan orvosi nyelv használata ténylegesen társadalmi elvárás is, a jelentőségét ez a tény is erősíti.

SURÁNYI DEZSŐ*a Magyar Biológiai Társaság elnöke*

A Magyar Biológiai Társaság elnökeként nagy tisztelettel köszöntöm a tanácskozás résztvevőit.

Az ünnepi tanácskozás beharangozójában olvasható: 420 éve hunyt el Gyulafehérvárott Váradi Lencsés György – aki a párisi Jean Fernel, a padovai Andreas Vesalius, illetve a sárvári és pozsonyi Szegei Kőrösi Gáspár által képviselt orvoslás szellemében összeállította és 1577 táján Heltai Gáspár kolozsvári nyomdájába beadta az első magyarul írt orvosi könyv, az *Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica* 6 kötetének kéziratát. Fűződik az évhez egy másik évforduló is, 450 éve hunyt el Pozsony városi orvosa, Szegei Fraxinus Gáspár, aki a méhdaganattal is foglalkozott, és jelentős orvosi levelezést folytatott. A testi és lelki betegségek közötti szoros kapcsolat hirdetője, és ez mai felfogásunk szerint is nagyon korszerű gondolatnak számít.

A mohácsi csatavesztés nemcsak a magyar állam és igazgatása egészségét, hanem társadalmának olyan fontos elemeit, mint például a tudomány fejlődését lelassította, sőt leállította. A végzetes következményeket az orvostudomány csak úgy megérezte, mint a botanika és általában a természettudományok is. A XVI. században a török jelenléte hosszú időre letérlítette a Magyar Királyságot az európai fejlődés útjáról. Az ország három része minőségileg különböző mértékben volt független – és tehető. Miközben 1529 szeptemberében Paracelsus mint az orvostudomány reformátora kezdte meg működését.

Olyan művek, szellemi teljesítmények jelentek meg, mint Vesalius anatómiája, Kopernikusz világképe, Fuchs német nyelven kiadott orvosi fűvészkönyve, miközben bezárták a Nagy Lajos alapította Pécsi Egyetemet, Székesfehérvár és Esztergom fölé pedig török zászlót tűztek, akárcsak Budán 1541-ben. A keleti és délkeleti „végek” ugyanakkor önállóban élhettek a szultán kegyéből.

Viszonylag gyorsan érzekelte a helyzetet a magyarság szellemi elitje, például a debreceni kálvinista püspök, Melius Juhász Péter gyógyfüves *Herbariumát* – amely első magyar nyelvű botanikai munka volt – Kolozsvárott, és nem Debrecenben adták ki 1578-ban. Arról viszont évszázadokig nem volt tudomásunk, hogy ugyanekkor, 1577 körül Erdélyben magyar nyelven készült egy akkor korszerű orvosi munka, az *Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica*, amely azonban sajnos kéziratban maradt.

Egészen 1943-ig, amíg Varjas Béla Kolozsvárott ki nem adta *XVI. századi magyar orvosi könyv* címmel.

A kötet az 1802-ben alapított híres könyvtárba került gróf Teleki Sándor (1679–1760) hagyatékából. Az egész mű egy kéztől származik, ezt nyelvészeti vizsgálatok bizonyították. A papírlapok kidolgozása XVI. századi eredetre vall. Gulyás Pál, aki újra felfedezte a kéziratot, és Varjas Béla, aki a hiányos kéziratot 4 évszázad múltán nyomtatott könyvvé formálta, megállapították, hogy a szerző a klasszikus szerzőket jól ismerhette (Avicenna, Dioszkoridész, Hippokratész Paracelsus munkásságát), ugyanakkor volt egészségügyi gyakorlata is.

Először Gulyás Károly írt róla néhány soros ismertetőt a *Magyar Nyelv* 1913. évi számában, de erre senki sem figyelt fel. Majd 1937-ben Varjas erdélyi tanulmányútja újfent felhívta rá a figyelmet. 1939-ben az OSZK támogatásával filmfelvételt készítettek róla, majd a *Magyar Nyelv* 1940. évfolyamában a várható jelentőségét méltatták.

Varjas olyan példányból dolgozott, amelynek hiányzott a címlapja, sőt több lapja is. Lencsés György neve szerzőként vagy másolóként akkor merült fel, amikor egyik nátha elleni recept végére egy megjegyzést írt: „én Lencsés György megpróbáltam és igen igaznak találtattam”. Orvos mivoltát ez azonban nem bizonyíthatja, viszont a XVI. századi ortográfia ismeretével annyit sikerült kideríteni, hogy az említett személy Báthori Kristóf leányának, Grizeldisznak volt a főszakácsmestere, tehát talán nem is volt orvos? Okkal tekinthették felületesen – másolatnak. A címlap nélküli kézirat alcíme ugyanis „Emberi Testnek betegségüknél való Orvosság”, amely bizonyos Barakony Borbély János könyve.

A fejezetek címe:

1. könv: Emberi testnek betegségéről való orvosságok
2. könv: Testnek ékesítésére való orvosságok
3. könv: Forróságokról, avagy hideglelésekről valók
4. könv: Dagadásokról és annak sebeiről valók
5. könv: Fegyver, avagy egyéb más lött sebekről és csontbeli nyavalyákról
6. könv: Mérges állatoknak megmarásáról és egyéb mérges dolgoknak ártalmi ellen

Több mint száz évvel későbbi Pápai Páriz Ferenc *Pax corporisa*, akárcsak Lencsés György műve hangsúlyozta, hogy orvoshoz nem jutó, egyszerű (öngyógyításra kényszerülő) embereknek írta. Kérdés, hogy vajon ismerte Pápai Páriz a Lencsés-féle kéziratot? Az alapos vizsgálódásokból az derült ki, hogy Lencsés gyógyászati ismerete gazdagabb, mint Pápai Párizé. Az alapos kutatómunka gyakran szerencsével jár, így Spielmann József és munkatársa, Lázár Szini Karola újra rátalált Lencsés munkájára; Kováts Ferenc tüdőgyógyász professzor meg kimutatta, hogy e munkának van olyan része, amelyet Jean Fernel neogalenista orvos *Universa Medicina* (1554) című könyvéből fordították.

Varjas a Teleki-tékából nem tudhatta, hogy az *Ars Medicán*ak van egy olyan (ám XVIII. századi) másolata, amelyen Lencsés György neve olvasható. A megtalálás érdeme Alföldi Rzsőé volt 1944-ben. A kutatástörténet itt sem ért véget, Szabó T. Attila, Farczady Elek és Spielmann-Lázár Szini Karola még sok kézirat körüli bizonytalanságot tisztázott (vö. Szállási Árpád kutatásaival).

Entz Géza találta meg azt a sírfeliratot, amely szerint Lencsés György 63 éves korában, 1593-ban halt meg, vagyis ebből a születése dátuma (1530) is tisztázódott. A *Várad*i előnév nemesi voltára utalhat. Marcello Sgarcialupi itáliai orvos 1581-

ben említést tett magyar *Dominus Lenczius* nevű kollégájáról, akivel együtt járt római követségben, és aki bizonyára a kérdéses mű szerzője lehet.

1972-ben Foris Zoltán nagybányai főorvos pedig ajándékba kapott egy kézzel másolt példányt, az erdőszádai (Szatmár megye), azaz harmadik változatot. Annak címlapján szerepelt „1610. évi május 26-i várad” dátum. Végeredményben a Varjas ismertette példány az eredeti (mivel a szerző 1593-ban meghalt), a másik kettő „csak” másolat.

Lencsés György – feltételezhetően – orvosilag képzett volt; azt is tudjuk róla hogy udvarmester, főszakácsmester (mai szóval: fejedelmi közéleti felügyelő) és fejedelmi számvevő (pénzügyi főfelügyelő) volt a Báthoriak (István, Kristóf és Zsigmond) udvarában. Abban a korban számos példa hozható az erdélyi kultúrtörténetből vagy akár a Habsburg-udvarból (pl. Joannes Sambucus életútja) az ilyen „kettős életformára”, kétféle foglalkozásra (Kádár-Priszter 1992).

Mára teljesen mindegy, hogy néhány év(tizednyi) eltéréssel melyik mű számít az első magyar nyelvű botanikai vagy orvosi műnek. Az a fontos, hogy tudjunk róluk, és az értő szemek és agyak számára legyenek hozzáférhetőek is. Nem elég beszélnünk róluk, hanem hozzáférhető formában kell e műveket tartani okulásul – és azonosságtudatunk megtartása céljából.

Frankovith Gergely hihetetlen erős fájdalomcsillapítója (mert foglalkoztam a kérdéssel, ezért hozom példának) esetében mit számít, horvát vagy magyar volt-e a recept szerzője, ha magyarul lett nagy! A Zrínyiek sorsa is sajátos: egyikük a magyar irodalomba, két másik testvére a horvát történelembe írta be nevét. Akik jószándékúak és műveltek, azoknál mit számít a vérségi kötelék, az országghatár? Arról ők úgysem tehetnek, de ha értünk tettek valamit, nekünk kötelességünk a róluk való megemlékezés.

Ilyen szellemben kívánok jó tanácskozást a magyar orvosi nyelvről és emlékezést Lencsés Györgyről, aki munkásságával a mai Romániát, és ezáltal a román orvostudományt is szolgálta – bár ezt a román orvostudomány nem ismeri még el érdeme szerint!

SZABÓ ISTVÁN

a Nemzetközi Clusius-kutató Társaság alelnöke

Carolus Clusius (1526–1609) flamand orvos volt, aki ugyan sosem praktizált, és a botanika története szerint a XVI. század leghatásosabb felfedező botanikusaként tartjuk számon. A történelmi Magyarország és a szomszédos országok pannóniai területéről 484 növényfajt közölt magyar mecénása, Batthyány (III.) Boldizsár, továbbá Beythe István és annak fia, András segítségével. Pannóniai flóraműve (1584) mérföldkő a magyar botanika szempontjából, a következőre több mint

két évszázadot kellett várni, amikor 1799-ben megjelent Kitaibel Pál háromkötetes *Plantae rariores Hungariae* című művének 28 füzeté közül az első.

Az orvosok, a sebészek, a patikusok szerepe a tudományos növényismeret történelmi fejlődésében meghatározó. Az ünnepelt Váradi Lencsés György *Ars Mecicája* (1577 körül) az első magyar nyelvű orvosi könyv kézírata. A reformáció a hívő ember felelősségére a saját egészségének megőrzése terén is megújulást hozott. Így a lelki egészséget gondozó prédikátorok a XVI–XVII. századi jelentős herbáriumok, növényorvosságos könyvek szerzői között vannak magyar vonatkozásban. Melius Juhász Péter református lelkész Lonicerus orvos botanikai művét vette alapul, és a köznépnek szóló orvosi tanácsadó *Herbariuma* 1578-ban jelent meg Kolozsvárott. Beythe András 1595-ben kiadott, 270 növényfajról szóló *Fives könyvének* alapja a Herbárium, amelyet megszürt, apja és Clusius, valamint Matthiolus növényleírásaival megváltoztatott, és csaknem félszáz új magyar növénynévvel gazdagított. Egy évszázaddal későbbi Pápai Páriz Ferenc polihisztor *Pax Corporisa* (1690) az első átfogó nyomtatott orvosi munka anyanyelvünkön. A XVIII–XIX. század nagy alkotásai a „második Melius” Csapó József debreceni orvos *Új füves és virágos magyar kertje* (1775) ezernél több magyar népi növénynévvel, a korszak legjobb flóraismerője, Veszelszky Antal fa- és fűszereskönyve (1798), a *növény* szavunk mai értelemben vett alkalmazásával (*növény*). Az utolsó magyar fűvészkönyv, egyben első növényhatározó (1805) már Linné rendszerét és nevezéktanát vette alapul. Diószegi Sámuel lelkész szerzőtársa, Fazekas Mihály már természettudós, és Csokonai közreműködésével (Földi után) megalkották a magyar alaktani (morfológiai) nyelv alapját.

A botanika mégsem válhatott önálló egyetemi tudományszakká évszázadokon keresztül, így az elsajátítását például Kitaibel is orvosi oklevél megszerzésével kényszerült összekapcsolni. A háttérben azonban zajlott a *tudomány* megszületése, önállósodása, amely ezután az anyagölcséletet *módszerelméletként, természetfilozófiaként* tartja meg. Bugát Pál *Természettudományos szóhalmaza* (1844) ezt a „világnézeti változást” is tükrözi amellyel, hogy orvosi és természetismereti (beleértve növényismereti) műszókincsünk 40 000 tételes tárháza.

A bevezető gondolathoz visszatérve: Clusius pannóniai flóraműve a kolligátumaként felfedezett, tehát 1583-ban Németújváron külön füzetben is kinyomtatott latin–magyar növénynévjegyzékkel (*Stirpium nomenclator pannonicus*, 1583, 1584) együtt a flóra, a népi növény- és gyógyismeret örökbecsű gyűjteménye. Annak ellenére, hogy a mai Magyarország területére az adataiknak kis hányada esik, az 1973-ban alapított németújvári (Güssing, AU) székhelyű Nemzetközi Clusius-kutató Társaság osztrák, szlovén és magyar tagjai az értékek közös gondozásán fáradoznak.

A Clusius Társaság szívélyes üdvözlését és jókívánságait tolmácsolom a magyar orvosi nyelv fél évezredének kutatói és anyanyelvünk ápolói számára.

SZÉL ÁGOSTON

a Semmelweis Egyetem rektora

Magyar orvosi nyelv? Bárki feltehetné a kérdést, hogy van-e egyáltalán szükség ilyesmire, sőt létezik-e ilyesmi? Nem azért tanuljuk meg a latin nevezéktan, hogy egyértelműen és szabatosan tudjuk a megfelelő orvosi-szakmai tartalmat kifejezni? Aki azonban a *Magyar Orvosi Nyelv* című folyóirat számait rendszeresen lapozgatja, nagyon is jól tudja, hogy miről van szó. Hazai nyelvművelők maroknyi csapata immár tizenhárom éve igyekszik megakadályozni, hogy szép orvosi nyelvünk eltűnjön vagy feloldódjon a latin és angol nevezéktan egyvelegének sülyesztőjében. Mindannyian büszkék vagyunk arra, hogy egy nem indogermán nyelv művelőjeként először megtanulunk minden testrészt és betegséget latinul, majd amikor külföldi konferencián kell tudásunkról számot adni, akkor angolul is. Sajnos nem vesszük észre, hogy eközben magyarul viszont „elfelejtünk”. A vizsgán a professzorok ritkán teszik szóvá magyar nyelvtudásunk hiányosságait (kérdés, hogy ők maguk észreveszik-e azokat?). Hallgatóink a jelest minden további nélkül kiérdemelhetik a latin–angol keverékszargon használatával, még akkor is, ha anyanyelvünkhöz hűtlenek maradnak.

Betegeink akár nyugodtan mondhatnák azt is, hogy őket nem érdekli, szabatosan írjuk-e és értjük-e anyanyelvünkön az orvosi fogalmakat, számukra egy a lényeg: szabadítsuk meg őket betegségeiktől, és mentjük meg életüket! A felvetés elfogadható lenne, ha nem éppen betegeink sorsa függene attól, meg tudjuk-e különböztetni, hogy – utalva egy közelmúltbeli eseményre – a HI betűk az angol „high” (magas) vagy a magyar „hiba” szót fedik-e. Minden nevezéktan annyit ér, amennyire egyértelmű. Ha az orvos nem uralja a többnyelvűségből fakadó nehézségeket, és nem tudja elkerülni a félreérthető kifejezésekből fakadó végezetes tévedéseket, akkor nem is szabad beteget gyógyítani. Bősze Péter törekvéseinek háttérben nem csak a magyar orvosi nyelv hagyományai és szépsége tükröződik. Egy magyar orvosi nyelvnek szentelt választható tantárgy, egy remek folyóirat vagy egy emlékeloadás nemcsak azért fontos, mert anyagnyelvünket szeretjük és tiszteljük, hanem azért is, hogy mindig tudjuk, miről beszélünk. A latin nyelv tömörsége, nyelvtani korrektsége megkérdőjelezhetetlenül magában foglalja a kórisme és a kezelés egyértelműségét. Az orvos gyakran kényszerül arra, hogy a beteg gyógyulása érdekében ne mindig az „igazat” mondja, hanem „csak a valódit”. A leletezésnél, a kórlefeletés megfogalmazása során és a zárójelentés elkészítésénél azonban ragaszkodnia kell az igazsághoz – hiszen egy szerencsétlen mondatnak akár büntetőjogi következményei is lehetnek.

Nem szabad tehát elfeledkeznünk arról, hogy bár németül és angolul tanuló hallgatók százai iratkoznak be évenként orvosegyetemeinkre, a magyar betegek magyarul értenek a leg-

jobban. A nyelvi tisztaság iránti vágyakozásból fakadó – akár öncélúnak is tekinthető – magyarosítási törekvéseket aláhúzza az a tény, hogy az orvosnak érthetően, egyértelműen és a beteg számára is felfogható egyszerűséggel kell fogalmaznia. Mi, magyar orvosok magyar nyelven tanultuk az orvostudományt, és magyar nyelven értekezünk betegeinkkel, sőt egymással is. Ha ez így van, akkor nem hanyagolhatjuk el a magyar orvosi nyelv tisztaságát célzó törekvéseket, így a tantárgyat, a folyóiratot és az emlékelőadást sem.

Kis nemzet vagyunk, így nem várhatjuk el, hogy a világ vagy Európa jövődő orvosnemzedékei magyar nyelven vitakozzanak vagy cseréljenek eszmét egymással. A latin és az angol nevezéktant kötelesek vagyunk tökéletesen elsajátítani, ugyanakkor éppen betegeink érdekében elengedhetetlen nemzeti nyelvünk nyelvtani és szakmai szempontokból egyaránt megfelelő megismerése és használata is.

Jelen sorok írója ezen törekvések elkötelezett híveként ajánlja az érdeklődők figyelmébe Bősze Péter tanár úr haladóknak szóló tantárgyát és emlékelőadás-rendezvényét, ahol igen sokan lelkes, de csak tanítványi színvonalat elérő követői lehetünk az előadóknak.

TONK MÁRTON

a Sapientia EMTE dékánja, Kolozsvár

„1541 óta, amikor Budavár eleste után az erdélyi fejedelemség lett a magyar királyság történeti hivatásának örökösévé, Erdély történeti életének egyik leghatalmasabb erőtényezője a magyar iskola” (Hóman 1941. 3.)

Mindenekelőtt engedjék meg, hogy a fenti jelmondat szellemében a kolozsvári központú, marosvásárhelyi, csíkszeredai és kolozsvári fakultásokkal működő Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem akadémiai közösségének üdvözlését tolmácsoljam a *Félezer éves magyar orvosi nyelv – Lencsés György-emlékelőadások* résztvevői számára.

Örömmel üdvözljük ugyanakkor a rendezvény szervezőit és tárgyát is, hisz a félezer éves magyar orvosi szaknyelv kialakulására irányuló előadás-sorozat olyan kérdéskört ölel fel, amely messzemenően nem idegen egyetemünk, a Sapientia EMTE létrejöttétől, céljaitól, törekvéseitől. Úgy, ahogyan Várad Lencsés György mintegy négy és fél évszázaddal ezelőtt az első magyarul írott orvosi könyv révén a magyar nyelv, a magyar szaknyelv (ezen belül pedig elsősorban az orvosi-élettudományi szaknyelv) megteremtésére és ápolására törekedett, 2000. évi létrejötté óta egyetemünk is tudatosan és töretlenül követi a magyar nyelv, a magyar szaknyelv és általában a magyar nyelvű oktatás ápolásának, fejlesztésének a feladatát. Az erdélyi magyarság kisebbségi léhelyzete, valamint a 2011. évi romániai népszámlálás népességi mutatói (a mintegy 1,2 millió főre apadó erdélyi magyarság) különös hangsúlyokkal ruhazza fel ezeket az anyanyelv-ápolási és anyanyelvőrzési törekvéseket.

Ha Kolozsvárról és különösen, ha egyetemi távlatból tekintjük át múltunkat Várad Lencsés György *Egész orvosságról való könyvének* megírásától kezdődően, nem tudunk nem felfigyelni arra a jelenségre, hogy az azóta eltelt több mint négy évszázad tulajdonképpen a magyar szaknyelv és szakoktatás (ezen belül pedig természetesen a magyar orvosi szaknyelv és magyar nyelvű orvostudományi oktatás) létéért és ápolásáért folytatott küzdelem és az így eredményezett folyamatos „újjászületések” története is egyaránt. A magyar orvosi nyelv megteremtésének és fejlesztésének közel fél évezredes története, Kolozsvár felől nézve, voltaképpen párhuzamosan halad a magyar nyelvű oktatás és egyetemalapítás, ezen belül pedig a magyar nyelvű orvostudományi oktatás történetével. Ezeket az összefüggéseket teszi gazdagabbá az a tény, miszerint Varjas Béla Lencsés György munkájának részeit éppen Kolozsváron adta ki, de persze teszi szomorúbbá is, hogy az erdélyi, magyar nyelven zajló orvostudományi oktatásért folytatott küzdelem most, 2013-ban is messze áll attól, hogy lezárt fejezet legyen.

Miközben Várad Lencsés György *Ars Medicá*jának lapjait írhatta, sok történelmi viszontagság és felekezeti viszály közepette jött létre Kolozsvár első felsőoktatási intézménye, a korábbi jezsuita kollégium – hivatalosan 1581 májusában Báthory István által is elrendelt – egyetemi rangra emelésével. Az intézmény volt Erdély első egyeteme, és ezt a pillanatot szoktuk az első kolozsvári egyetemalapításnak is nevezni. Az intézmény ez idő tájt orvosi tanulmányokat nem kínált hallgatói számára.

A Mária Terézia által elrendelt, XVIII. század végi második kolozsvári egyetemalapítás viszont már kéz a kézben haladt egy orvosi kar megalapításának célkitűzésével is. Márki Sándor (1903: 12–13.), az egyetemes történelem későbbi tanára a következőképpen ír erről a pillanatról: „Az orvosi kar föllállítását 1775. január 26-án rendelte el Mária Terézia, de a boncztan, sebészet és szülészeti tanítását egyelőre csak egyetlenegy tanárra, Laffer Józsefre bízta. 1776. november 7-én megígérte ugyan a vegytan, növénytan, élettan és kórtan tanítószékeinek föllállítását is, de 1777. augusztus 27-én függőben hagyta a dolgot, s a második katedrát az állatgyógyászat számára II. József csak tíz év múlva alapította meg. 1790. október 8-án a kancellária már tanársegédet rendelt a boncztan számára, míg I. Ferencz két új tanítószéket állított; egyet a természetet s a másikat a vegy-, élet- és kórtan számára, 1808-ban pedig Erdélyország mindenkori főorvosára bízta a fakultás elnökségét, a mi így is maradt 1849-ig. Ez az eljárás merőben ellenkezett az egyetemi szervezettel, 1817-ben a kar, melynek 13-20 hallgatója volt, institutum medico-chirurgicum címet nyert, melyet megtartott 1849 után is, midőn a főiskolával való kapcsolata teljesen megszűnt, s midőn önállósra jutva, gyorsan fel is virágzott. Az intézet, melynek 15 tanítószékén egy Eckstein János, Lenhossék József, Jendrassik Jenő, Margó Tivadar, Balogh Kálmán s a későbbi kolozsvári egyetemnek több tanára működött, 1831–1872-ig összesen 423 polgári sebészt képesített.”

A Mária Terézia által létesített orvosi fakultás különlegessége egyébként az, hogy az két évvel korábban jött létre, mint a Budára helyezett Pázmány-egyetem és a kolozsvári orvosi kar tanárai közül hat személy gyarapította a budapesti egyetem orvoskarának rangját is: Balogh Kálmán, Eckstein János, Jendrassik Jenő, Lenhossék József, Margó Tivadar és Schulek Vilmos. A kar megalapításától kezdve ugyanakkor fokozatosan jöttek létre az egyes orvos- és élettudományi szaktanszékek, és a soron következő, harmadik egyetemalapítást közvetlenül megelőző időszakra számuk már 14-re emelkedik (Bonctan; Sebészet; Szülészet; Állatgyógyászat; Ásványtan; Vegytan; Élettan; Általános kórtan és gyógyszerészet; Szemészet; Törvényszéki orvostan és tetszhaláltan; Belgyógyászat; Természettan és növénytan; Szövettan és orvosi természettan; Kórbonctan).

A harmadik, gróf Mikó Imre és báró Eötvös József által „patronált” kolozsvári egyetemalapítás egyszersmind a második komoly nekifutást is jelenti az erdélyi magyar nyelvű felsőfokú orvosi-élettudományi képzés megteremtésének az összefüggésében. A Ferenc József Tudományegyetemet létrehozó 1872. évi XIX. törvény e tekintetben a következőket rendeli el: „Mi Első Ferencz József, Isten kegyelméből ausztriai császár, Csehország királya stb. és Magyarország apostoli királya. Kedvelt Magyarországnak és társországai, hű főrendei és képviselői közös egyetértéssel a következő törvénycikket terjesztették szentesítés végett Felségünk elé:

1. § Kolozsvárott, a tanszabadság elvének alapján, magyar királyi tudomány-egyetem állítatik fel. A kolozsvári kir. jogakadémia és az orvos-sebészeti tanintézet megszüntetnek.
2. § [...]
3. § Ezen egyetem négy tudománykarra oszlik, úgymint: 1. A jog- és államtudományi; 2. Az orvosi; 3. A bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi; 4. A matematika és természettudományi karra.”

A magyar nyelvű orvosképzést biztosítani hivatott kar létrejötte ezúttal sem volt zökkenőmentes. A korábbiakban említett és éppen a kolozsvári egyetem orvosi kara által szerkesztett emlékkötet erről a későbbiekben, 1903-ban, a következőképpen nyilatkozik: „Különösen az orvosi karnak kellett annyit küzdenie a mostoha hely- és pénzviszonyokkal, mint talán sehol másutt valamely egyetem felállításakor, mert ilyen kevés eszközzel egyetemen orvosi kart még sehol sem nyitottak meg” (Márki 1903: 12–13.). Kiindulópontul a később felújított és kibővített Karolina-kórház (a későbbi Országos Karolina Kórház) szolgált, és a vele szomszédos, Mikes gróftól bérelt ingatlanok, közöttük a ma is létező Mikes-palota. Ezekről a kezdeti állapotokról egyetemtörténeti munkájában Gaal György) a következőket írja: „A kórházi állapotokra jellemző, hogy ekkoriban még nem volt vízvezeték, az épületeknek egyetlen közös illemhelye működött, s a nagyobb sebészeti beavatkozásokat is inkább a páciens lakásán végezték, mert úgy kisebb volt a fertőzésveszély.” E körülmények ellenére az intézmény egyre erőteljesebb, európai rangú orvosi teljesít-

ményt termelt ki magából – elég itt csupán Brandt József sebészeti vagy Purjesz Zsigmond belgyógyászati tevékenységére gondolnunk. Tulajdonképpen elmondható, hogy a kolozsvári magyar nyelvű orvostudományi képzés fejlődése gyakorlatilag utolsó alkalommal volt törtetlen ezekben az évtizedekben, egészen az első világháborút követő főhatalomváltásig. Mint ahogyan Erdély önálló magyar tudományegyetemének is talán ez volt az utolsó, nyugodtabb időszaka. Az 1921-es Szegedre költözést követő negyedik kolozsvári intézményalapítás – vagyis a Ferenc József Tudományegyetem második bécsi döntés utáni újjáalapítása –, valamint az 1945. évi „ötödik kísérlet” – a kolozsvári Bolyai Egyetem létrehozása – egyaránt tiszavirág-életű vállalkozásoknak bizonyultak. Jóllehet mindkét esetben az így létrejövő intézmények orvosi karokat és igen komoly orvosi képzést is tartalmaztak, az 1948-as romániai tanügyi reform eredményeként az akkor még magyar nyelvű képzést nyújtó orvostudományi kar végérvényesen Marosvásárhelyre költözött.

Az üdvözetünk elején említett anyanyelv- és szaknyelvápolási küzdelem orvosi tekintetben ma is elsősorban Marosvásárhelyen zajlik. Ahogyan néhány évszázaddal ezelőtt Váradi Lencsés György a magyar orvosi-élettudományi szaknyelv megteremtésébe következetes, kitartó munkát fektetett, úgy végeznek ma áldozatos, olykor valóban emberfeletti munkát a marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem magyar oktatói az erdélyi magyar nyelvű orvosi képzés újraindítása érdekében.

A 13 esztendeje működő egyetemünk, a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem létrejötté sorban immár a hatodik önálló magyar egyetemalapítási kezdeményezés Kolozsváron. Bízunk benne, hogy értékeremtő és időtálló kezdeményezésnek fog bizonyulni. Mint ahogyan abban is, hogy jóllehet intézményünk keretében orvostudományi kar nem működik, közösség-, identitás- és anyanyelv ápolási törekvéseinkkel hozzájárulhatunk a félezer éves magyar orvosi nyelv újabb évszázadokig történő fennmaradásához, fejlődéséhez.

Üdvözlő sorainkat a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Rektori Hivatalának otthonul szolgáló kolozsvári ingatlanunkból, az úgynevezett Bocskai-házból írjuk, abból az épületből, amelynek egy része talán a Lencsés kéziratát az 1570-es években bekötöttő, de kiadni már nem tudó Heltai családnak, a másik része a padovai orvos-botanikus Johannes Hertelius (1565–1612) családjának, azaz Dávid Ferenc családjának egykori tulajdona volt. Eme korokon, határokon, embe- reken túlívelő közelség jegyében is küldjük üdvözetünket a „Félezer éves magyar orvosi nyelv – Lencsés György Emlékelő- adások” tematikájának szentelt előadás-sorozat szervezőinek és résztvevőinek, barátainknak és nemzettársainknak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Hóman Bálint: Előszó. In: *Erdély magyar egyeteme. Az erdélyi egyetemi gondolat és a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem története*. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár, 1941, 3.

Márki Sándor: Az egyetem eszméje Erdélyben. In: *Emlékkönyv a kolozsvári M. K. Ferencz József Tudományegyetem és különösen ennek orvosi és természettudományi intézetei, a magyar orvosok és természetvizsgálók XXXII. Vándorgyűlése tagjai részére*. Kiadta a Vallás- és Közoktatásügyi Magyar Királyi Ministerium költségén a kolozsvári egyetem orvosi kara, Budapest, 1903, 12, 13.

Gaal György: *Egyetem a Farkas utcában. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem előzményei, korszakai és vonzatai*. Scientia Kiadó, Kolozsvár, 2012, 213–214.

VARGA BENEDEK

a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár főigazgatója

Amikor a híres szótáríró, Ambrosius Calepinus szótára tizedik kiadásához jutott, 1585-ben a magyar nyelvű lexikai anyag is feltűnt a szótárban. Calepinus híres latin szótára először 1502-ben jelent meg Reggio Emiliában. Calepinus halála után utódai előbb kétnyelvűvé (latin–görög), majd gyorsan poliglott szótárrá bővítették a művet. A klasszikus nyelvek közül a reformáció igényei miatt a héber anyagot vették fel először, majd a korszak vernakuláris nyelvei is besoroltattak: előbb a toszkán és a kasztíliai, majd a francia és a német. Az 1585-ös bázeli kiadás három újabb és addig mellékesnek tűnő nyelvet is beemelt az akkora már tíznyelvűvé vált szótár lexikai anyagába: a magyart, a lengyelt és az angolt. A szótár végül 1590-től 11 nyelvűvé vált, és tovább már nem bővült.

Hogy Ambrosius Calepinus számára mit jelentett Magyarország, azt az eredeti, 1502-es kiadás Buda címszavánál találjuk meg: „A kereszténység három legfényesebb városának egyike. Míg Velence a vizek, Firenze a síkság, addig Buda a dombokra épült városok közül emelkedik ki nagyságával”. Nem kétséges Mátyás udvarának szellemi kisugárzása halála után 12 évvel még széles körben ismert volt, hiszen ez magyarázhatja városunk ilyen értelemezését.

A szótár nyelveinek folyamatos bővülése ugyanakkor jelezte, ahogy egy-egy ország gondolkodása, tudományos életének fórumai mikor kezdtek elszakadni a kizárólagos latin nyelvű szóhasználatától, és mozdultak el a később nemzetivé váló nyelvek felé. A nyugati kultúrák esetében mindez egy folyamatos fejlődés kezdetét jelezte. A magyar szellemi életet, a magyar tudományos fejlődést a XVI–XIX. század között számos óhatatlan és elkerülhetetlen visszacsúszás, a politikai, gazdasági, népesedési viszonyok alakulásának kedvezőtlen körülményei hátráltatták annyira, hogy a XIX. század elején szinte az alapoktól kell a szellemi életet, ideértve a szépirodalom és a tudomány nyelvét is felépíteni. De mindez 400 évvel korábbi jelenségekre tudott már ekkor is támaszkodni.

Nagyon fontos ezért a rendezvény korszakválasztása, hiszen a magyar nyelvű tudományosság kezdetei – belesimulva az európai irányzatokba – szintén a XVI. század során jelentek meg, és joggal kell ennek vizsgálatát már a késő reneszánsz és a kora újkor időszakában megkezdeni. Jelzi

természetesen a magyar nyelvű tudományosság korlátait, az intézményi szerkezetek gyengeségét, elnagyoltságát vagy éppen a harcok miatti pusztulását, hogy míg a nyugat-európai szerzők a korszakban latinul írott műveinek fordítása pár évvel vagy évtizeddel később megtörténik, addig meghatározó magyar nyelvű hazai tudományosságról a XIX. századig nem beszélhetünk.

A konferencia alapvető jelentőségű témához nyúlt tehát, és időben, tárgyában és földrajzilag kellően széles sávban vizsgálja a magyar nyelvű orvosi irodalom alakulását és fejlődését egészen a jelenkori jelenségekig kitekintve.

Sok sikert és jó munkát kívánok az előadásokhoz és az eszmecserekhöz!

VÁRADITAMÁS

a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete helyettes igazgatója

AZ AKADÉMIA (A MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG) ÉS A SZAKNYELVEK: AZ ORVOSI NYELV SZEREPE AZ AKADÉMIA SZAKNYELVI MUNKÁJÁBAN A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete nevében tisztelettel köszöntöm a félezer éves magyar orvosi szaknyelv múltját és jelenét átfogó tudományos ülést, amelyet az Akadémia Orvosi Tudományok és Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya (számos más további tudományos intézménnyel, szervezettel és társasággal) együttesen szerveztek. Az orvosi nyelv tudatos művelése, gondozása – noha alapvetően az adott terület képviselőinek ügye – igazán eredményesen a szaktudományok és a nyelvtudomány együttműködésével lehetséges ma is.

Mint nyelvészek tudjuk és viseljük a felelősséget akkor, amikor a magyar nyelv koronként változó, de mindenkor szükséges és időszerű kiművelését, fejlesztését, a nyelvi esélyegyenlőség elősegítését tartjuk szemünk előtt, és próbálunk megfelelni a XXI. század kihívásainak.

Amikor elődeink *A hazai nyelv művelésére fölláttató tudós társaságról* döntöttek (1827), a magyar nyelv megőrzését és művelését mindenek elé helyezték. A kiművelésre összpontosítva dolgozott ki és irányított a Tudós Társaság nagyszabású programot szak- és műszótárak összeállítására, a szakszókészletek bővítésére. Ezekbe a gyakorlati munkákba a szaktudományok művelői is igen nagy számban bekapcsolódtak. A reformkori és az azt megelőző nyelvújítás nálunk is, miként máshol is, szaknyelvújítás is volt.

A szaktudományok nyelvének akadémiai gondozásában az orvosi nyelv igen fontos szerepet kapott. Vegyük például a híres orvosprofesszor, Bugát Pál tevékenységét, aki magyarul oktatott, és magyar nyelvű orvosi folyóiratot indított *Orvosi Tár* címen (1831-ben). Orvostudományi könyvei (*Bonctudomány, Sebészség*) mellett kiadta a kor legjelentősebb műsúlygyűjteményét, a *Természettudományi szóhalmazt*.

AZ ORVOSI NYELV TÖRTÉNETE – A KONFERENCIA PROGRAMJA

A jelen rendezvény címe és műsora alapján – emlékülés. Lencsés György (1530–1593) halála után 420. évvel olyan „emlékelőadások” hangzanak el, amelyek átfogják a magyar orvosi szaknyelv több mint félezer évét, a XVI. századtól napjainkig.

A Váradi Lencsés György szerkesztésében kéziratban ránk maradt XVI. századi orvosi könyv (*Ars Medica*) a magyar nyelvű természettudományi irodalom és a magyar nyelvű orvosi szaknyelv alapköve, ahogy Szabó T. Attila, a kézirat helyreállítója és a mű digitális változatának készítője megállapította. A XVI. századi magyar orvosi könyv nyilvánvalóan nem csak az emlékezés miatt aktuális. Bizonyára ma is időszerűek a nyelvi, kulturális, tudományos értékei. A tudományos értekezés, miközben évszázadokat fog át, elsősorban a XXI. századra irányítja a figyelmet. A történetiségre és a múlton keresztül a jövőre.

A MÚLTRÓL. AZ ORVOSI SZAKNYELV TÖRTÉNETÉBŐL

A „nemzetközi” orvosi szaknyelv évezredek múlta tekint vissza. Meghatározó elemei, a szakszavak, a görög orvoslás tudományos munkáin alapulnak, majd különböző korok latin nyelvi elemeivel bővültek. A nemzetközi szakszókincs mindenütt a nemzeti nyelvek saját szavaival egészült ki. Nálunk a XVI. századtól kezdve folyamatosan, középpontba állítva a magyarosítás igényét, amelynek fő képviselői Szenczi Molnár Albert, Apáczai Csere János, Pápai Páriz Ferenc voltak.

A XIX. századra, az orvosi nyelvbe beépültek a magyar köznyelv és népnyelv elemei, a szaktudományok, a biológia, kémia stb. szakszavai. Mindeközben az orvosi nyelv szakszavai is „kiszivárogtak” a köznyelvbe. Mindezek a nyelvi rétegek, nyelvváltozatok kölcsönösen hatnak egymásra; az orvosi szaknyelv a XX. század végéig mégis megőrzi sajátos elkülönültségét, zártságát.

AZ ORVOSI NYELV JELENE. AZ ANGOL HATÁSA ÉS SZEREPE.

NYELVI REGISZTEREK Az orvosi szaknyelv szóanyagarculata kettős: jelentős részének van magyar alakja és/vagy megfelelője, az elnevezések együtt élnek (*vena, véna, visszér*), más részére maradt a latin, vagy csak körülírások használatosak. Az írásmódban is él a kettősség: a szaknyelvben megmaradt a latin helyesírás, a magyar közszókincs részévé vált szavakat magyarosan írjuk (*pulzus, diagnózis*).

Az angol világméretű térhódításával (*lingua franca*) megerősödött a magyar orvosi nyelv „elangolosodása” is, ma már *orvosi angolról* is beszélünk. Részben amiatt, hogy az egyes, még újabb tudományágak szókincse is angol, másrészt az orvostudomány nemzetközi voltából adódóan. A kérdés az egész magyar tudományos nyelvet érinti. Érvényesíteni kell a *lingua academicát* (Kiss Jenő): a nemzetközi érintkezés nyelve az angol, de hazai közegben legyen, maradjon a magyar.

TEENDŐK. MIT LEHET TENNIÜK – A NYELVÉSZEKNEK? Jó-e az orvosi szaknyelv „elangolosodása”? Ezt a kérdést sokan fölítették, és többféle választ adtak, adnak rá. Egyrészt szükség szerű a tudományok nemzetközisége szempontjából. Másrészt erőteljesen megfogalmazódott, hogy tenni kell a magyar tudományos szaknyelv megőrzése és korszerűsítése érdekében. Megerősödtek a szaknyelvben a magyarítási törekvések. 2001-ben elindult az évente kétszer megjelenő *Orvosi Nyelv* című szakfolyóirat – orvosok és nyelvészek szoros együttműködésében. Az időszerű nehézségek megoldásához a két tudományterület együttműködése vezethet el. A nyelvész azonban ilyenkor „csak” segítő, tanácsadó lehet.

TEENDŐK, TERÜLETEK A megnövekedett, kiszélesedett tudásanyag következményei

- a kontaktushatások feltárása, a pontos fogalmi jelentések egyértelműsítése;
- óriási méretű szakszókincs bővülés, főként angol: nevezéktani rendezés (hazai és nemzetközi), egységesítés;
- szakfogalmak megismertetése, terjesztése; az ismeretterjesztés nyelvhasználata (internetes orvosi tanácsadók);
- következetes és követhető helyesírási elvek és gyakorlat: egybeírás, különírás, toldalékolás, az átírásból adódó kérdések (www.helyesiras.mta.hu);
- az orvosi kapcsolódások területei, eltérő nyilvántartások, nyelvhasználati szinterek; orvos–beteg viszonylatban egyéb nyelvi és nyelven túli szempontok fontossága;
- szaknyelv, szakmai érintkezés, tudományos nyelv: sokirányú (írott, beszélt) szakmai kapcsolattartás;
- az orvosi nyelv pedagógiai vonatkozásai.

BEFEJEZÉS A teendők száma folytatható. Ezt a *Magyar Orvosi Nyelv* című folyóirat tartalma, témakörei nagyon jól mutatják: az orvosi szaknyelv értékeinek felmutatása, a jelen nyelvállapotának megállapítása, a magyarítások eredményei, normatív és szaknyelvi helyesírás – hogy csak a főbb kérdéseket említsük. Mindezeket a mai akadémiai orvosi és nyelvészeti tudományterületek mai képviselői folytatják. Azok, akik felelősséget éreznek az *orvosi nyelv* jelenéért és jövőjéért.

Ezen gondolatok jegyében kívánok eredményes tanácskozást. A félezer éves magyar orvosi szaknyelvnek pedig változásokban, tanácskozásokban és emlékülésekben gazdag további félezer évét, éveket!

FELHASZNÁLT IRODALOM

Demeter Éva 2010. Az orvosi szaknyelv. In: Dobos Csilla (szerk.): *Szaknyelvi kommunikáció*. Miskolci Egyetem – Tinta Könyvkiadó, Budapest, 219–241.

É. Kiss Katalin 2004. *Anyanyelvünk állapotáról*. Osiris Kiadó, Budapest.

Fábián Pál 1999. A magyar nyelvű művelés története. In: Fábián Pál – Lőrincze Lajos: *Nyelvművelés*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 29–38.

Fábián Pál – Magasi Péter szerk. 1992. *Orvosi helyesírási szótár*. Akadémiai Kiadó – Országos Orvostudományi Információs Intézet és Könyvtár, Budapest.

Keszler Borbála 2004. A XVII. századi nyelvújítás és a magyar orvosi nyelv. *Magyar Nyelvőr* 128: 494–501.

Kiss Jenő 2007. Az értelmiség és a szaknyelvek. *Magyar Orvosi Nyelv* 2: 60–63.

Putz Orsolya 2009. Az orvosi nyelv története. *Magyar Orvosi Nyelv* 2: 76–80.

Szabó Mária 2012. A magyar nyelvben meghonosodott latin orvosi és köznyelvi kifejezések. 1. rész. *Magyar Orvosi Nyelv* 1: 24–34; 2. rész: *Magyar Orvosi Nyelv* 2: 75–96.

Szabó T. Attila: Váradi Lencsés György *Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica* című könyvének tartalomjegyzéke és mutatói mint a XVI. századi magyar orvosi nyelv kincsestára. *Magyar Orvosi Nyelv* 1: 27–41.

GIUSEPPE ZACCARIA

a Páduai (Padovai) Tudományegyetem rektora

Nagy örömmel nyújtom át a Padovai Egyetem üdvözlét a *Félezer éves magyar orvosi nyelv* témájának szentelt 2013. évi *Lencsés-émlékelőadások* közönségének. Félezer évvel ezelőtt az európai reneszánsz, az újjászületés kora különleges korszak volt: úgy tekinthetünk rá, mint a jelenlegi európai politikai és gazdasági egyesítés, egységesülés forrásvidékére. A nyomtatás felfedezése, az Újvilág felfedezése, az ókori műveltség-, szépség- és gondolkodáseszmények újrafelfedezése, mind hozzájárultak egy új korszak kibontakozásához a művészetben, a tudományban és a filozófiában.

Abban az időben minden bizonnyal az olasz egyetemek voltak az új tudás kialakulásának és terjedésének központjai Európában. Egyben ezek voltak azoknak a fiataloknak a találkozóhelyei, akik aztán hozzájárultak az új műveltség kialakulásához. A Padovai Egyetem, a világ egyik legelső egyeteme (1222) földrajzi helyzete, a tanítás minősége és a tanulás szabadsága miatt különösen vonzó volt az európai fiatalok számára. Példának okáért Andreas Vesalius (1514–1564) is itt végzett, majd egy évvel később ennek az egyetemnek lett a tanára. Az ő munkásságának (*De humani corporis fabrica*, 1543) köszönhető az emberi testre vonatkozó anatómiai ismeretek teljes megújulása.

A Bo-palotában, amelyet az egyetem 1539-ben épített, található az úgynevezett „Negyvenek terme”, ahol az egyetem 40 kiváló hallgatójának (majdnem életnagyságú) képe látható. Közel húsz közülük északnyugat-európai, például Wiliam Harwey (1578–1657) az emberi vérkeringést tisztázó felfedező. A Negyvenek termében szereplők (köztük három magyar, Janus Pannonius, Báthory István és Zsámboki János) közül Zsámboki – latinus nevén Johannes Sambucus – 1531. június 1-jén született Nagyszombatban (ma Trnava, Szlovákia), Pozsonytól északra. Sambucus 1553-tól volt egyetemünk hallgatója, és ittléte alatt Gabriele Fallopi (1523–1562) anatómiai előadásait hallgatta. 1557-ben végzett, ezután Hollandiába és a német fejedelemségekbe utazott (az akkoriban szokásos peregrinációra), majd Bécsben telepedett le, mint II. Miksa császár (1527–1576) udvari orvosa, könyvtárosa és hivatalos történetírója. Itt is maradt egészen haláláig (1584. június 13.).

Sambucus (Lencsés György kortársa) a magyar humanizmus kiemelkedő alakja volt. Útjai során latin és görög kódexeket, érmeket és más tárgyakat gyűjtött. 1564-ben adta ki korának egyik leghíresebb könyvét, az *Emblematát* – a könyv minden oldalán képek (emléképek) és ókori mitológiai példákat felhasználó, etikai kérdésekkel kapcsolatos idézetek vannak. Sambucus az első, latinul író szerzők között volt, akit nemzeti (francia, holland) nyelvekre fordítottak, és őt alkalommal is újra kiadtak. Keresztül-kasul utazta Európát, és azt az új típusú, tapasztalati úton, a világ megfigyelése révén szerzett reneszánsz bölcsesség- és tudáseszményt képviselte, amelyet például Rotterdami Erasmus (1466–1536) is. Ebben az értelemben Sambucus (azaz Zsámbéki János) is „egyetemes ember”, a reneszánsz legkiválóbb képviselője volt.

Hiszünk abban, hogy a *Félezer éves magyar orvosi nyelv* témájának szentelt 2013. évi *Lencsés-émlékelőadások* kiemelkedő lehetősége: fontos alkalom a Padova és Magyarország közötti egykori szoros kapcsolatok újrafelfedezésére. Egyben reméljük, hogy ez a rendezvény új cserekapcsolatok, együttműködések kiindulópontja is lehet.

„Valljuk-e és hirdetjük-e azt a szellemi közösséget, amely a világon szétszórtan élő magyarokat egybekapcsolja és egy lelki impériumban egyesíti? Én vallom ezt és hirdetem is. De nem is azon van itt a hangsúly, hogy én vallom és hirdetem, hanem azon, hogy hitem szerint minden becsületes magyar ember ennek a a szellemi közösségnek az alapján áll. Sorsdöntően fontos, hogy ennek alapján álljon, mert a politikai nemzet európai szerepét és még fokozottabb mértékben a Duna menti szerepét a szellemi nemzet értékei és erkölcsi fogják végül is meghatározni.”

Tamási Áron

Az orvosi nyelv a XVI. században, Európában

Az ókor tudományos örökségét a reneszánsz három szakaszban dolgozta föl (Tutzke–Harig 1980: 63): az újralfedezés időszakát követte a filológiai és a szakmai kritika kora, végül a folyamatot az örökség meghaladásának időszaka zárta, amelynek során az antik művek tudományos értéküket elvesztve, történeti dokumentumokká váltak. Az orvostudományban ez a háromlépcsős folyamat már a XII. században, vagyis jó kétszáz évvel korábban elkezdődött, mint a művészetekben vagy a filozófiában (Weimar 1981). A XVI. századra az orvosi nyelv újjáalakulásának folyamata immár a vége felé járt, így e század a *szakszókincs rögzülésének időszaka* lett. Ez a rögzülési folyamat azonban a felfedezések hatására – különösen a gyógyszerészet területén – a *szókincs jelentős bővülésével* is együtt járt. A XVI. századi orvosi nyelvfejlődésnek a szakfogalmak rögzülésén, bővülésén kívül még két alapvető jellemvonására kell felhívunk a figyelmet.

Az egyik az volt, hogy míg az orvosi nyelv fejlődése általában egyenlő az orvosi *szakkifejezések* átalakulásával, gyarapodásával, a reneszánsz idején ennek a nyelvfejlődésnek *stilisztikai jellemzői* is voltak. Magyarul a XVI. századra az orvosi tudomány nyelvi-stilisztikai színvonalában is igyekezett a klasszikus latin örökséghez igazodni, Vesalius például kijelentette, hogy az ő nyelvi példaképe Cicero, és e szerint is fogalmazott orvosi munkáiban, ezzel kollégáinak és fordítóinak a dolgát enyhén szólva nem könnyítette meg (Schultheisz 1996: 30–31). Arra is érdemes felhívunk a figyelmet, hogy a reneszánsz orvosi nyelve részben nem szakmai és gyakorlati, hanem a szövegkiadások és a szövegkritika kényszere nyomán *filológiai-nyelvészeti okokból* alakult át, és ez a nyelvészeti fogantatás nemcsak a szókincset, a stílust, hanem – a máig használatos – helyesírást, sőt kiejtést is érintette.

A másik különössége a XVI. század orvosi nyelvének a *latin egyeduralmódóvá válása* a tudományban és az egyetemeken, illetve ezzel párhuzamosan a *nemzeti nyelvek előretörése* a gyógyítás bizonyos területein (pl. sebészet, szülészeti, diétetika, illetve ismeretterjesztés). Az, hogy végül is a latin vált a nyugat orvosi nyelvévé, korántsem volt magától értetődő, hiszen az ókor orvosi nyelve mindvégig a görög maradt, és a tudomá-

nyosan a nyugatnál sokkal fejlettebb Bizáncban is az orvosok kizárólag a görögöt használták írásban és szóban egyaránt. Különösen furcsa a latin egyeduralmát nyugtázni annak fényében, hogy a XVI. század éppen a görögül író orvosi szerzők újrakiadásának nagy korszaka volt. Ennek a pusztá mérete is lenyűgöző. 1500 és 1600 közt Galénosz műveinek például több száz kiadása jelent meg (Choulant 1841: 100–121).

Hogy az orvosi nyelv végül mégis a latin lett, annak négy alapvető okát nevezhetjük meg. Egyrészt a katolikus egyház, és ami fontosabb, a katolikus egyház által létrehozott egyetemek nyelve mindenütt a latin volt, vagyis az orvostant mindenütt latinul oktatták. Másrészt Nyugat-Európa hétköznapi lingua francája is a XVIII. századig a latin maradt. Harmadrészt a hispániai és dél-itáliai fordítóiskoláknak köszönhetően rengeteg görög és arab orvosi alpmű volt olvasható jobb-rosszabb latin fordításokban. Negyedrész pedig a latint sokkal könnyebben megtanulhatta egy francia vagy olasz, mint a görögöt, márpedig a hangadó orvosi iskolák Itáliában vagy Franciaországban – Párizsban, Montpellier-ben, Salernóban, Padovában stb. – jöttek létre a XIII. században, és a tananyagot is ezek az egyetemek határozták meg évszázadokra (Schultheisz i. m. 23.).

Mint említettük a latin egyeduralmódóvá válása mellett a XVI. században újjászületnek vagy megszületnek a nemzeti orvosi nyelvek is. Ebben a korban azonban szó sincs valamiféle XVIII–XIX. századi értelemben vett nemzeti öntudatra ébredésről. A nemzeti orvosi nyelvek megjelenésében valójában nagyon sok tényezőnek volt szerepe, amelyek közül én a következőket látom a legfontosabbnak:

1. A polgárság megerősödésével az orvosi szakma és az orvost eltartó népesség is polgárvá vált. A polgár azonban műveletlenebb volt, mint a pap vagy a nemes, ritkán tudott latinul. Mikor aztán a könyvkiadással együtt, üzleti okokból megjelent az ismeretterjesztő-népszerűsítő orvosi irodalom is a színen (kalendáriumirodalom, prognosticonok, népszerű diétetikák stb.), az ismeretterjesztő munkákat nemzeti nyelveken kellett írni ahhoz, hogy azokat a polgárok – és feleségeik – megvegyék (Telle 1979: 32–52).

2. A nemzeti nyelvű orvosi irodalmak megteremtésében fontos a szerepe a reformációnak is, amely nemcsak a nyelvet gazdagította, és tette alkalmasabbá a tudományos használatra hitvitázó irodalmával és Biblia-fordításával, hanem teológiailag is megalapozta azt az egészségkultuszt, amely, kiindulva a protestáns országokból, mára lassan világalomra tett szert (Magyar 2012: 297–308). Az egészség védelmét a reformáció éppen a XVI. században tette erkölcsi kötelességgé és életcélá.

3. Az orvos az ókor óta inkább mesterembernek, mintsem értelmiséginek számított. Az orvosok évezredek harcát az értelmiségi rangért végül siker koronázta, és a medicina a XII–XIII. századtól egyetemen oktatott tárggyá válhatott, és lassanként tudománnyá emelkedhetett. Ennek az emelkedésnek azonban ára volt: a medicinának cserébe meg kellett szabadulnia az alantas, „kézműves” orvosi szakmáktól. Az orvosi egyetemekről ezért a XVI. századra már mindenütt kitiltották a sebészeket, a szülészeket és a gyógyszerészeket, és a mesteremberekhez illő céhekbe száműzték őket. Mindez azonban azt eredményezte, hogy ezeknek a szakmáknak a gyakorlati kézikönyvei ezután nem az egyetemi tudomány nyelvén, latinul, hanem nemzeti nyelven jelentek meg – lásd például Paré, Ryff, Rösslin, Mattioli, Brunschwyt esetét.

4. Noha a nemzetközi tudományos közösség nyelve még sokáig a latin maradt, az egyre erősebb nemzetállamok – függetlenül attól, hogy katolikusok vagy protestánsok voltak – egyre nagyobb befolyást gyakoroltak az egyetemeikre. A XVI. században e befolyás ugyan még erőtlenn volt, de például Franciaországban, Németalföldön vagy éppen Angliában már megeshetett, hogy valaki anyanyelvén írt tudományosnak szánt műveket, mint tette azt Francis Bacon, Mizaldus vagy Lemnius Laevinus. A paracelsisták pedig az egyetemeken belül is ádáz harcot folytattak a latin nyelvű oktatás és orvosi nyelv ellen (Goltz 1972: 337–52).

Ami a latin tudományos orvosi nyelvet illeti, említettük, hogy az ebben a korban rögzült. De miben állt ez a rögzülés? Formailag elsősorban a szakkifejezések helyesírása szabványosodott (kanonizálódott) máig hatóan. Ekkortól a filológiailag is igen képzett Leoniceno, Sylvius-Dubois, Mecurialis, Fernel vagy Vesalius hatására kezdték írni az eredetileg görög megnevezéseket a mai latinos formában. Néha egy-egy betűn is hevesen elvitatkoztak, például, hogy az *epididymis* vagy az *epididymos*-e a helyes forma (Hyrtl 1880: 202–203). A görög betűk latin átírásának mai formái is ekkor rögzültek az orvosi nyelvben.

Görög kettőshangzók (diftongusok) reneszánsz átírása: $\alpha = ae$, $\omicron = oe$, bizonyos mássalhangzók átírása: $\theta = th$, $\tau = t$, $\phi = ph$, $\psi = ps$, $\chi = ch$, $\zeta = z$, $\xi = x$; magánhangzók átírása: \acute{e} és $\eta = e$, o és $\omega = o$, $\acute{u} = y$. A reneszánsz latin azonban a szakfogalmak kiejtését is máig hatóan meghatározta, például az *ae* kettőshangzót ma [é]-nek, az *oe*-t [ö]-nek, míg az *eu*-t nem [ev]-nek, hanem [eu]-nak,

az üpszilont [ü]-nek ejtjük, a magas hangrendű magánhangzók előtt pedig a *c*-t [c]-nek. (Pedig a görögök eredetileg Caesar nevét [kaiszar]-nak, az oedemát pedig [oidemá]-nak ejthették).

Ám ekkortól vált szokássá a makaróniszavak (Scarborough 1992: 11–12) létrehozása is és az a sajátos szóképzési mód, hogy a görög szavakat is latin végződészekkel és/vagy preposíciókkal ellátva alkalmazták (pl. *dehydratio*, *asthmaticus*, vagy *lupus erythematosus*). Ez a módszer egyébként szintén – reneszánsz módon – az antik latin mintát másolta, a görög orvosi szavak latin végződészekkel és előtagokkal való kiegészítése ugyanis valójában nem XV–XVI., hanem I–V. századi fejlemény volt, amelyre még Celsus, illetve Cassius Felix kora közt került sor a latin orvosi szaknyelv megteremtésének az érdekében (Langslow 1992: 106–130).

Ami a szakfogalmak tartalmi, jelentésbeli rögzülését illeti – elsőként az anatómiai nyelvben –, ez egyértelműen a XVI. század „vívmányának” tekinthető. Igaz, nem minden téren bizonyult e rögzülés sikeresnek – a medicinán belül különösen a betegségnevek rendszere maradt továbbra is képlékeny (lásd például az olyan „új” betegségek, mint a szifilisz, skorbut, tífusz sokféle nevét). Gondot jelentettek a barbarizmusok, vagyis azok a közélatin eredetű szavak is, amelyek túlságosan közismertek voltak ahhoz, hogy a klasszikus latin hívei kedvükre kigyomláshassák őket, vagy amelyeknek egyszerűen nem volt ókori görög vagy latin megfelelőjük. Ilyen volt például az *extremitas*, a *conjunctiva*, a *dura mater*, a *pomum adami*, a *scala vestibuli* és a többi. Volt aztán sok olyan szó, amelynek több változata is használatban volt egyszerre. Különösen érdekes a *clitoris* esete, amelyet ugyan az ókorban is jól ismertek, és görögül–latinul egyaránt megneveztek (Adams 1987; Hyrtl, J. i. m. 122–123), sőt Petrus Abano is emlegetett már a XIII. században (Abanus 1565), ám amelynek még a XVII. században is több névét használta a szakirodalom (Plazzonus 1664).

Abanus így ír: „Azt is kijelentem, hogy a nőknek nem kis gyönyörük származik a dörgölődésből, különösen a hüvelynyílásuknak azon a részén, amely közvetlenül a csikló környékén található. Ez a csikló felel meg ugyanis a hímvessző makkjának, és olyan hatalmas benne a gyönyörre való készség, hogy közösüléskor a nők gyakran csakis ennek a dörgölésében lelik örömüket.” Francesco Plazzoni (1590 k. – 1622) a XVII. század elején már *clitoris*nak nevezi e testrészt, ám emellett még sokféle néven emlegeti, *oestrum veneris*nek, *luxuriae aculeus*nak, *amoris dulcedónak* és (egy rejtélyes „köznyelvi” szóval) *ilbesevegiónak* mondja.

A szókinccs tartalmi rögzülését öt tényező segítette elő. Elsősorban a nyomtatás, amely nemcsak a változatokat, elírásokat küszöbölte ki, hanem egy-egy szakszó elterjedéséhez is hozzájárult. Másodsorban a szintén a nyomtatott könyvvel lehetővé váló illusztráció, amely különösen az orvosbotanikában

és az anatómiában segíthette a szakkifejezés és az azzal jelölt részének (denotatum) pontos azonosítását. Harmadrészt az orvosi szótárak megjelenése.

Az első reneszánsz orvosi szótár, Symphorien Champier (1472–1535) *Vocabulorum medicinalium ac terminorum difficultium explanationes* című munkája Lyonban látott napvilágot, 1508-ban. Nagyjából ugyanekkor írta a spanyol reneszánsz szótárírás atyja is, Antonius Nebrissensis (1444–1522) a maga *Lexicon artis medicae*-jét. Laurentius Phrisius *Synonyma und gerecht Usslegung der Wörter...* (Strassburg, 1519) című szótára a német mellett az orvosi, botanikai, mineralógiai szavak latin, héber, arab és görög változatait is hozta. Már szintén nemcsak értelmező, hanem többnyelvű orvosi szótárt publikált a svájci Michael Toxites (XVI. század első fele) Strassburgban, 1574-ben (*Onomastica II. Primum philosophiae et medicae, alterum Theophrasti Paracelsi vocum explicatio*). 1555-ben jelenik meg Bartholomaeus és Petrus Rostinus Hippokratész-szótára, most már – a nyomtatott Hippokratész-szótárak közt első ízben – ábécérendben hozva a szómagyarázatokat. Henricus Stephanus (Párizs, 1564) *Dictionarium medicum* már minden tekintetben a mai szótárakra hasonlít. A XVI. század második felétől azután már sorra látnak napvilágot az általános orvosi lexikonok. Az első, nem filológiai, hanem gyakorlati orvosi céllal készült és nem csupán az ókori szókinccset, hanem a korabeli, mindennapi gyakorlatban alkalmazott orvosi-gyógyszerészeti kifejezéseket is felölelő orvosi szótár Bartholomaeus Castellus kétnyelvű (görög–latin) orvosi lexikonja volt (*Lexicon medicum graeco-latinum*. Első kiadás, Velence, 1607). Az első anatómiai szótár Josephus Camerarius: *Dikokeuē onomasztikē. Diligens exquisitio nominum, quibus partes corporis humani appellari solent* (Bázel, 1551) című kötete volt. Ezt követte Caspar Bauhinus szintén anatómiai szótára (Bázel, 1591). A szakorvosi szótárak azonban csak a XVII. században jelennek meg a színen.

Negyedrész az, hogy az elméleti gondolatépítmények özszeomlása után a tapasztalat vált az igazság bizonyítékává (Weimann 1968: 373), vagyis egyre kevésbé kellett figyelembe venni a szaktekintélyek által kényszerített hagyományt. Ötödrész pedig az egyetemi képzés, a tanterv egységesedése. Mindez persze, mint mondtuk, az orvosi szókinccs jelentős bővülésével is együtt járt, amelyet az új felfedezések, elméletek segítettek elő. Számos új fogalom és tárgy jelent meg a színen, például a Paracelsus által nevével együtt feltalált opodeldok vagy a Cornelis Drebbel által szerkesztett thermometer.

Itt jegyezzük meg, hogy a terminológia részben magától is rögzült – egyszerűen azért, mert a gyakorlatban egyértelmű szakfogalmakra volt szükség –, részben azonban tudatosan is rögzítették avégett, hogy az orvoslást végre sikerüljön a tudomány rangjára emelni. Erre Jean Fernel következő szövege a tanú (Ioannis Fernelii 1643: 486–487):

„Akik elsőként foglalkoztak orvostudománnyal, és alapjait megvetették, joggal és megérdemelten tartották saját dicsőségüknek és érdemüknek azt, hogy az általuk fölfedezett és újonnan leírt, ismeretlen betegségeknek tettségük szerinti, ugyancsak szokatlan neveket adtak. Ám mivel maguk is csak primitív és kezdetleges ismeretekkel rendelkeztek, nem a gyógyításban általunk elsődlegesen és elsősorban tekintetbe vett lényeg, hanem annak alapján adták e neveket a betegségeknek, ami elsőként ötlött véletlenszerűen a szemükbe, ahogyan például a szifilisz is korunk a legkülönfélébb nevekkkel illette.

Így egyes betegségeket annak a helynek az alapján neveztek el, ahol támadtak, mint például a pleuritist, a nephritist, a peripneumoniát, másokat az azokat okozó anyag alapján, mint a melankóliát, a kolerát, a vesekövet, megint másokat valamilyen jelentős tünetükről, mint az epilepsziát, az apoplexiát, a paralyisist és a tremort, ismét másokat pedig a külsődleges hasonlóság alapján, mint az elephantiasist, a rákot, a polipot vagy a satyriasist.

Ezek az ősi és első orvosok tehát kizárólag az észleleteket művelték, később azonban a dogmatikusok már tudományt akartak létrehozni, és a hosszas megfigyeléseket tudományos rendszerré és törvényekké igyekeztek egyszerűsíteni. Hogy pedig e tudományt a számtalan új elnevezéssel ne tegyék homályossá és zavarossá, megtartották a hosszas használatban kipróbált betegségneveket, és a továbbiakban is ezeket a neveket használták a gyakorlatban. Nekünk is meg kell tartanuk hát e hagyományt.”

Ezek az ősi és első orvosok tehát kizárólag az észleleteket művelték, később azonban a dogmatikusok már tudományt akartak létrehozni, és a hosszas megfigyeléseket tudományos rendszerré és törvényekké igyekeztek egyszerűsíteni. Hogy pedig e tudományt a számtalan új elnevezéssel ne tegyék homályossá és zavarossá, megtartották a hosszas használatban kipróbált betegségneveket, és a továbbiakban is ezeket a neveket használták a gyakorlatban. Nekünk is meg kell tartanuk hát e hagyományt.”

Láthatjuk tehát, hogy a XVI. században az orvosi nyelv fejlődésében igen fontos, ám sokszor egymással ellentétes folyamatok zajlottak. A latin nyelv ugyan egyeduralmat szerzett a tudományos medicinában, ám a sebészet, a szülészet, a gyógyszerészet terén éppenséggel a nemzeti nyelvek vették át a hatalmat. A szakfogalmak rögzülését ugyanakkor a terminológia folyamatos bővülése nehezítette meg. A hagyományörző és az újító szellem folyamatos harcot vívott egymással. Az egységes tudományos nyelv kialakulását pedig az új fogalmak, növények, gyógyszerek, eszközök és fogalomrendszerek megjelenése gátolta. A latin orvosi szókinccs alaprége azonban a XVI. században kétségkívül tartósan rögzülhetett.

IRODALOM

Abanus, P. 1565. *Conciliator controversiarum, qui inter philosophos et medicos versantur*. Venetiis, Juntae, (Differentia 25) 53B.

Adams, J. N. 1987. *The Latin sexual vocabulary*. London, Duckworth, 97–99.

Choulant, L. 1841. *Handbuch der Bücherkunde für die ältere Medicin*. Leipzig, Voss, 100–121.

Fernel, I. 1643. *Universa medicina*. Genevae, Apud Petrum Chouet, 486–487.

- Goltz, D. 1972. Die Paracelsisten und die Sprache. *Sudhoffs Archiv* 56: 337–352.
- Hyrtil, J. 1880. *Onomatologia anatomica*. Wien, Braumüller, 202–203.
- Langslow, D. 1992. The development of Latin medical terminology. *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 37: 106–130.
- Magyar L. A. 2009. Az európai orvosi nyelv története. In: Bósze Péter (szerk.): *A magyar orvosi nyelv tankönyve*. Budapest, Medicina, 73–86.
- Magyar L. A. 2013. Tudomány-e a medicina? In: Kapronczay Károly – Kapronczay Katalin (szerk.): *Pro nonagesimo. Tanulmányok Schultheisz Emil professzor 90. születésnapjára*. Budapest, Semmelweis Kiadó, 137–144.
- Plazzonus, F. 1664. *De partibus generationi inservientibus libri duo. Lugduni Batavorum*. Lopez de Haro, Lib. 2. cap. 13. 149–160.
- Scarborough, J. 1992. *Medical terminologies. Classical origins*. Norman and London, Un. of Oklahoma Press, 11–12 et al. loc.
- Schultheisz, E. 1996. Medicina a reneszánsz egyetemen. Tankönyv és curriculum. *Comm. de Hist. Artis Med.* 149–157: 30–31.
- Telle, J. 1979. Wissenschaft und Öffentlichkeit im Spiegel der deutschen Arzneibuchliteratur. *Medizinhist. Journal* 14: 32–52.
- Tutzke, D. – Harig, G. (Hrsg.) 1980. *Geschichte der Medizin*. Berlin, VEB Verlag Volk und Gesundheit, 63.
- Weimann, K. H. 1968. Probleme der medizinischen Fachsprache zur Zeit des Vesal. In: Keil, G. – Rudolf, R. – Schmitt, W. – Vermeer, H. J. (Hrsg.): *Fachliteratur des Mittelalters*. Festschrift für Gerhard Eis. Stuttgart, Metzler, 373.
- Weimar, P. (Hrsg.) 1981. *Die Renaissance der Wissenschaften im 12. Jahrhundert*. Zürich, Artemis Verlag.

Új nap virrad Tihany felett

Szabó T. Attila

Váradi Lencsés György (1530–1593) és a magyar orvosi-élettudományi szaknyelv a XVI. században az *Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica* (1577 k.) tükrében

Szegedi Fraxinus Gáspár (1525k–1563) halálának 450.
Váradi Lencsés György (1530–1593) halálának 420.
és a
XVI. századi magyar orvosi könyv első kiadásának
70. évfordulójára¹

ELŐJÁRÓBAN AZ INDÍTÉKOKRÓL Pályám elején két évtizedet töltöttem a „csak” 1065-ben alapított egykori Kolozsmonostori Apátság gyógynövénykertjében. Pontosabban a bencések kertjének helyén (a kassai születésű Páter Béla által) 1904-ben alapított első európai Gyógynövénykísérleti Intézet kertjében. Egészen pontosan a kolozsvári agráregyetenem a Páter-kert örökébe lépett Agrobotanikus Kertben. Kolozsmonostori éveim alatt fordult figyelmem a Benedek-rendi magyar gyógyító hagyományok felé. 1978-ban Bukarestben a Kriterion Könyvkiadó jóvoltából kiadtuk Melius Péter 1578-ban Kolozsvárott kinyomtatott orvosbotanikai munkáját (*Herbárium. Az fáknek, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól*); az első magyar tudományos kézikönyvet. Ez, valamint a Páter-hagyományok vezettek engem a magyar népi és történeti növényismeret felé.

A hagyományos növényismeret kulturális-evolúciós folyamatként is értelmezhető: a magyar őstörténet megdöbentő mélyrétegeiből indul (gondoljunk csak a két nagy növénycsoport a *fű* és a *fa* egyetlen *ú/a* hangon alapuló megkülönböztetésére), követhetők benne a népvándorlás kori folyamatok, a honfoglalásból, az államszervezésből, a kereszténység felvételéből adódó változások, a reneszánsz kori és későbbi események, el egészen a mai napig. Az 1000-es évektől az 1500-as évekig terjedő változásokra példaként álljon itt egyetlen összehasonlítás a „pogány kori” *csabaire*, illetve a Benedek-rendi gyógyító gyakorlat emlékét őrző *benedicta* vagy *pápaifű* (*Cnicus benedictus* L.) használatáról Lencsés György 1577 táján nyomdába adott, de végül ki nem nyomtatott *Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica* című kéziratából vett adatokkal (Függelék, 1. és 2. táblázat).

A táblázatokból (némi jóindulattal és durva közelítéssel) kiolvasható, hogy az 1000-tól (amikor a magyarság csak

a *csabaire*t ismerte) 1500-ig eltelt félezer év alatt a keresztény korban megismert *pápaifű* (azaz benedekfű) orvosi alkalmazása kétszeres túlsúlyba jutott a *csabaire*vel szemben. Ez a nem éppen véletlenszerűen kiragadott példa – bár a Függelékbe került – jól érzékeltet egy kulturális-evolúciós folyamatot. Jelesen azt, hogy miként váltotta 1000 és 1500 között a pogány természetismeret az európai keresztény tudás. De azt is sejteti, hogy milyen keveset tudunk ennek a folyamatnak a részleteiről.

A *csabaire* kapcsán lehetett volna írni akár a pozsonyi csatáról is, amelyről magam először 2007-ben, 66 évesen halottam Ausztriában, Hainburgban az egykori Németóváron, a „Schicksalsjahr 907” (A sorsfordító 907. év) című nagy kiállításon. És nem a győztes magyarok szemszögéből, hanem a legyőzött elődök (frankok, bajorok, csehek, morvák, szlovákok és szövetségeseik) mai összefogásával rendezett emlékkiállításon, amelynek vezérgondolata ma is időszerű: „Die Ungarn sind nur als Feinbild nützlich” (‘A magyarok csak mint ellenségkép hasznosak’).

Nagyobb léptékben gondolkodva a pozsonyi győzelemre következő 1100 esztendő első fele, egészen az 1530-as évekig nemcsak a pogány tudásréteg felszámolásával, hanem a magas műveltség szintjén nyelvünknek az európai görög–latin (bizánci és római) kultúrkörbe való betagozódásával is telt.

Ezek ismeretében ne csodálkozzunk azon, hogy az 1600-as évek török–Habsburg malomköve kiörlötte a nemzeti emlékezetből első tudományos nagymonográfiánk, az *Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica* emlékét?

* * *

A szakmai indítékokon túl családi szálak is kötöttek a témához. Édesapám, id. Szabó T. Attila (1906–1987) élete során sok adatot gyűjtött, és több tanulmányt is közölt a magyar szaknyelvek (botanika, gyógyítás, orvoslás) születésének a korából. Ezek közül itt most csak a témánk szempontjából legfontosabbakra utal a jegyzet.² A XVI. századi magyar történeti gyógynövényismeret kutatása részéről az ő munkásságának a folytatása.³ A legfontosabb hatás azonban

az 1970-es években már kiadás alatt lévő *Erdélyi magyar szótörténeti tár* (SzT.) történeti élettudományi szókincsanyagával való bibelődés közben ért.⁴

Ekkor vált világossá számomra, hogy az SzT. anyagából hatalmas fogalomtárak, szakkorpuszok hiányoznak, mint például a Lencsés György (1577 k.) *Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica* című munkájának több mint 21 000 szóalakot használó szakszövege (amely adatbázisként milliós nagyságrendű magyar orvosi-gyógyszerészeti fogalmi kombinációt jelent a XVI. századból), az ennél szerényebb Melius-féle (1578) *Herbarium* szaktezaurusza és még sok más szaknyelvi korpusz.

Mivel az 1980-as években a négy kötetig (A–Ha betűk) kiadott SzT. jövője, a tervezett további kötetek sorsa bizonytalanná vált, az akkoriban felsejlő digitális megoldások felé fordultunk. (Az óvatosságra azért volt szükség, hogy a tervezett elektronikus kiadás ne veszélyeztesse a nyomtatott megjelenés esélyeit.) 1990-ben elkészült „A MINTA SzTár” CD-ROM-lemeze a SzT. első négy megjelent kötetének digitális adatbázisa. 1996-ban – immár nem filológiai, de elsősorban természettudományi szempontokat követve – pedig megjelent a *Tudomány, mely örök életet ad* című CD-ROM (Minta SzTár II, BioTár-GRAMMA), amely tartalmazta az első magyar orvosi nagymonográfia (Lencsés 1577 k.) és az első magyar élettudományi kézikönyv (Melius 1578) digitális anyagát is. 2000-ben jelent meg az *ARS MEDICA ELECTRONICA* című sugárlemez (CD-ROM; BioTár – GRAMMA 3.1. és 3.2) a Lencsés (1577 k.) nagymonográfia újjáépített szövegével és annak adatbázissá szervezett szókincsanyagával.

Amikor ezek a digitális feldolgozások indultak, még nem volt világháló, és a történeti ökológia tudománya is csak kialakulóban volt. Azóta – nem utolsósorban magyar kutatók, például a Szabó Péter vagy a Molnár Zsolt köré szerveződő csoportoknak köszönhetően – a történeti természetismeret, a hagyományos természetismeret elfogadott kutatási területé vált.⁵

BEVEZETŐ A kérdések, amelyekkel ez a szemle cikk foglalkozni kíván, három pontban foglalhatók össze:

1. Hogyan születhetett meg a magyar élettudományi (botanikai, orvosi stb.) szaknyelv első nagymonográfiája, Várad Lencsés György (1530–1593) *Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica* című munkája?
2. Milyenek lehettek azok a szakmai közösségek, „társaságok”, amelyek szerepet játszottak ennek a munkának a megszületésében?⁶
3. Hogyan fejlődött a kérdés kutatása és közismertté tétele, különös tekintettel a legutóbbi évekre?

Anyanyelvünk értékeinek a felfedezése – európai folyamatok hatására – a XVI. században indult, és szaknyelvi kezdete

szinte napra pontosan datálható: 1536. november 18-án a Sár község vára körül létesített Újszigeten szignálta Sylvester János első (szak)nyelvi tankönyvünk, a *Grammatica hungarolatina* előszavát.⁷ A megjelenés helyét és napját is tudjuk: Sárvárújsziget, 1539. június 14. Tehát 2013-ból nézve 477 – vagy ha a megjelenés évét számítjuk 474 – esztendeje nemcsak nyelvünk egyes törvényei, de egyes szakszavai is bekerültek a magyar nyelvű tudományosság körébe. Ennek a teljesítménynek filológiai értékelését a nyelvészek évszázados munkával alaposan elvégezték,⁸ szaknyelvi következményei pedig részei mindennapjainknak – vö. például Kurtán 2003, 2006, 2008; Hortobágyi 2008; Mihalovicsné 2008; Mihalovics–Révay 2002; Ortutay 2008; stb.⁹ A természettudományok terén azonban Sylvester szándékait és teljesítményét még nem érdeme szerint tartja számon a magyar tudomány (Szabó 2001).

Kik voltak, hol éltek, mikor és milyen kapcsolatban voltak egymással azok, akik a természet ismeretéhez szükséges magyar szakszavakat először vették számba nyomtatott könyvekben? Erre a kérdésre a választ részleteiben már 1958 óta sejtjük (Balázs 1958),¹⁰ de egészében még ma sem látjuk tisztán. A jelen előadás abból a „proszopológiai” megközelítésből indul ki, hogy ha keveset tudunk az egyénről, próbáljuk azt a közösséget megérteni, amelyben élt, tanult, tanított és/vagy dolgozott.

Esetünkben a XVI. századi magyar élettudományok szinte valamennyi jelentős szerzője – közvetlenül vagy közvetve – kapcsolatba hozható néhány tudós közösséggel. Ezek között – véleményünk szerint – központi szerepű volt a Nádasdy Tamás által szervezett és Sylvester János és társai szellemével fémjelzett „Sárvári (Doktori) Iskola”:

- itt gyógyított Szegedi (Fraxinus) Körös Gáspár (akinek nyomtatott munkájáról nem tudunk, de vélhetőleg az ő emléket is őrzi az *Egész orvosságról való könyv*;
- itt volt lelkipásztor Beythe István (cf. Beythe St. és Clusius 1583, Clusius 1583, 1584, 1601 stb.);
- itt született fia Beythe András (cf. Beythe A. 1595);
- itt tanult Somogyi (Melius) Péter (cf. Melius 1578, Botta 1978, Szabó 1978/1979);¹¹
- és alapos a gyanúnk, hogy innen indult nyugat felé – talán éppen Jean Fernelhez (akinek halálhíre még nem érte el Sárvárt) vagy csak a Párizsi Egyetemre – 1559 októberében Várad Lencsés György is (cf. Lencsés 1577 k., Szabó 2000).

Központi kérdésünk tehát az, hogy hogyan született az első magyar nyelvű természettudományi nagymonográfia, Várad Lencsés György *Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica* című munkája. Magát a munkát itt csak néhány példa (a pápafű, az íz étele, a meddőség kezelése) kapcsán mutatjuk be, és az érdeklődőket korábbi munkákra, illetve világhálós forrásokra utaljuk (Varjas 1943, Farczady–Szabó 1961, Spielmann et al. 1976, Jakab–Bölcskei 1988, Szabó 1996, Szabó–Biró 2000).¹²

A 2012-ben tartott előadás egyik további célja volt összefoglalni tudásunk mai állását a kérdésben és vázolni az esedékes feladatokat 2013-ra, különös tekintettel Szegedi Fraxinus Gáspár (1525 k.–1563) halála 450., Várad Lencsés György (1530–1593) halála 420. és műve első nyomtatásának 70. évfordulójára. Ez a célkitűzés végül 2013-ban, *A félezer éves magyar orvosi nyelv* című konferencia, illetve az ennek keretében tartott „Lencsés György Emlékelőadások”-kal valósult végül meg.¹³

XVI. SZÁZADI MAGYAR DOKTORKÖZÖSSÉGEK („DOKTORI ISKOLÁK”) A „doktor” fogalmát a következőkben a megszokottól némileg eltérően használjuk; „tudományosan képzett, irodalmilag termékeny szakembert” értünk majd alatta, függetlenül a végzettségtől. Ez a megközelítés egyrészt némileg emlékeztet a *tudományok doktora* mai tág értelmezésére, másrészt a fogalomkörbe való tartozást nem a diplomához (formai követelmény), hanem az eredményességhez és a hatásossághoz köti (tartalmi követelmény).

„Doktori iskolá”-nak itt azt a szakmai közösséget tekintjük, amelynek értékelhető szakmai eredménye és időbeli hatása volt. Megjegyzendő, hogy a „doctor” fogalma nyelvtörténeti szempontból még ennél is tágabb: egyaránt jelentett különböző korokban felcser, orvost, tanult embert, papot, tanárt, akadémikust, de újabban jogászt, politikust is. Témánk szempontjából a következő „doktori iskolák” képviselői és külföldi/hazai kapcsolatai a legfontosabbak: Nyugat-Magyarországon a Sárvári, Németújvári, Soproni és Pozsonyi, a keleti magyar nyelvterületen a Debreceni, Kolozsvári és a Gyulafehérvári.

Minden jel arra mutat, hogy ezek közül természettudományi szempontból a legnagyobb hatású a sárvári doktori közösség és mecénása, Nádasdy Tamás volt: Erdősi Sylvester János és köre Krakkó és Wittenberg, Kopernikusz és Melanchton hatását közvetítette elsősorban Beythe István felé, illetve testvére, Sylvester Mihály és művei révén Melius Juhász Péter felé.

A magyar orvosi nyelv szempontjából azonban Sárváron elsőként Kőrösi Fraxinus Gáspár hatása lehetett meghatározó. Fraxinus az olasz egyetemek, elsősorban Padova és Perugia, pontosabban Vesalius, Colombi és Matthiolus hatását közvetítette a sárváriak, így bizonyára Lencsés György felé is.

A jelek szerint Várad Lencsés György (1530–1593) az 1550-es években huszonéves fiatalemberként kerülhetett Sárvárra. Miután – és egyelőre ez is csak feltételezés – Fraxinus Gáspár mellett gazdagodott orvosi tudása, és formálódott életszemlélete, vélhetőleg innen, Sárvárról indult 1555-ben nyugat-európai peregrinációra.

Lencsés életének következő 15 esztendejéről semmit sem tudunk. 1570-től viszont – a fennmaradt oklevelek tanúsága szerint – a Báthoriak udvari embereként Besztercén, Gyulafehérváron, Kolozsvárott (gyakran), illetve Krakkóban és

Rómában is felbukkant. Diplomáciai és egészségügyi, majd pénzügyi és gazdasági feladatai voltak, gyakran volt fejedelmi orvosok társaságában. Kapcsolata a kolozsvári Heltai családdal ugyancsak dokumentálható. Hatása az *Egész orvosságról való könyv* kéziratát későbbi korokban őrző könyvtárak használói esetében szintén kimutatható: munkáját Nagyenyeden Pápai Páriz Ferenc, Marosvásárhelyen Mátyus István is használhatta.

A sárvári „doktori iskola” európai szempontból legfontosabb szereplője a protestáns prédikátor, Beythe István, akinek fia, Beythe András, az 1595-ös *Fíves könyv* szerzője éppen Sárváron született. Beythe Istvánról a németújvári közösség kapcsán bővebben lesz szó. Beythe András és Melius Péter herbáriumai közötti kapcsolat jól dokumentált. Kevésbé világos Beythe István szerepe a németújvári *Fíves könyv* megszületésében.

Megjegyzendő, hogy talán Melius és a Beythék herbárium-író munkásságával kezdődtek a magyar tudománytörténet plágiumbotrányai. Ugyanis sem Melius, sem Beythe, sem az azt követő kiadások nem korrektek a *Herbárium* forrásainak a megnevezésében. A lényeg megegyezik a XXI. századi plágiumbotrányok lényegével: az előző korok „doktori követelményeit” egy későbbi kor követelményrendszere, illetve anakronisztikus szempontok alapján értékelték.¹⁴

A NÉMETÚJVÁRI (FŐÚRI) DOKTORI KÖZÖSSÉG Mecénása Batthány Boldizsár volt – a sárvári kör legfontosabb, európai és egyetemes jelentőségű figurája. Ennek a körnek magyar oszlopa Beythe István, európai pillére a kor legjelesebb páneurópai orvosbotanikusa, Carolus Clusius volt. Beythe István nem teológiai jellegű tudományos kapcsolatai feltáratlanok ugyan, de a Frankovith Gergely „orvos-teológiai” munkájához írott előszava tanúsítja, hogy kapcsolatban állt azzal a soproni „doktori közösséggel” is, amely – nem sokkal később – az egyik első magyarországi tudós társaságot alapította.¹⁵ Fiával, Andrással való tudományos viszonyáról az előbbieken már volt szó. Annyit még hozzáfűzhetünk, hogy a fiú dokumentálhatóan vállalta a szerzőséget apjának (aki akkor püspök volt) teológiaiul kényes munkájában. Kettőjük együttműködése a fiú neve alatt – mint a „plágium” fura formája – a *Fíves könyv* esetében sem zárható ki.

Beythe István legfontosabb, a szó legszorosabb értelmében vett európai és egyetemes jelentőségű természettudományi hozzájárulása a XVI. századi magyarországi doktori közösségek teljesítményéhez a kor legnagyobb európai orvosbotanikusával, Carolus Clusiusal való együttműködése volt. Ennek elemzése messze meghaladná a jelen előadás kereteit; a részletek tekintetében ezért most csak a „Beythe István” *Pannon Történeti Természetismereti (Kiber)Társaság* honlapjára utalunk.¹⁶

Témánk szempontjából kiemelendő, hogy Beythe István és Carolus Clusius együttműködése (és Batthány Boldizsár értő

támogatása) révén gyűlt össze majd félezer éve a Pannon térség hagyományos botanikai és gombaismereti tudását az európai tudományosságba beemelő tudományos ismeretanyag. Magyar szaknyelvi szempontból különösen fontos, hogy főként az így megszületett és 1583-ban Németújváron a világon elsőként nyomtatott, köteté szerkesztett etnobotanikai szótár (*Stirpium nomeclator pannonicus*) révén kerültek magyar népi növénynevek az európai botanikába. 1603-ban pedig Clusius és Beythe István együttműködésének eredményeképpen megtörtént a pannon népi gombaismeret beemelése az egyetemes tudományba. Ez egyben az egyetemes mikológia, a gombászat tudományának alapkövetését is jelentette.¹⁷

A „GYULAFEHÉRVÁRI FEJEDELMI DOKTORI KÖZÖSSÉG”

Ebből a nagyenyedi és később a marosvásárhelyi polgári doktorok köre alakult ki, és a Báthori család (István, Kristóf, Zsigmond) mecénatúrája alatt működött. Legismertebb tagjai Hunyadi Ferenc és köre humanista költői voltak. Első és legnagyobb magyar szakírója viszont Váradi Lencsés György. A nevesebb utódok közül az enciklopédista Apáczai Csere János, Pápai Páriz Ferenc és a marosvásárhelyi orvos, Mátyus István emelendő ki. Ennek a több szakaszban kialakult, soknemzetiségű humanista orvosi körnek irodalmi munkásságát Tóth István (2001) foglalta össze, de szakirodalmi teljesítményük összefoglaló elemzése még avatott szakemberre vár.¹⁸

A SOPRONI (POLGÁRI) DOKTORI KÖZÖSSÉG Mint láttuk, kapcsolatot tartott a sárvári, németújvári doktorokkal is: bizonyíték erre Beythe István ajánlása Frankovith Gergely előbb hivatkozott orvos-teológiai munkájához.

A KOLOZSVÁRI/DEBRECENI (POLGÁRI) DOKTORI KÖZÖSSÉGEK Ezek feldolgozása még várat magára. Szakirodalmi szempontból viszont a Heltai család tagjainak, idősb és ifjabb Heltai Gáspárnak és özvegy Heltai Gáspárnénak a munkássága kiemelten fontos. Bizonyára egyikük jóvoltából került Kolozsvárra Melius Juhász Péter sárvári, wittenbergi és debreceni tapasztalatait is kamatoztató első magyar élet-tudományi kézikönyvünk, a *Herbárium az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól* kézírata. Ennek kiadása a Heltai-nyomda szinte minden erényét felvonultatta (magyar–latin–német–görög többnyelvűség, gondos szerkesztés, szakszerű szedés és tördelés, alapos mutatórendszer, használhatóság, gazdaságos formátum stb.) (Melius 1578; Szabó 1978, 1979).

A Heltai-nyomda, pontosabban Heltai Gáspár (1575) *Magyarok Chronikája* című munkája szolgálhatott valószínűleg tipográfiai mintául Lencsés Györgynek is *Az egész orvosságról való könyv* írása és szerkesztése során. Lencsés terjedelmes kéziratát azonban idősb Heltai Gáspár halála után a nyomda (bizonyára anyagi okokból) nem vállalta, de – talán a szerző kiengesztelésére – bekötötte abba a kötésbe, amely az első magyar nyelvű szaktudományi nagymonográfiánk hiteles nyomdai kéziratát ma is őrzi Marosvásárhelyen.

A kolozsvári doktori közösség egy későbbi, európai vonatkozása már kimondottan családias: a Heltai- és Hertel-ház egymás közelében állt, és a két család egymással rokoni kapcsolatban is volt. Hertel János (Hans Hertel, Johannes Hertelius) – az unitárius vallásalapító Dávid Ferenc fia – alighanem Melius *Herbárium*ának is köszönheti, hogy a Padovai Egyetemen az idős Cortuso mellé került asszisztensnek, sőt rövid időre a világ egyik első botanikus kertjének a kurátora is lehetett. Hertelnek, aki Galilei kortársa volt Padovában, több tárgyi emléke is fennmaradt ott. Erdélybe visszakerülve Kolozsvár város orvosa lett. Kapcsolatát a németújvári iskola európai jelentőségű tagjával, Carolus Clusiussal újabban Robert Offner is dokumentálta (Offner 2009).¹⁹

A BÉCSI (ÉS POZSONYI) DOKTORI KÖZÖSSÉG Európai mércével is kiemelkedő magyar tagja Zsámboky (Sambucus, azaz magyarul „Bodza”) János és Dudith András volt. Zsámboky európai tudománytörténeti arcképcsarnokának (ICONES) remekbe szabott Fernel- és Vesalius-portréit máig gyakran idézi a szakirodalom. Mint láttuk, Fernel írásaival, Vesalius szemlélete révén volt meghatározó a korai magyar orvosi irodalom és szaknyelv alakulására (Szabó 2009, vö. 22 sz. jegyzet).

Jankovics és Monok (1993) számos Fernelről írott vagy Fernellel kapcsolatos könyvet talált a világ könyvtáraiban szétszóródott Dudith-könyvtárban.²⁰ A felsorolt munkák alapján képet alkothatunk egy korabeli, bár korántsem átlagos magyar orvos könyvtáráról. Az itt szereplő négy Fernel-mű, valamint a két, Fernelről kommentáló munka kétségtelenné teszi Fernel hatását a kor magyar, reneszánsz humanista tudósaira.²¹ A hatás még meggyőzőbb, ha Zsámboky János munkásságának egyetlen (bár kiemelkedő) alkotását, a Pannóniára külön is figyelő *Medicorum et Philosophorumque Iconest* vesszük szemügyre.²² Zsámbokynak ezt a munkáját (és egyben Zsámboky személyiségét is) tömören jellemzi holland kiadójának korabeli ajánló verse:

Hírneves orvosokat festetsz meg s ékesítesz föl
Egyesítesz szívet, ambíciót s tudományt.
Hadfiak érdemeit rögzíted, s fölfedezel rég
Elfeledett sorokat: Grécia, Róma tiéd.
Gyógyítasz, s kijavítod még a Dioszkoridészt is,
Isteneink szabják hosszúra életidőd!
Istenek áldják városodat, néped s a szülőid
S Pannóniát! Híred meg ne apassza a kor!²³

Zsámboky édesapja, Péter, Nagyszombaton (ma Trnava, Szlovákia) volt városbíró, és itt került a nemesi rendbe. Fia már Bécsben tanult, majd egy európai tanulmányút után került vissza az 1560-as évek derekán Bécsbe, és lett itt előbb I. Ferdinánd, majd II. Miksa udvari orvosa.

Zsámboky orvosi könyveiről Schultheisz Emil *Bibliofil orvosok* című munkájában a következőket írja: „A hagyományban mintegy ötszáz kötet az orvosi könyv. A klasszikus

orvostudomány képviselői között talán a legérdekesebb a velencei Aldus Manutius kiadásában megjelent, ma már rendkívüli ritkaságú mű: »Medici veteres omnes«. A 332 leveles folio-kötet a medicina nagy »klasszikusainak (Hippokratész, Galénosz, Celsus, Avicenna) antológiája. Hippokratész műveinek háromféle görög összkiadása volt birtokában: az Aldus Manutius officinából kikerült editio princeps (1526), a Cornarius által sajtó alá rendezett bázeli kiadás (1538) és a Cornarius-féle teljes latin kiadású példányát említi a jegyzék, több egyéb hippokratészi részletmű mellett. A római kultúra enciklopédistájának, A. C. Celsusnak (aki ragyogó stílusával »az orvostudomány Cicerója« nevet érdemelte ki) »De medicina libri octo« című összefoglaló munkáját ugyancsak három különféle kiadásban találjuk meg (Velence, 1528; Lyon, 1550; Bazel, 1552). Galénosz tekintélye még a XVI. században is szinte megingathatatlan volt. Műveinek első, öt folio-kötetből álló összkiadása (Velence, Aldus Manutius, 1526) két példányban volt Zsámboky tulajdonában. Az »arab Galénosz*«, Avicenna műve sem hiányzott, akinek könyvei mellett a többi klasszikus arab orvosíró (Rhazes, Averroës) munkája szerepel a katalógusban. Úgy látszik, a sebészet iránt is érdeklődött. Erre utal a katalógusban feljegyzett sebészeti munka, a XIV. század híres sebészének, Guy de Chauliacnak 1363-ban írt és 1523-ban megjelent »Chirurgiá«-ja. Jelentős helyet foglaltak el könyvtárában a »modern« szerzők. Birtokában volt Vesalius anatómiájának, a »De humani corporis fabricá«-nak második kiadása (Bazel, 1555) és Paracelsus nyolc műve. A XVI. század legismertebb orvosai közül John Caius, Jean Fernel és Leonhardt Fuchs munkáit szerezte meg. Az epidemiológiai téren új korszakot nyitott Girolamo Fracastoro »De morbis contagiosi« című munkájának első kiadása volt gyűjteményében. Ez az igen rövid, kivonatos ismertetés is képet ad arról, milyen céltudatosan összeállított, teljességre törekvő gyűjtemény volt Zsámboky könyvtára, mely az akkori Bécs egyik – külföldiek által is megcsodált – nevezetessége volt.²⁴ Könyvtárának katalógusát Gulyás Pál készítette el 1941-ben. Egy újabb, modern rekonstrukció Monok Istvánnak és munkatársainak köszönhető.²⁵

Zsámboki (1603) természettudományi arcképcsarnokában Fernelius a 29. helyen szerepel, és az itt látható arckép az egyik legjobb azok közül a Fernel-képek közül, amelyek a világhálón hozzáférhetők.²⁶ Az arckép alatt a következő »elogium« (dicsérő vers) olvasható:

Te sol produxit dubia vt paradoxa valerent.
 Ensibus vt liquidis arsque pateret Auūm.
 Ignis Ferneli, tōzai Φέρει ήλιος άυδζα
 Orator, Physicus, Celsus & alter eras.

Ennél a laudációnál is figyelemreméltóbb az, amit Zsámboky a kötet utolsó fejezetében, a mások által fogalmazott dicséretnek rendjén iktatott a könyvbe olyan gazdagon, hogy ezzel Fernel a kötetben szereplő legtöbb tudóstársát megelőzi: 9 latin nyelvű és 3 görög nyelvű elogium sorakozik itt. Simonius Ponceti Melodunesistől három latin nyelvű vers, Andrea

Ribauderi Pictontól egy görög nyelvű, Rentus Geruasiustól egy latin nyelvű, Franciscus Thorius Bellionétól egy görög és két latin nyelvű, Esias Fabiustól egy latin nyelvű, Gulielmus Placiustól egy görög nyelvű elogium. Összehasonlításuképpen például Theophrasztostról csak két, Celsusról három, Galenusról két, Dioszkoridészről egy, Pliniusról két hasonló dicsértet vett fel Zsámboky – igaz a Pliniusról szóló vers húszsoros, szemben a Fernel esetében felvett 2, 6, vagy 10 soros strófákkal.²⁷

Fernelnél azért kellett hosszabban időzni, mert egyrészt szemléletében és tényanyagában is bizonyított hatással volt Lencsésre, másrészt érzékelteti annak a kornak a tudásszintjét és szakirodalmi színvonalát is, amelyben az *Egész orvosságról való könyv* kézírata született.

AZ „EGÉSZ ORVOSSÁGRÓL VALÓ KÖNYV” KUTATÁSA (2011–2012). MIÉRT HATÁRÉV 2010?

Szemelvények egy fülszövegből:

»...korszakos mű volt Váradi Lencsés György magyar nyelvű *Egész orvosságról való könyv*, azaz *Ars Medica* című munkája is. Az 1500-as évek végén elkészült kéziratot csak 400 év múltán nyomtatták ki Kolozsvárott, és nem is teljes egészében. [...] a magyar természettudományos irodalom alapköve, korának egyik legjelentősebb alkotása, magyar szakszókészlete óriási, ma is meríthetünk belőle».²⁸

Ez a Bösze Péter által fogalmazott fülszöveg jó fél évezredes »társadalmi tudáshiány« felszámolása érdekében készült, és 3–4 nemzedék kutatói és oktatói dolgoztak érte Magyarországon és Erdélyben sokan és sokat. Közülük kiemelkedő az esztergomi születésű Varjas Béla, a marosvásárhelyi Spielmann József és tanítványai,²⁹ a kolozsvári idősb Szabó T. Attila, a debreceni Jakab László és Bölcskei András,³⁰ valamint Péter H. Mária.³¹ A magyar orvosi szakszókincs kiberbölcsőjének gondozásában fontos szerepet vállalt a budapesti–vásolyi Bösze Péter, a *Magyar Orvosi Nyelv* című folyóirat alapító szerkesztője és Forrai Judit, a *Kaleidoscope* című budapesti tudomány-, művelődés- és orvostörténeti honlap szerkesztője.³² Még egy szempontból indokolt témánkban határpontnak tekinteni a 2010. esztendő: ekkor alakult és jelent meg a kibertérben is a »*Beythe István*« *Pannon Történeti Természetismereti Társaság*.³³

SZEMELVÉNYEK A 2011 ÉS 2012 KÖZÖTTI EREDMÉNYEKBŐL

1. KUTATÁS ÉS TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÁS Új eredményeket is hozott, de elsősorban a tudományos tájékoztatás tekintetében voltak jelentősek azok a határokon átnyúló együttműködések keretében tartott előadások, amelyeket a *Meddőség, fogadás, nehézkesség Szegedi Körös Gáspár és Váradi Lencsés György írásaiban, különös tekintettel a magyar orvosi nyelv születésére* tartottunk 2011 áprilisában Kőszegen,³⁴ illetve májusban, Bécsben a Bornemissa Társaság és a bécsi Semmelweis Orvosi Társaság tagsága előtt.³⁵

Ugyancsak részben új anyag, részben egy Erdélyben 2011-ben már bemutatott anyag került a közönség elé a Nőgyógyászati Rák Európai Akadémiájának (EAGC) *Bor és Egészség*

című tudományos rendezvényén (www.EAGC.eu) 2012 áprilisában, Budapesten,³⁶ illetve a Beythe Istvánnak a sárvári és németújvári doktori közösségekben vállalt (természettudományos) szerepének a bemutatása.³⁷ Ez a tudományos tájékoztató előadás valójában egy korábbi, tudományos igényű előadásnak a Soproni Kálvin Kör hallgatósága számára is érthető változata volt.³⁸

2. VÁRADI LENCSES GYÖRGY (1530–1593) ÉS MUNKÁJA A MAGYAR ÉLETTUDOMÁNYI OKTATÁSBAN (2010–2012)

Lencsés és műve az 1960-as évektől szerepelt – elsősorban Spielmann József és munkatársai jóvoltából – a marosvásárhelyi orvosegyetem kutatási terveiben és tananyagában (lásd erről részletesen Péter Mihály és Péter H. Mária tanulmányát a *Magyar Orvosi Nyelv* 2013-as, utolsó számában, valamint Péter M. *Az erdélyi fogorvoslás történetéből*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2000, 27–31). Ez a hagyomány 1989 után, a sajnálatos „marosvárhelyi események” és azok máig ható következményei nyomán megtört. Ez azért is érthetetlen, mert Lencsés munkája nemcsak a magyar, de a román orvostörténet szempontjából is kiemelkedő: ez őrizi az első ismert román orvos nevét és kézírását is. Ugyancsak hiányosak a debreceni és szegedi orvosegyetemeken folyó, idevágó oktatásra vonatkozó adataink is.

A Nyugat-magyarországi Egyetem szombathelyi campusának (NyESZ–SEK) elődjén, a Berzsenyi Dániel Főiskolán 1990 és 2000 között a biológushallgatók számára a *Biológiai gondolkodás fejlődése* című tantárgy keretében kötelező feladat volt a témában rendelkezésre álló nyomtatott és digitális anyagok (adatbázisok) használata, és ennek eredményeként Szombathelyen több mint 200 hallgatói munka (szemináriumi dolgozat) készült – sok ezek közül a magyar élettudomány történetében először tekintett át frissen feltárt gazdag adatanyag alapján egy-egy izgalmas témát.

1995 és 2005 között ez a munka a Veszprémi (ma Pannon) Egyetem veszprémi kampuszán folytatódott a történeti környezetismeret oktatása keretében, környezettanár és környezetmérnök hallgatók számára, de a korábbinál jóval szerényebb lehetőségek között.³⁹

2010-től Budapesten, a Semmelweis Egyetemen indult egy kétórás „Lencsés Emlékelőadás” Bősze Péter „Magyar orvosi nyelv” szemináriuma keretében. 2011-től a Pannon Egyetem keszthelyi Kertészeti Tanszékén is elkezdődött egy négyórás „Lencsés Emlékelőadás” a történeti gyógynövényismeret tárgykörében, és az eredmények itt is beépültek a hallgatói munkákba. 2012-ben Papp Nóra jóvoltából a Pécsi Egyetem Farmakognózi Tanszékén is sor került „Lencsés Emlékelőadásra” a PhD-képzés keretében a magyar történeti gyógynövényismeret kezdeteiről. Hogy ebből hagyomány lesz-e, azt a jövő dönti majd el.

Összefoglalva: a Lencsés és köre által ránk hagyományozott magyar történeti tudás 1960-tól szervesen beépült

a Marosvásárhelyi Orvosegyetem magyar hallgatóinak az ismereteibe, 1987 és 2000 között a szombathelyi biológushallgatók tudásába, 1995 és 2005 között megismerkedtek ezzel a Veszprémi Egyetem környezettan- és környezetmérnök hallgatói, és 2010 óta a budapesti orvosegyetem, a Pannon Egyetem és a Pécsi Egyetem hallgatói csoportjai is. Külön kiemelendők itt azok az új lehetőségek, amelyeket a világháló biztosít a tudás és szemléletformálás számára ezen a téren is.⁴⁰

MEGVALÓSULT TERVEK, ELVÉGZENDŐ FELADATOK

A *magyar orvosi nyelv megújítása* című konferenciára készült előadás (ennek az összefoglalónak az első változata) a következő sorokkal zárult: „Nem volna megvalósíthatatlan feladat egy *Kőrösi–Lencsés–Varjas-émlékév * 1563–1593–1943–2013* megrendezése például *A magyar orvosi nyelv félezer éve* munkacímű első *Lencsés György Emlékelőadás-sorozat* megrendezése sem a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Orvostörténelmi Társaság, a Magyar Tudománytörténeti Intézet, a magyar orvosegyetemek bevonásával. A legösszegebbnek a »Lencsés Emlékelőadások« szervezése látszik az érdekelt központokban: Budapesten (MTA * OSZK) Batthyanyemum * Teleki Téka, Semmelweis Egyetem, Kálvin János Egyetem, Pázmány Péter Egyetem, Debreceni Egyetem, Pécsi Egyetem Pozsony jogán is, Szegedi Egyetem Kolozsvár jogán is; Nyugat-magyarországi Egyetem Sopron–Szombathely és a Pannon Egyetem – a Lencsés- és a Melius-monográfiák digitális rekonstrukciója és évtizedes oktatási használata jogán.

Ha nagyon merészet akarunk álmodni – és ez a tervezés első szakaszában szinte kötelező –, akkor be lehetne és kellene vonni ezekbe az emlékelőadásokba az érdekelt külföldi orvosegyetemeket is: Kolozsvárott az orvosegyetemet és a Babeş-Bolyai Egyetemet, amelynek könyvtára a legtöbb Melius-herbáriumot is őrizi; az Agráregyetemet, ahol a magyar nyelvterület immár 1000 éve folyamatosan egy helyben működő gyógynövénykertje és a kontinentális Európa első önálló Gyógynövénykutató Intézete szerveződött; a Sapientia Egyetemet, amelynek Kolozsvárott éppen a Heltai–Hertelház falai adnak otthont; Marosvásárhelyen az Orvosegyetem reménybeli Magyar Karát, a Lencsés-hagyományok legavatottabb ápolóját, illetve az Erdélyi Múzeum Egyesület Orvosi és Gyógyszerészeti Szakosztályát, a Lencsés-émlékérem évenkénti kiosztóját.⁴¹

De szerepelnie kellene a »Lencsés Emlékelőadások« helyszínei között Pozsonynak, Szegedi Kőrös Gáspár városának és a Selye János Egyetem jogán Komáromnak is, hiszen Lencsés megsejtette, és könyvében nem egyszer hangsúlyozta a lelki feszültségek – a stressz – elhárításának a szerepét a gyógyításban. Bécsben a Semmelweis Orvostársaság és a Bornemisza Társaság, valamint az orvosegyetem érdekelt részben tagjainak szakmai volta (bécsi orvosok Kőrös Gáspárral és vélhetőleg Lencsés Györggyel is a sárvári consiliumon 1554-ben és további sok-sok indok), részben a történeti illetékessége jogán.

Nyilván lehetne emlékelőadásokat rendezni a további Kőrösi- és Lencsés-emlékhelyeken Sárváron, Gyulafehérváron, de akár a Padovai Egyetemen (Vesalius, Matthiolus, Cortuso és a magyar orvosok kapcsolatai jogán), Perugiában Kőrös Gáspár, Rómában Savoya Ubrizsy Andrea bevonásával a neves unitárius orvos, Marcello Squarzialupus és Lencsés követjárásai jogán vagy éppen Párisban is Jean Fernel jogán. Az emlékelőadások házigazdái az ottani orvosegyetemek vagy a külföldi magyar intézetek lehetnének.

Álmodni szép. A megvalósításért viszont 2030-ig, Lencsés György 500. születésnapjáig nagyon sokat kell még sokaknak dolgozni. 2030 nincs is már olyan távol. Alig van távolabb, mint az egykor oly távolinak tűnt 2000 a mától.

A *Magyar Orvosi Nyelv* 2013. évi utolsó száma a biznyság arra, hogy az álmokból immár sok megvalósult – hála e folyóirat idét és energiát nem kímélő főszerkesztőjének, a kőre szerveződő csapatnak, a meghívott egyetemek és szervezetek képviselőinek és *A félezer éves magyar orvosi nyelv* témakörében rendezett első „Lencsés György Emlékelőadások” előadóinak. Ami pedig nem valósult meg a tervekből, azért érdemes tovább dolgozni.

Be kell fejezni például a Lencsés-monográfia „kritikai” kiadásával kapcsolatos munkákat, amelyek 2005-ben a Veszprémi (ma Pannon) Egyetem Biológiai Intézetének, Botanikai Tanszékének, Beythe András Környezetbotanikai Kísérleti Kertjének és a Biológiai Adatbázis Laboratóriumának hirtelen-váratlan adminisztratív felszámolása nyomán szakadtak meg. A Lencsés-monográfia kiadásához a Veszprémi Egyetemen akkor részben már rendelkezésre állt források adminisztratív okokból a Magyar Tudománytörténeti Intézethez kerültek átutalásra.⁴²

FÜGGELÉK Lásd: 1. és 2. táblázat.

2. táblázat. Pogánykori (?) és keresztény tudásréteg viszonyának becslése Lencsésnél 1577 körül a csabaire (*Sanguisorba officinalis*) és a pápafü/benedekfü (*Cnicus benedictus*) közös orvosi használatának tükrében

Csabaire pápafüves receptekben	3 (34-ből)
Pápafü csabaíres receptekben	3 (13-ből)
Csabaire összes receptben	13
Pápafü/pápavíz összes receptben	26
Pápafü + csabaire	39
Összes receptszám	~ 5000

1 táblázat. A Benedek-rendi gyógyítás emlékei Lencsés (1577) munkájában. Benedictás, azaz pápafüves (*Cnicus benedictus* L.) és csabaíres receptek⁴³

Benedicta (laxativa) ⁴⁴	Latin betegségnév	Receptszám	Komponens	Hordozó	Kötet/lap	Megjegyzés
1. Gutaütés	(<i>Apoplexia, Morb[us] attonitus</i>)	*213.	8		(I. 34b)	
2. Fél gutaütés	<i>Paraplexia</i>	*218.	6		(I. 35b)	
Pápafü (<i>Cnicus benedictus</i> L.)						
1. [MOZGÁS, ÉRZÉKENYSÉG]		*189.	2	víz	(I. 32a)	
2.		*192.	2	víz	(I. 32a)	
3. Siketségről	<i>Comphosis, Surditas</i>	*535.	5	víz	(I. 67b)	
4. Fognak ingóságáról.		*787.	2	víz	(I. 87a)	
5. Oldalhartán [...] kelevény	<i>Pleuritis.</i>	*1119.	2	víz	(I. 115a)	
6.		*1127.	2	víz	(I. 115b)	
7. Mellnek nyavalyája		*1180.	10	víz	(I. 120a)	
8. Szívnek reszketése	<i>Palpitatio, Punctio.</i>	*1240.	6	víz	(I. 126a)	
9. Gyomornak sárbánta	<i>Cholera.</i>	*1463.	1	víz	(I. 144a)	
10. [Szárazkórság]	<i>Timpanias.</i>	*1640.	2	víz/bor	(I. 172a)	
11. Alfélnek megvarasodása Ulcus.		*1898.	2	bor	(I. 198a)	
12. Süly	<i>Ficus, Sicon, Marisca</i>	**5h.	2	méz	(I. 198b)	
13. [Szeméremtest tüzesülése]	<i>Inflammatio.</i>	*2306.	1	bor	(I. 238a)	
14. Kéznek reszketése	<i>Tremor.</i>	*2927.	1	víz	(I. 301a)	
15. Harmadnapi hideglelés	<i>T[er]tiana</i>	*3517.	3	ecet	(III. 13b)	csabaírével
16. Fekete sár (kétféle)		*3547.	2	ecet	(III. 16b)	csabaírével
17. Fenének étele	<i>Carcinoma, Cancer</i>	*3801.	8	bor	(IV. 11b)	
18.		*3811.	4	bor, olaj	(IV. 12b)	
19. Farkasseb	<i>Herpes exedens, Lupus</i>	*3869.	3	por	(IV. 17a)	
20. Dagadások	<i>Aposthema, Abscessus, etc.</i>	*3967	1		(IV. 22b)	
21. Sebeseknek való		*4183.	2		(V. 14a)	
22. Sebnek gyógyítása. Ízvíznek csorgása		*4200.	8	víz	(V. 15a)	
23. Csontbéli szakadás és romlás		*4248.	1	bor	(V. 20b)	
24. [MÉRGEZÉS] Simplex [egyszerű orvosságok]		*4293.	29		(VI. 6a)	csabaírével

JEGYZETEK ÉS IDÉZETT IRODALOM

1. A bencések, illetve az Árpád-házi királyaink mai napig ható igényét a fontos történések írásbeli dokumentálására jól érzékelteti a Tihanyi Apátság alapítólevelének bevezetője: „...nemely halandók elméjükben [...] elgyöngülve [...] vétkes hanyagságból, s [...] a világi dolgoknak [...] múltó gondjai miatt is tudatlanul, [...] a feledésnek adták át, amit láttak és hallottak, ezért a tudósok, [...] atyáink [...] rájöttek, hogy [ezeket a dolgokat] [...] betűk emlékezetére bízzák, nehogy annak [...] nyoma se maradjon a későbbi kor utódaiban” Részletek a *Tihanyi lapítólevél* (1055) első mondatából. <http://tihanyi.osb.hu/okirat.htm>.
2. *XVI. századi magyar orvosi könyv*. Bevezetéssel ellátva közzéteszi Varjas Béla. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár, 1943. <http://mek.oszk.hu/01100/01159/01159.pdf>.
3. 1961: Farczády E. – id. Szabó T. A.: Újabb adalékok a XVI. századi orvosi könyv kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 57/2: 173–183; 1974: id. Szabó T. A.: Lencsés György „Ars Medica”-ja kéziratának kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 70/2: 144–157; 1974 - Uő.: Jegyzetek a XVI. századi „Ars Medica” kérdéseiről. *Orvosi Szemle* 20/2: 224–229. Románul is: *Rev. Med.* 20/2: 229–231; 1986: Lencsés György Kolozsváron (kiadatlan jegyzetek).
4. 1978/1979: *Melius Péter, 1578, Herbarium*. Kriterion, Bukarest, kritikai kiadás (ebben Melius és Lencsés gyógynövényeinek elemzése); 1981: *The Herbarium of Péter Melius* 16. ICHS, Bukarest; 1981–1988: A teljes Lencsés-kézirat rekonstrukciója, a létező három csonka kéziratból és a magyar cím azonosítása: *Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica*; 1989: A szeder ismerete és felhasználása [...] Melius és Lencsés munkáinak tükrében. *Ter. Vil.* 120/3: 117–119; 1993: a teljes szöveg mai magyar nyelven és digitális adatbázis, valamint tezaurusz (CD-ROM); 1996: *Tudomány, mely örök életet ad* (CD); 2000: *Ars Medica Electronica*. Alapszöveg és kereshető adatbázis (program: Biró Zsolt) CD-ROM; 2001: *Magyar botanika a 16. és 17. században...* In: Glatz F. (szerk.): *Millennium az Akadémián*. MTA, Budapest; 2003: W. Nagy Ágota (szerk.): *A magyar mezőgazdasági szaknyelv [...] kialakulása*. MMM, Budapest; 2005: XVI. századi magyar növénynevek és növényismeret [...] az Egész orvosságról való könyv [...] tükrében. In: Révay V. (szerk.): *Nyelvészeti Tanulmányok – Simonyi-emlékülés*. In: Géczy J. (szerk.): *Iskolakultúra Könyvek* 27: 142–202; 2008: Spielmann József és az „Egész orvosságról való könyv”. In: Spielmann J. – Sebestyén M. (szerk.): 2008, *Emlékkönyv Spielmann József orvostörténeti születésének 90. évfordulójára*. Mentor Kiadó. Marosvásárhely; 2009: Jean Fernel (1497–1558) és Lencsés György (1530–1593). In: Sebestyén Á., (szerk.): 2009, *A nyelv, az irodalom és a kultúra varázsa. Köszöntő kötet Mihalovics Árpád 60. születésnapjára*. Pannon Egyet. Kiadó, Veszprém, 149–182; 2010: *Egész orvosságról való könyv [...] a XVI. századi magyar orvosi nyelv kincsestára*. *Magyar Orvosi Nyelv* 10/1: 27–41.
- 4a. Világhálón is hozzáférhető, 1990-től részlegesen (I–IV. kötet anyaga adatbázisformában feldolgozva (<http://emz.db.iif.hu/cgi-bin/emz.cgi>); 2011-től gyakorlatilag a teljes anyag (I–XIV. kötetek), PDF formátumban: <http://mek.oszk.hu/08300/08370/pdf/>.
5. Péntek J. – Szabó (T.) A. 1985. *Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete*. Kriterion Kiadó, Bukarest, <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=1108>; Szabó P. 2005. *Woodland and Forests in Medieval Hungary*. Archaeopress, Oxford. További munkái a <http://ekolbrno.ibot.cas.cz/index.php/cs/lide/25-peter-szabo.html> honlapon; Babai D. – Molnár Zs. 2009. Népi növényzetismeret Gyimesben II.: termőhely- és élőhelyismeret. *Bot. Közlem.* 96 (1–2): 145–173. http://www.zpok.zoldpok.hu/img_upload/cb39111eba7a31c9c0e48686fa8e3c87/2009_Babai_Molnar_Gyimes_elohelyek.pdf.
6. http://beythe.weebly.com/uploads/1/2/7/7/12779522/beythe-eladok_s_a_beythe_trsasg_megalakulasa.pdf. Balogh L. 2010. *Beythe-előadások és a Beythe-társaság megalakulása*. Nádasdy-vár, Sárvár, 2009. június 14. SzTA: 2012. 11. 26.
7. Ezzel kapcsolatban a hivatalos álláspontot lásd Bartók 2006 munkájának (URL-hivatkozás előbb) idevágó lábjegyzetében: „Sárvár has been a settlement in West Hungary since medieval times. It was also mentioned as Újsziget, Naenusus is its Hellenistic name. It lies next to the river Rába and the Gyöngyös stream. Indeed, in the 16th century it was an island still surrounded by wild waters. The Kanizsai family's territory, it came under Nádasdy's authority in 1532 as part of Orsolya's dowry.”
8. Bartók 2006. <http://mek.oszk.hu/05700/05725/>.
9. Kurtán Zs. 2003. *Szakmai nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest; Uő 2006. *Szaknyelv*. In: Kiefer F. (szerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest; Kurtán Zs. 2008. *Szaknyelvi terminusok szövegekörnyezete és a nyelvtervezés*. In: Garcsi I. – Szilágyi I. (szerk.): *Társadalmak, nyelvek, civilizációk*. Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém, 7–11. Az immár félezer éves európai integrációs folyamatainkkal kapcsolatban lásd még ugyanitt: Hortobágyi I.: *A közös európai referenciakeret szerepe a szaknyelvi politikák átalakításában* (12–15); Ortutay K.: *Nyelv és hatalom Franciaországban* (26–30); Mihalovicsné Lengyel A.: *Nyelvek és kultúrák közvetítése Klébelsberg Kuno oktatáspolitikai koncepciójában (1924–1934)* (129–132). A francia–magyar szaknyelvi kapcsolatok tekintetében lásd például: Mihalovics Á. – Révay V. 2002. *Hétnyelvű politikai és diplomáciai glosszárium*. Aula, Budapest.
10. Balázs J. 1958. *Sylvester János és kora*. Tankönyvkiadó, Budapest. A birtokomban lévő kötet külön érdekessége a címlapon lévő tulajdonjel: Prof. Dr. Csanda, Radova 4, 82900 Bratislava.
11. Botta I. 1978. *Melius Péter ifjúsága*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 218 (Humanizmus és reformáció 7), http://epa.oszk.hu/00000/00001/00314/pdf/itk_EPA00001_1979_05-06_670-673.pdf.
12. Varjas B. 1943. *XVI. századi magyar orvosi könyv*. Erdélyi Tudományos Intézet. Kolozsvár. Varjas Béla hiányos és cím nélküli kiadásának első számítógépes feldolgozása: Jakab L. – Bölcskei A. 1988. *A XVI. századi orvosi könyv szóalakmutatója*. Számítógépes nyelvtörténeti adattár 4. KLTE Magyar Nyelvt. Tansz. és Szám. Közp., Debrecen; <http://mek.oszk.hu/01100/01159/01159.pdf>. Farczády E. – id. Szabó T. A. 1961. Újabb adalékok a XVI. századi orvosi könyv kérdéseiről. *Magyar Nyelv* 57/2: 173–183 és Szabó T. A. további közleményei; Spielmann J. – Trócsányi Zs. – Szini L. K. 1976. *The First Scholarly Medical Book in Hungarian*. Almárium, Budapest, 147–178. A teljes munka természettudományi szempontokat követő szövegerekonstrakciója: Szabó T. A. 1996. *Tudomány, mely örök életet ad*. CD-ROM, BioTár, Gramma – 1539. MintaSzTár II. (Honfoglalás 1100), G & G, Szombathely; Szabó T. A. 2000. *Váradi Lencsés György (1530–1593) Egész orvosságról való könyve, azaz Ars Medica I–VI*. Sokak segítségével 1976 és 1996 között több forrásból újjáépítette, és most négy részben bemutatja. 1. *Alapszöveg és szömutató* [a 21. század magyar helyesírásához közelített szöveg kéziratként nyomtatott változata. BioDat Lab, Szombathely] Készült: Budapest–Kolozsvár–Szombathely–Veszprém. Elektronikus változata (e-módban kereshető adatbázissal): Szabó T. A. – Biró Zs. (Gramma-Soft Bt.: kezelőprogram) 2000. *Ars Medica Electronica: Váradi Lencsés György (1530–1593)*. CD-ROM. BioTár Electronic, Gramma 3.1. & 3.2. BioTár Electronic – Gramma-1539. MTA–EME–BDF–VE, Budapest, Kolozsvár, Szombathely, Veszprém. Lásd még: Szabó T. A. 2001. *Magyar botanika a 16. és 17. században*. Az orvosbotanika és a magyar tudományos nyelv kialakulása. In: *Millennium az Akadémián*. Akadémiai Műhely – Közgyűlési előadások, 2000. május. MTA, Budapest, III: 1205–1225.
13. A jelen tanulmány tulajdonképpen a Magyar Orvostörténelmi Társaság *Az orvosi nyelv megújítása* című konferenciáján a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtárban Budapesten, 2012. november 28-án elhangzott bemutatónak a 2013 októberében a *Félezer éves a magyar orvosi szaknyelv* konferencia számára újraserkesztett, nyomtatásra szánt változata.
14. Gombocz E. 1936. *A magyar botanika története. A magyar flóra kutatói*. MTA, Budapest. Véleményünk szerint – és Gombocz véleményétől eltérően – a „sárvári doktori iskola” idézési gyakorlatának

fényében a Beythe-féle 1595-ös Herbárium-átdolgozás – hullámozó színvonala és eltérő célközönsége ellenére – megüti az önálló szellemi teljesítmény mértékét.

15. Frankovith G. 1588. Hasznos és fölöttébb szükséges könyv. További hivatkozások in: Harkó V.: *A magyar orvosi szaknyelv kialakulása és a magyar nyelvű oktatás bevezetése a pesti orvostudományi karon.* http://www.orvostortenet.hu/tankonyvek/tk-05/pdf/6.4/1969_051_053_harko_viola_magyar_orvosi.pdf.
16. <http://beythe.weebly.com/munkaacutek.html> – különös tekintettel a következőkre: Balogh L. 2010. *Carolus Clusius (1526–1609) élete és munkássága.* http://dl.dropbox.com/u/88989820/BaloghL_Clusius_2010_VSzle.pdf (2012. 11. 26.).
17. Clusius C. 1603/1983. *Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia et Codex clusii* Akadémiai Kiadó, Budapest, http://beythe.weebly.com/uploads/1/2/7/7/12779522/bagladi_orsolya_codex_clusii.pdf; Bagladi O. 2010. *A Codex Clusii és az etnobotanika* (12. 11. 26.); Bobory D. 2004. Qui me unice amabat. Egy fejezet a botanika történetéből: Carolus Clusius és Batthyány Boldizsár. *Iskolakultúra* 10: 95–110, http://epa.oszk.hu/00000/00011/00086/pdf/iskolakultura_EPA00011_2004_10_094-110.pdf.
18. Tóth I. 2001. „Költők virágoskertje” *A gyulafehérvári humanista költészet antológiája.* Accordia Kiadó, Budapest.
19. Offner R. 2009. Ein bisher unbekannter Brief des siebenbürgischen Arztes Johannes Hertelius an den flämischen Botaniker Carolus Clusius vom 8. Februar 1593. *Comm. De Hist Artis Med.* 206–209: 225–242. A korszak erdélyi orvostörténeti viszonyaival kapcsolatban lásd még: Offner R. (Herausg.) 2010. *Paulus Kyr: Die Gesundheit ist ein köstlich Ding. Ein ins Deutsche, Rumänische und Ungarische übersetzter und mit zeitgenössischen Bildern versehener und Kommentierter Nachdruck des Kronstädter Arztes Paulus Kyr Sanitatis studium ad imitationem aphorismorum compositum item alimenterum vires breviter et ordine alphabetico positae autore Paulo Kyr medico. Impressum in inclyta Transylvaniae, Corona Anno 1551.* Schiller Verlag, Hermanstadt–Bonn.
20. Jankovics J. – Monok I. (összeállította és az előszót írta) 1993. Dudith András könyvtára. Részleges rekonstrukció. In: Keszű Bálint (szerk.): *Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* 12/3. Scriptum Kft., Szeged, <http://mek.oszk.hu/03100/03174/03174.rtf>. Az alábbi felsorolás számozása, a rövidítések feloldása és a kommentárok, azonosak, mint a hivatkozott műben. Kimaradtak viszont innen most a nem latin betűs jegyzetek, és a felsorolás a Fernelre hivatkozott kötetek tekintetében sem teljes:
- 20 AUBERT, Jacques (Aubertus):
Progyrnasmata in Ioannis Fernelii ... librum de abditis rerum naturalium et medicamentorum causis: quibus adduntur quorundam gravissimorum curationes... Basileae, 1579. Sebastianus Henricipetri 8° – VD 16 A 4025; OSzK A 670. Possessors: 1. Dudith. 2. Friedrich August. Provenance note: Andr. Dudith etc. D-1021; Location: Dresden LB.; Note on the copy: Copiously annotated in Dudith's hand.
- 109 FERNEL, Johann (Fernelius):
De proportionibus libri duo. [Paris, 1528, Simon de Colines] 8° – Renouard, Paris III. 1460. Possessors: 1. Dudith. 2. Friedrich August. Provenance note: Andr. Dudith III. Caess. Consilrij etc. D-344. Location: Dresden LB. Note on the copy: The description has been based on Walde. The book was destroyed during World War II.
- 110 FERNEL, Johann (Fernelius):
Febrium curandarum methodus generalis nunquam antehac edita. Francofurti, 1577. Andreas Wechelus 8° – VD 16 F 766; OSzK F 145. D-[9]22. Location: Dresden LB. Note on the copy: Copiously annotated in Dudith's hand. This item was originally a miscellaneous collection of works bound together, but the first part is missing. The D-number is cited on the basis of Walde's list, i.e. by inference.
- Coll. 2. DUCRET, Toussaint (Ducretus):
Commentarii duo: unus de febrium cognoscendarum curandarumque ratione: alter, de earundem crisisibus. Lausannae, 1578.

Franciscus Le Preux 8° – Durling 1293, *Note on the copy:* There are no marginal notes in this item.

Coll. 3. AUBERT, Jacques (Aubertus):

De metallorum ortu et causis contra chemistas brevis et dilucida explicatio. Lugduni, 1575. Jacobus Berion 8° – BMPD; Durling 334. *Note on the copy:* Copiously annotated in Dudith's hand. At the end of the volume, in red ink: “Tessini mense IXbris M. D. LXXVI.”

Coll. 4. DUCHESNE, Joseph (Quercetanus):

Ad Jacobi Aubert Vindonis De ortu et causis metallorum contra chymicos explicationem Josephi Quercetani Armeniaci D. Medicis brevis responsio. Ejusdem De exquisita mineralium, animalium, et vegetabilium medicamentorum Spagyrica praeparatione, et usu. Iosephi Quercetani Armeniaci D. Medici perspicua Tractatio. Lugduni [Genève!] 1578. Jean Lertout 8° – Moeckli, 83.; Durling 1289. *Note on the copy:* Copiously annotated in Dudith's hand. As to the edition: This is a publication brought out under the false imprint “Lugduni”. Walde described this edition as consisting of two separate items (giving 1575 as the year of publication for the second part). I am indebted to Mr. Guy Parguez, head of the Department of Rare Books in the BMPD, for his kind help in identifying this item.

Coll. 5. FENOT, Jean Antoine:

Alexipharmacum, sive Antidotus Apologetica, ad virulentias Iosephi cuiusdam Quercetani Armeniaci, evomitas in libellum Iacobi Auberti, de ortu et causis Metallorum contra Chymistas. [...] Addita est in fine Epistola M. Antiti de Cressonieres ad eundem Quercetanus. Basileae, [1575.] sine typographo 8o – VD 16 F 734; Durling 1458.

111 FERNEL, Johann (Fernelius):

De naturali parte medicinae libri septem. Venetiis, 1547. Johannes Gryphius 8° – Durling 1480. Possessors: 1. Dudith. 2. Dietrichstein. Provenance note: Andr. Dudithij Sbardellati, Pannonij M. D. LIX. Patauij. There is no D-number in this book. Location: Stockholm KB. Note on the copy: Marginal notes can only be found on pp. 74–87 (De elementis liber II.) and pp. 140–143 (De animae, Interiores sententis animae facultates).

112 FERNEL, Johann (Fernelius):

De abditis rerum causis libri duo. Venetiae, 1550. Andreas Arrivabene 8° – Durling 1478. Possessors: 1. Dudith. 2. Dietrichstein. Provenance note: Andr. Dudithij Sbardellati Praepositij Therm. Buden. D-243. Location: Lund UB. Note on the copy: Cf. COSTIL 1935. 437.

21. Megjegyzendő, hogy 1. A „progymnasmata” sajátos reneszánsz pedagógiai műfaj volt a hallgatók ismereteinek és érvelési módjának a gyarapítására; 2. Aubertus egy 1575-ben kiadott hasonló munkája a 110-es számú Fernel-kötethez hozzákötve, kolligátumként volt meg Dudith András könyvtárában. Ezek a bizonyítható hatású kötetek: *De proportionibus* [Az arányokról – 1528], a *Febrium curandarum methodus generalis* [A láz csillapításának általános módszeréről – 1657, illetőleg a témával valamilyen módon kapcsolatba hozott öt kolligátum], a *De naturali parte medicinae* [Az orvoslás természetes részéi], a *De abditis rerum causis* [A gyomor dolgainak okairól, 1550], illetőleg a Jankovics és Monok munkájában 20. sz. alatt szereplő Aubertus-féle Fernel-kommentár, a *Progyrnasmata in Ioannis Fernelii [...] librum de abditis rerum naturalium et medicamentorum causis* [Johannes Fernel szemináriumai a gyomor természetes dolgainak okairól és gyógyszereiről, 1979].
22. Zsámboky J. alias Sambucus J. 1574/1603. *Veterum aliquot ac recentium Medicorum Philosophorumque Icones; Ex Bibliotheca Johannis Sambuci; cum eiusdem ad singula Elogiis.* Ex Officina Plantiniana Raphelengii Lugundi Batavorum [Leiden, 1574; illetőleg 1603; ennek az utóbbi kiadásnak a Kalocsán őrzött példánya volt a reprintkiadás alapja]. Hasonmás (reprint) kiadásban kiadta a Magyar Orvostörténelmi Társaság. A kísérő tanulmányt írták: Vida Mária: *Zsámboky (Sambucus) János 1531–1584 és az Icones; Kádár Zoltán – Jantsits Gabriella: A reneszánsz orvosi portré és az „Icones”.* A tanulmányok nyelve angol (ford. P. Fekete Rózsa), német (Zentay Gudrun) és latin (Magyar László), 1985, Állami Könyvterjesztő Vállalat, Bu-

- dapest, 1–30 (tanulmányok). Vida Mária (i. m.) a Fernelről készült kép kapcsán azt írja, hogy Zsámboky „Párizsban – bár a magisteri címet nem az orvosi fakultáson nyerte – megismerkedett a Collège de France tanáiraival: Jean Fernellel (1497–1558), a közvetlen betegvizsgálat egyik úttörőjével; Jacques Dubois (1478–1555) anatómussal, Vesalius ellenfelével és Johann von Andernach Guenther (1487–1574) anatómussal” (további hivatkozások Vida 1985). Kádár és Jantsits nem elemzi külön a Fernelről közölt képet, illetve az ahhoz Zsámboky által fűzött jegyzeteket.
23. Magyar László fordítása; in: Vida i. m. 7.
24. Schultheisz Emil „*Bibliofil orvosok*”. A szöveget sajtó alá rendezték a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai, Gazda István vezetésével. http://mek.niif.hu/05400/05425/pdf/Schultheisz_Bibliofil.pdf; [Schultheisz által hivatkozott források: *Elementa physiologiae corporis humani*, 1757–1766, 2; *Bibliotheca botanica* 1771; *Bibliotheca anatomica* 1774; *Bibliotheca chirurgica* 1775; *Bibliotheca medicae practica* 1–4, 1776–1788.]
25. Monok I. (szerk.) 1992. *A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587) / Gulyás Pál olvasatában*. [A szakirodalmi bibliográfiát összeáll. Varga András, a bevezetést írta Ötvös Péter]. Szeged Scriptum, [Budapest]: Akad. Ny. In: *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*.
26. Fernel-arc képek és egy világháló szemle a kibertérben viszonylag könnyen hozzáférhető Fernel-irodalomról terjedelmi okokból külön mellékletbe került. Monok I. (szerk.) 1992 i. m.
27. Jean Fernel (1479–1558) és Lencsés György (1530–1593). Tények és talányok a magyar orvosi nyelv és gyógynövénytudomány születésének korából. In: Sebestyén J. – Surányi Zs. (szerk.) 2009. *A nyelv, az irodalom és a kultúra varázsa. Köszöntő kötet Mihalicz Árpád 60. születésnapjára*. Pannon Egyetem, Veszprém, 149–183; Szabó T. A.
28. http://www.orvtudert.ro/images/PDF/2010_4/2010_4_11.pdf. Bősze P., szerk. 2009. *A magyar orvosi nyelv tankönyve*. Medicina Könyvkiadó Zrt., Budapest. Lásd még: Gyéresi Á. 2010. Recenzia – Bősze Péter (ed.): *Manualul limbajului medical maghiar*. Book review – Bősze Péter (ed.): *Textbook of Hungarian medical language*.
29. Spielmann J. 1973. Az Ars Medica szerzője és forráskutatása. *Korunk* XXXII/2: 294–304; Spielmann J. – Sebestyén S. M. 1979. Lencsés György „Ars medica”-ja kéziratának összehasonlító vizsgálata. *Magyar Nyelv* LXXV/2: 176–185. Lásd még: Spielmann J. – Spielmann M. 2008. *A gyógyítás múltjából: emlékkönyv Spielmann József orvostörténész születésének 90-ik évfordulójára*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
30. Jakab L. – Bölcskei A. 1988. *A XVI. századi orvosi könyv szóalkmutatója*. Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 4. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.
31. Péter H. M. 2007. Lencsés György „Ars medica” című művének a gyomorbántalmak orvoslására ajánlott gyógyszerkincse. *Gyógyászat* 51/11: 693–700.
32. Magyar Orvosi Nyelv: <http://www.orvosinyelv.hu/>; Kaleidoscope: <http://www.kaleidoscopehistory.hu/>.
33. Alapítva Sárváron, 2009. július 14-én, a *Grammatica* megjelenésének 470. évfordulóján. A Beythe-honlap 2010 és 2012 között a <http://beythe.eu>, 2012-től a <http://beythe.weebly.com> URL-en hozzáférhető (2013. 01. 22.).
34. Szabó T. A. 2011. *Nádasdy Ferenc (1555-1604) születése és az Egész orvosságról való könyv azaz Ars medica*. Ginsiensia 2011, Kőszeg, április 30.
35. Szabó T. A. – Bősze P. 2011. *Meddőség, fogadás, nehézkesség Szegedi Kőrös Gáspár és Váradai Lencsés György írásaiban, különös tekintettel a magyar orvosi nyelv születésére*. Bornemisza Társaság & Semmelweis Orvosi Társaság. Bécs, 2011. május 8.
36. Szabó T. A. 2012. *A bor, mint orvosság Váradai Lencsés György (1530–1593) Egész orvosságról való könyv azaz Ars medica I–VI. kötetében*. Budapest. 2012. 04. 14., Bor és Egészség. A Nőgyógyászati Rák Európai Akadémiája (EAGC) tudományos rendezvénye (<http://www.EAGC.eu>) 2012. április 14., Gerbeaud Rendezvényház, Budapest.
37. Szabó T. A. 2012. *Beythe István (1532-1612.05.03.) református püspök és az első magyar „doktori iskola”*. Kálvin Kör, Sopron, 2012. május 14.
38. Szabó T. A. 2011. *Beythe-émlékelőadás 2011. Etnobotanikai kutatások magyar nyelvterületen, kitekintéssel a térségi és európai etnobiológiára. Előzmények, eredmények, ellenérzések, esélyek*. Előadás a II. Magyar Etnoökológiai Szemináriumon (A hagyományos ökológiai tudás kutatása és felhasználása a természetvédelemben). 2011. március 25–26. MTA ÖBKI, Vácrátót.
39. Lásd: <http://binet-biotar.vein.hu>. Hallgatói Munkák. Jelszó: „botanika 1” és „botanika 2”.
40. Kaleidoscope (szerk. Forrai J., Semmelweis Egyetem): <http://www.kaleidoscopehistory.hu/>, <http://semmelweis-egyetem.hu/hirek/2012/04/17/a-kaleidoscope-muvelodes-tudomany-es-orvostorteneti-folyoirat-első-eve/>; <http://www.orvostortenet.hu/tankonyvek/>.
41. Az Erdélyi Múzeum Egyesület Orvos- és Gyógyszertudományi Szakosztálya az 1990-es újraindítása óta aktív. 2005-ben két díjat is létrehozott. Az egyiket Lencsés Györgyről nevezték el, aki a Teleki Tékában őrzött Ars Medica című kódexével az első magyar nyelvű, átfogó orvostudományi könyvet alkotta meg. A díjat évente adják át azon orvosoknak, gyógyszereszeknek, akik a magyar és egyetemes tudomány számára kimagasló eredményt mutatnak fel. (Mészely Réka: XV. EME Tudományos Ülésszak. = Népújság [Marosvásárhely], április 16.) <http://udvardy.adatbank.transindex.ro/index.php?action=nevmutato&nevmutato=Lencs%C3%A9s%20Gy%C3%B6rgy>. Az első díjazott Vizi E. Szilveszter volt http://mta.hu/mta_tagjai?PersonId=19574.
42. Magyar Tudománytörténeti Intézet: <http://mati.tudomanytortenet.hu/>.
43. Lencsés György (1530–1593): *Ars Medica – Egész orvosságról való könyv*, Gyulafehérvár. Szabó T. A. 2000. *Ars Medica Electronica*. Budapest–Köszeg–Szombathely–Veszprém. Keresés: AMED Adattár, BTE Gramma (3. lemez), *Ars Medica Electronica* 2012.11.25. 9:13:57.
44. *Benedicta laxativa*. A compound of turbeth, scammony, and spurges, with some warm aromatics. <http://chestofbooks.com/health/reference/London-Medical-Dictionary/Beloere-Berula.html#ULHVAuQsCo4>.

„A szó a gondolatnak az, ami az arany a gyémántoknak. Szükség van rá, hogy befogadhassuk őket, de nem kell sok belőle.”

Voltaire

Péter Mihály – Péter H. Mária

Marosvásárhelyi szerzők azon munkáinak jegyzéke, amelyekkel hozzájárultak Lencsés György *Ars Medica* című kötetének ismertetéséhez

Szakkörökben köztudomású, hogy a kéziratban fennmaradt első magyar nyelvű orvosi kötetet a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtárban őrzik, jelzete: TH.f.19 (Ms 5). Emiatt jogosan vetődik fel *A Félézer éves magyar orvosi nyelv* című konferencia (2013) alkalmával a kérdés, hogy éltek-e Marosvásárhelyt ezzel a kivételes lehetőséggel. Úgy véljük, hogy bárkinek indokolt elvárása lehet e kérdésre választ kapni. Lássuk tehát, mit tettek a marosvásárhelyi kutatók – mert jelen esetben csak az ők munkáit említjük – az egyetemes magyar tudomány- és orvostörténet számára felbecsülhetetlen mű ismertetése, közkinccsé tétele érdekében. Bibliográfiai jegyzékünk két munkájából szükségesnek láttuk idézni is néhány sort, mivel az ott említett *Ars Medicá*val kapcsolatos tények, jóllehet a közelmúltban történtek, jelentős események, de ennek ellenére, kevésbé ismertek.

DOLGOZATOK JEGYZÉKE

Gulyás Károly: Orvosságos könyv a XVI. századból. *Magyar Nyelv* 1913, IX/8: 373–377.

Kónya Imre: XVI. századi magyar orvosi könyv. *Orvosi Szemle* 1956, II/4: 85–86.

Farczady Elek – Szabó T. Attila: *Újabb adalékok a „XVI. századi orvosi könyv” kérdéseire*. *Magyar Nyelv* 1961, LVII, 2, 173–183.

Spielmann József és Lázár Szini Karola irányítása alatt készültek az *Ars Medica* orvosi ismeretanyagából a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet (Egyetem) következő végzős hallgatóinak államvizsga-dolgozatai:

- › Székely Sándor: *Az Ars Medica helye a hazai orvosi irodalomban*. 1966.
- › Tóth Andrea: *Az Ars Medica nőgyógyászati és szülészeti ismeretei*. 1967.
- › Kiss Dezső: *Cunoștințele stomatologice ale manuscrisului „Ars Medica”*. 1968.
- › Mészáros Gergely: *Az Ars Medica belgyógyászati ismeretei*. 1969.

- › Gondos István: *Az Ars Medica bőrgyógyászati ismeretei*. 1970.
- › Friedmann Eszter: *Az Ars Medica sebészeti ismeretei*. 1970.
- › Liné György Gábor: *A fertőző betegségek az Ars Medicában*. 1970.
- › Mészáros Tibor: *Ideg- és elmegyógyászati ismeretek az Ars Medica c. kéziratban*. 1973.
- › Száva Katalin: *Mozgásszervi megbetegedések az Ars Medica kéziratban*. 1973.

Spielmann József – Lázár Szini Karola: Contribuții la studiul lucrării lui G. Lencses „Ars Medica”. I. Date noi despre G. Lencses – Adalékok Lencsés György *Ars medica* című műve kérdéséhez. I. Újabb adatok Lencsés Györgyről. *Revista Medicală – Orvosi Szemle* 1970, XVI/1: 112–118; 109–114.

Lázár Szini Karola – Spielmann József: Contribuții la studiul lucrării lui G. Lencses „Ars Medica”. II. Despre izvoarele manuscrisului „Ars Medica” – Adalékok Lencsés György *Ars Medica* c. műve kérdéséhez. II. Az *Ars Medica* forrásairól. *Revista Medicală – Orvosi Szemle* 1970, XVI/ 3–4: 453–459; 449–454.

Spielmann József: L' *Ars Medica* le premier manuscrit médical en langue magyare. *Pagine de Storia della medicina* 1971, XV/6: 5–20.

Spielmann József – Lázár Szini Karola – Mészáros Géza: Contribuții la studiul lucrării lui G. Lencses „Ars Medica”. III. Afecțiunile pleuro-pulmonare în „Ars Medica” — Adalékok Lencsés György *Ars Medica* című művének kérdéséhez. III. A tüdő és mellhártya megbetegedései az *Ars Medica* c. orvosi kéziratban. *Revista Medicală – Orvosi Szemle* 1972, XVIII/1: 106–111; 103–110.

Spielmann József – Lázár Szini Karola: Les sources du manuscrit „Ars Medica”. In: *Congres International d’Histoire de la Médecine*. București–Constanța 1970, București 1972, 495–496.

Spielmann József: Az Ars Medica szerzője és forráskutatása. *Korunk* 1973, XXXII/2: 294–304.

Spielmann József – Trócsányi Zsolt – Lázár Szini Karola: *The medical world in Transylvania in the period of Ars Medica*. Armarium, Budapest, 1976, 147–175.

Lázár Szini Karola: A magyar orvosi műszókincs fejlődésének kezdetei, XIV–XVI. század. *Comm. Hist. Artis Med.* 1977, 82: 13–25.

Spielmann József – Sebestyén-S. Mihály: Lencsés György Ars Medicája kéziratának összehasonlító vizsgálata. *Magyar Nyelv* 1979, LXXV/2: 176–185.

Lázár Szini Karola: Adalékok a XVI. századi Ars Medica vizsgálatához. Anatómiai és kórtani műszókincs. *Comm. Hist. Artis Med.* 1980, 92: 133–146.

Lázár Szini Karola: A magyar tudományos orvosi terminológia gyökerei. *EME Orvostud. Értesítő* 1993, 65: 162–165.

Lázár Szini Karola: Az anyanyelvű tudományosság kibontakozása a XVI. századi Ars Medicában. *EME Orvostud. Értesítő* 1994, 66: 220–224.

Péter Mihály: A fogorvoslással kapcsolatos magyar nyelvű irodalom kezdetei Erdélyben. I. Lencsés György: Ars Medica. *EME Orvostud. Értesítő* 2004, 77/3: 395–398.

Péter H. Mária: A XVI–XVIII. századi, erdélyi orvosló- és fűvészkönyvek fitoterápiás vonatkozásai. *EME Orvostud. Értesítő* 2004, 77/3: 327–337.

Bányai Réka – Kimpián Annamária: Ars Medica. *Művelődés. Köz művelődési folyóirat* 2005, LVIII/5: 30–31.

Péter Mihály: Ars Medica. Az első magyar nyelvű orvosló-könyv, 1577. *Gyógyszerészet-történet* 2005, III/4: 8–9.

Péter Mihály: Lencsés György – Ars Medica – 1577. *EME Orvostud. Értesítő* 2005, 78/2: 241–245.

Péter H. Mária: Lencsés György „Ars Medica” című művének a gyomorbántalmak orvoslására ajánlott gyógyszerkincse. *Gyógyszerészet* 2007, 51/11: 693–700.

Péter H. Mária: Az Ars Medica gyógyszerkincse a gyomorbántalmak orvoslására. In: Spielmann Mihály (szerk.): *A gyógyítás múltjából – Spielmann József-émlékkönyv*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2008, 162–176.

ÖNÁLLÓ KÖTETEKBE MEGJELENT FEJEZETEK, IDÉZETEK
 Spielmann József: A közjó szolgálatában. In: *Az „Ars medica” a XVI. század erdélyi művelődésében*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest. 1976, 39–83, 310–313.

Deé Nagy Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. EME kiadása, Kolozsvár, 1997, 206.

Péter Mihály – Péter H. Mária: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályának százéves tevékenysége 1906–2006*. Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, Kolozsvár 2006. Szemelvények: 40, 105–108. oldalakról.

40: ARS MEDICA – DÍJ ALAPÍTÁSÁRÓL „Szakosztályunk választmányát évek óta foglalkoztatta egy saját alapítású kitüntetési forma létrehozásának gondolata. Ugyanis a Pápai Páriz-díjat a Székelyudvarhelyt létesített és bejegyzett Pápai Páriz Alapítvány kuratóriuma gondozza és adományozza, az Orvos- Gyógyszerésztudományi Szakosztály egy 9 személyből álló bizottságának javaslata alapján. Miskolczy Dezső Emlékplakettet, pedig a Studium Alapítvány hozta létre és adományozza.

A felvetett kérdés megoldása végett a szakosztály elnöksége a 2004. február 7-re kitűzött választmányi ülés napirendjébe iktatta a szakosztály által létrehozandó díj megvitatását. Kovács Dezső professzor, szakosztályi elnök két díj létesítését javasolta, az egyiket a kimagasló tudományos vagy szakmai tevékenység, a másikat a kiváló tanulmányi eredmények jutalmazására. [...] Az első díj elnevezését illetően több javaslat is elhangzott. Felvetődött többek között Hőgyes Endre, Miskolczy Dezső, Csögör Lajos és Lencsés György neve. Végül a választmány Péter Mihály professzor alaposan megindokolt javaslatára a »Lencsés György – Ars Medica – 1577« elnevezést egyhangúlag elfogadta. [...] A 2004. április 15-én tartott szakosztályi közgyűlés egyhangúlag jóváhagyta a két díj alapítására és elnevezésére vonatkozó javaslatot. A 2004. október 23-án tartott választmányi ülés jóváhagyta a díjak odaítélésének alapszabályzatát, és megválasztotta a Lencsés György – Ars Medica – 1577 díj gondozását végző kuratóriumot. A Lencsés György – Ars Medica – 1577 díjat, ami egy bronz emléklakettből és az azt kísérő oklevélből áll, először 2005-ben Vizi E. Szilveszternek, az MTA elnökének ítélte oda a kuratórium.”

105–108: A LENCSES GYÖRGY – ARS MEDICA DÍJ ELSŐ KIOSZTÁSA „A XV. tudományos ülésszakra Marosvásárhelyen 2005. április 14–16. között került sor immár harmadszor. Ez alkalommal a szervezők igyekeztek minden szempontból rangossá tenni az összejevetelt, mert megemlékeztek a marosvásárhelyi orvosképzés 60. évfordulójáról is. Ekkor került először kiosztásra a »Lencsés György – Ars Medica– 1577 Emlékplakett«. Ez utóbbi alkalmából a Teleki Téka munkatársainak rendezésében »Ars Medica« címen egy kiállítás nyílt meg, ahol a régi orvosi és gyógyszerészi kiadványokkal együtt az 1577 körül írt és Lencsés Györgynek tulajdonított *Ars Medica* kéziratos könyvet is bemutatták nagyszámú érdeklődő jelenlétében. [...] Kovács Dezső professzor ünnepi beszédében [...] bejelentette, hogy az Orvostudományi Szakosztály két saját díjat alapított. Az elsőt »Lencsés György: Ars Medica 1577« elnevezéssel, a kimagasló tudományos eredmények

jutalmazására, míg a másodikat egyetemünk első rektorának tiszteletére Csögör Lajos-díjként, a kitűnő tanulmányi eredményt elért abszolvensek számára. Az *Ars Medica* díjat a kuratórium elsőként Vizi E. Szilveszternek, az MTA elnökének ítélte oda. A bronzból készült plakett mérete 175 x 130 mm. Előlapja felső harmadában Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvos-és Gyógyszerésztudományi Szakosztálya, a középmezőben egy nyitott könyv, alatta 1577, ezt körkörösén 1530 – Lencsés György – 1593 – *Ars Medica* felirat veszi körül. Alatta: Díjat adományozza, majd a díjazott neve és az adományozás évszáma olvasható. Ez esetben 3 sorban elhelyezve: Dr. Vizi E. Szilveszter / akadémikusnak / 2005 [...]. A plakettet Bocskai Vince szobrászművész készítette. [...].

Egyed Ákos az EME elnöke, az MTA külső tagja, üdvözlő beszédében az Egyesület alapítójának, a 200 éve született Mikó Imrének szellemét idézte. Majd Péter Mihály professzor, az EME alelnöke, az MTA külső tagja, bemutatta az *Ars Medica* néven ismertté vált XVI. századi kódex és szerzőjének viharos »életútját«, megindokolva javaslatát, hogy a tudományos eredmények elismerésére alapított kitüntetés *Lencsés György* és művének nevét viselje.”

Megjegyezzük, hogy a *Lencsés György – Ars Medica* díjat azóta is évente kiosztották.

Péter Mihály: Lencsés György *Ars Medica*. (A Varjas-féle kiadás címváltozata: XVI. századi Magyar Orvosi Könyv). In: Péter Mihály: *Az erdélyi fogorvoslás történetéből*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 2006, 16–19.

16–19: AZ ERDŐSZÁDAI (1610) DÉGENFELD MÁSOLATI PÉLDÁNY SORSÁRÓL „1972-ben előkerült egy további, az 1610–12-ben Váradon készült »erdőszádai« (Dégenfeld) másolat is, dr. Fóris Zoltán nagybányai főorvos jóvoltából [...].

Jelenleg tehát az AM-nek három kézírásos változata ismert: 1. az eredetinek tartott, 1577 körül készült tisztázati példány, amit 1943-ban Varjas kinyomtatott; 2. a XVII. századi (1610) erdőszádai; és 3. a XVIII. századi (1757) erdőszentgyörgyi

másolati példány. Ezekből minden más állítás [...] ellenére, csak két példány van a Teleki-Bolyai Könyvtár állományában. Nevezetesen az 1577-es eredeti vagy tisztázati példány, jelzete TH.f.19 (Ms 5), mérete 31 cm [...], valamint az 1757-es másolati vagy erdőszentgyörgyi példány, jelzete TH.f.14 (Ms 2), mérete 32,5 cm [...]. Mindkettő teljes bőrkötésű. Az erdőszádai (1610) másolati példányt nem láttuk. Erről a példányról mi a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem egykori abszolvensei úgy tudtuk, hogy azt Foris Zoltán kollégánk Orvostörténeti Tanszékünk könyvtárának adta megőrzés végett vagy ajándékba. Különböző írója Szabó T. Attila, idézett könyvének 553. oldalán [...], valamint Fazekas is [...]. Jelen munkánk megírásakor ezt a példányt is meg szeretnénk volna tekinteni. Kiderült azonban, hogy a tanszék jelenlegi tagjai nem is hallottak e kettőről. Pontosabban utánanézve megtudtuk, hogy a keresett példány sem a tanszéknek, sem az egyetem központi könyvtárának nyilvántartásaiban nem volt és nincsen regisztrálva. Hogy mikor és hogyan vitték el senki sem tudja.”

A fentiekhez csak annyit teszünk hozzá, hogy 2007. szeptember 23-án levéllel fordultunk Fóris Zoltán főorvos özevegéhez, azzal a kérdéssel, hogy a szóban forgó kéziratot nem kérte-e vissza a család Spielmann professzor halála után a MOGYI Orvostörténeti Tanszékétől? Kérdésünkre megrökönyödését hangsúlyozva egyértelműen nemleges választ kaptunk (2008. január 14.). Az *Ars Medica* erdőszádai másolati példányának nyoma veszett. E másolati példányról, szerencsére id. Szabó T. Attila akadémikus *Nép és nyelv* című kötetében (Kriterion, Bukarest, 1980, 546–569) találhatunk részletes leírást.

A fentiekből kiderül, hogy a marosvásárhelyi kutatók több alkalommal is foglalkoztak, az *Ars Medica* szerzőjével, a kézirat nyelvészeti, orvosi, gyógyszerészeti vonatkozásaival, továbbá a kötet és a másolati példányok sorsával, valamint „Lencsés György – *Ars Medica* 1577” díjat alapítottak. Ezekről a témákról előadásokat tartottak, kiállításokat szerveztek, és több nyelven dolgozatokat közöltek. Reméljük, hogy jegyzékünkkel elősegítjük a fenti tárgykör kutatóinak további munkáját.

Keszler Borbála

Magyar orvosi nyelv a XVII. században

1. BEVEZETÉS A XVI. század végétől a XVIII. század közepéig tartó időszak tulajdonképpen a nyelvújítás első korszakának tekinthető, természetesen, ha tágabban értelmezzük a nyelvújítás fogalmát. A nyelvújítást, neológiát, mint ahogy Fábíán Pál írja (1993: 21), ugyanis többféleképpen értelmezhetjük. Szűkebb értelemben, a magyarra vonatkoztatva, a nyelvújítás a magyar nyelvtörténetnek a felvilágosodás korában kezdődő és a kiegyezésig tartó szakaszát, az egész magyar társadalmat átható XVIII. század végi, XIX. századi mozgalmat jelenti, amelynek célja irodalmi és tudományos nyelvünk kiművelése volt. – Tágabb értelemben azonban a nyelvújítás körébe tartozik minden olyan szándékos törekvés, amelynek célja az uralkodó nyelvszokás módosítása, a nyelv hagyományos elemkészletének (elsősorban szókincsének) mindennemű tudatos gazdagítása, frissítése.

Nyomárkay István a Szarvas Gábor-napon, az Akadémián (2008. június 19-én) beszélt arról, hogy Európában általában három korszaka volt a nyelvújításnak. Az első korszak a XVII. században kezdődött, és a XVIII. század végéig tartott. Ezt szórványos próbálkozások, esetleg kisebb mérvű viták és kisebb mozgalmak jellemezték. A második korszak a XVIII. század végétől a XIX. század végéig már tudatos mozgalom volt, meghatározó vezéregyéniségekkel. A XX. századot pedig folyamatos, főként a tudomány gyors fejlődésével kapcsolatos nyelvújítás jellemzi. Mindez igaz a magyarra is, sőt a nyelvújítási korszakok egybeesnek az orvosi szaknyelv fejlődésének korszakaival is. A XVII. századot tehát a nyelvújítás első korszakának tekinthetjük, amelyben volt bizonyos nyelvújító mozgalom is, Geleji Katona István erdélyi református püspök¹ vezetésével, aki foglalkozott az új szavak alkotásának elvi kérdéseivel is.

Geleji mellett mások is részt vettek a nyelvújító mozgalomban (Gyöngyösi, Medgyesi, Kászoni, Pósházi, Mikolai

Hegedűs), ők azonban nem gyarapították az orvosi szókinccet. – Általában elmondhatjuk, hogy az orvosi nyelvvel, illetve nyelvvel is foglalkozó szerzők nem tartoztak ehhez a mozgalomhoz, de törekvéseikben közel álltak hozzá.

2. A 17. SZÁZADI ORVOSI SZAKNYELV MEGHATÁROZÓ MUNKÁI

2.1. A szójegyzékek és szótárak: Szenczi Molnár Albert *Dictionariuma* (1604), Comenius Amos *Orbis sensualium pictusa* (= A látható világ; 1675, 1685), Pápai Páriz Ferencz *Dictionariuma* (1708; mivel az adatokat az 1767-es reprintkiadásból idézem, az adatok melletti évszám: 1708/1767).

2.2. Apáczai Csere János *Magyar Encyclopaediája* (1653).

2.3. Pápai Páriz Ferencz *Pax Corporisa* (1690; mivel az adatokat az 1749-es kiadásból idézem, az adatok melletti évszám a továbbiakban 1690/1749).

2.4. Mintegy 20 (részben kiadatlan) kéziratos orvosló könyvecske.

2.1. A szótárak közül jelentős a korban Szenczi Molnár Albert szótára (1604). Ez, bár a XVII. században jelent meg, mégis inkább a XVI. századi nyelvhasználatot tükrözi, többek között azért is, mivel több korábbi forrásra is támaszkodott, például Murmelius *Lexiconára* (Krakkó, 1533) és Szikszai Fabricius *Nomenclatvrájára* (Debrecen, 1590).

A szójegyzéktípusú munkák közé tartozik Comenius *Orbis Pictusa*, amely a tanulók számára az enciklopédikus ismeretanyagot a gyermeki érdeklődésnek megfelelően foglalja össze, és a szemléletesség elvét követve képekkel szemlélteti. Könyve tulajdonképpen képes szótár, amelyet az alsó- és

1. Geleji azt vallotta, és ezzel mértékletességre intett mindenkit, hogy szóalkotással „csak akkor kell élnünk, mikor a szóból megszűkülünk [...]”; ha vagyon más alkalmas szokott szó, nem kell újat formálni” (vö. Bárdos 1896: 43; Simai 1908: 110 stb.). – A szóalkotásban a deákat tekintette mintának, tehát törekedett arra, hogy amit a deák egy szóval vagy röviden fejez ki, azt ő hasonlóképpen tegye. Orvosi jellegű szava kevés, de ilyen mégis: *fáradékony*, *idősödik*, *képzet*, *sorvadékony*, *szaporodvány*, *szunnyadékony*, *szülékony*, *terméketlen* (vö. Simai 1908: 11; Simonyi 1889: 8; TESz.); tájnyelvi eredetű orvosi szavai: *sashudik* (= ellankad), *fonyorodott* (= fonyadt, ráncos), *kabolgyázás* (= szédelés) (vö. Simai 1908: 14).

a középfokú oktatásban részt vevő diákoknak szánt, és 5 táblán (XXXVII., XXXVIII., XXXIX., XL., XLI.) foglalkozott kezdetleges anatómiai ismeretekkel is. Ezek a táblák tekinthetők a későbbi anatómiai atlaszok elődeinek. Comenius új szavakat nemigen alkotott, általában Szcenci Molnár Albert szótárának a szavait használta. Van azonban néhány olyan kifejezése is, amelyet máshol nem találtam meg.

A kor legjelentősebb szótára Pápai Páriz Ferencz *Dictionary* (1708). Igaz, hogy a szótár a XVIII. század elején jelent meg, de lényegében XVI–XVII. századi nyelvi anyagot tartalmaz (forrása volt többek között Murmelius *Lexicon*, valamint Szcenci Molnár Albert szótára is).

A vizsgálat szempontjából az említett szótáraknak főként a latin–magyar része érdekes számunkra, hiszen éppen ezekből derül ki, hogy milyen módon próbálták a szerzők a latin kifejezéseket magyarra áttenni. Hogy megérthessük a szerzők új szavainak és kifejezéseinek különféle típusait, tudnunk kell, hogy kinek készültek a felsorolt munkák. (Az *Orbis Pictus*ról már volt szó.) A glosszák, szójegyzékek és szótárak már a XV. századtól fogva oktatási célokat szolgáltattak (akár csak később Apáczai *Encyclopaediája*), és olykor tankönyvek kiegészítői voltak.

Szcenci Molnár Albert is az ifjúságnak szánta szótárát. Georg Remhez 1610. szeptember 18-án írott levelében barátait idézve a következőket írta: „Azt mondják ugyanis mind és erősítik, hogy egyetlen szótár kibocsátásával, amit a deák-ság egész Magyarországon szomjúhozik, többet csinálhatok mind az egész hazának, mintha egyik helységében több évig tanítom az ifjúságot avagy az egyházköziséget” (Benkó Samu [kiad.] 1984: 207).

Mindez meghatározza a munkákban a latin szavak megfelelőinek megadását, hiszen a szerzők igyekeztek a görög–latin és a német orvosi szavakat egyszerű, olykor hangutánzó vagy népies kifejezésekkel és szerkezetekkel (gyakran metaforikus kifejezésekkel) visszaadni, de előfordult az is, hogy az idegen szót nem is próbálták (esetleg nem is tudták) lefordítani, hanem inkább körülírták.

2.1.1. EGYSZERŰ (OLYKOR HANGUTÁNZÓ, NÉPIES VAGY TŰKÖRFORDÍTÁSSAL KELETKEZETT) KIFEJEZÉSEK A SZÓTÁRÁKBAN ÉS AZ *ORBIS PICTUS*BAN² Szcenci Molnár Albert 1604: *Ablactatio*. *Czetstől elválasztas*; *Anatómicus*. *Holt test metélő*; *Concoctio*. *Megemeftes*, *megfözes*; *Delírium*. *Főnek meghiúlasa*, *Bolyokázás*, *Efelyösseg*; *Disséptum*. *Köz hartya*; *Empíricus*. *Paraftorvos*; *Híla*. *Vekony Bél*; *Lumbago*. *Agyeki faydalom*; *Puerpera*. *Gyermekágyas*; *Scrótum*. *Monya töki*,

*Töki saczkoja*³ (az EWUng. a szónak a belső szervek, mirigyek váladékának tömlőszerű zacskója jelentésére az első adatot 1760-ból idézi csak!).

Comenius 1675, 1685/1958: *árva hús* (XXXIX. tábla), *deákujj*, *vakszarv* (XXXVIII. tábla). Az *árvahús* a *musculus* megfelelőjeként a következő szöveggörnyezetben fordul elő: „Levonnyattatván a bőr, megtetszik a hús, nem egész darabban, hanem elosztva, mintegy kolbászokra, amelyet egereknek (*árva húsoknak*) hívunk.” A gyűrűs ujj megfelelője a *deákujj*, pontosabban: *az orvos (nevedékeny, deák-) ujj*. A *vakszarv* a *vakszem* (= halánték) szinonimájaként szerepel nála.

Pápai Páriz Ferencz 1708/1767: *Bacillus*. *Páltzaska*; *Fistula*. *Tsú*, *Tsev*, *Síp* (= sipoly; a szó első előfordulása a TESz. szerint 1848); *Helloborosus*. *Záßpás* (= bolond); *Incubatio*. *Éleßtés*; *Lasanum*. *Szaró*, *Huddó edény*; *Latrina*. *Szaró-ßék*, *Árnyék-ßék*; *Lema*. *Orr*, *Szem-folyás*, *Tsipázás*; stb.

2.1.2. KÖRÜLÍRÁSOS KIFEJEZÉSEK A latin szavak magyar megfelelőinek ilyenfajta megadása már hagyományokkal rendelkezett. Ezt bizonyítják a korábbi szójegyzékek és szótárak adatai, például: Murmelius 1533: *Secundae*. *Geermek tarto lantorna* (= méhlepény; LXII/796); *Truncus*. *Testnek kozep reze* (= törzs; LVI/731); *Vterus*. *Germeke fogado hele* (= méh; LXI/795). – Szikszai 1590: *Bucca*. *Szainak belső resze, pofa*; *Epiglottis*. *Torok dioia* (= gégefedő); *Musculi oculorum*. *A szemnek gyökerei* (= szemizmok); *Naevus*. *Minden testen valo jegy* (= anyajegy); *Peritoneum*. *Az belső nagy hartia mely a belt be borittya* (= hashártya); *Diaphragma*. *Közép hartia az mely közöt es az has közöt* (= testüreget elválasztó izomlemez); *Secundae*. *Burok germeke tarto lantorna* (= méhlepény); stb.

Szcenci Molnár Albert: 1604: *Agónia*. *Belső rettenetes hartz*; *Appetitus*. *Nagy eteli kivansag*; *Atheróma*. *Keleveny, fejer gönyetseggel rakva* (ma: *kásadaganat*; vö. Brencsán 2006); *Cóndylus*. *Vyaid izeinec czomója* (ma: *bütyök, izületi véggel rendelkező csontrész*; vö. Brencsán 2006); *Epidémia*. *Egéz tartományon Elterjet köz betegség* (ma: *járvány*); *Eúgium*. *az aßbonyj allat ßemermes testénece kapu hartyajja, mely az Venus első Ostromán rontatikel* (ma: *szüzhártya*); *Menses*. *Aßbonyi allat Holnapos nyavalyaja* (ma: *menstruáció*); *Perióstion*. *Egy vékony hartya, ki az egeß embernece minden czontyiait befödi* (ma: *csonthártya*; vö. Brencsán 2006); *Peritoneum*. *Vekony de erős hartia, ki az hasban az töb belt befödi es körül fogja* (ma: *hashártya*; vö. Brencsán 2006); *Phagaedéna*. *Fekely, vagy keleveny neme, ki az testben magat mind az Czontig beesz* (ma: *kórházi üszök, mélyreható üszkös szövetelhalás*; vö. Brencsán 2006); *Phimósis*. *Az ferfiui tagnac nyavalyaja, mi-*

2. A munkában a rövid és a hosszú ö, valamint a rövid és hosszú ü és ű jeleként használt o és u feletti kis e helyett ö/ö-t és ü/ü-t használtam.

3. Molnár Albert valószínűleg azért használt gyakran -i képzős előtagú szerkezeteket – mint később Gelei is –, mert érezte, hogy a hosszabb, szerkezetes kifejezések (ilyenek például: *szemen való*, *ágyékhoz kapcsolódó*, *ágyékon való* stb.) nehézkesek, valamint hogy: amit a deák egy szóval vagy röviden fejezett ki, azt ő sem kívánta többel (vö. Simonyi 1905: 173–174).

dön az bőre ugy meg szorul, hogy az mackrol le nem fojfolhat, avagy vizontag rea nem borulhat (ma: fitymaszúkület; vö. Brencsán 2006); *Porus*. Veretéklik, hajlik az ember bőrön; *Siriasis*. Agy velo környekinec fölizadása elhevölese, kivalt kep kis Gyermekeken (ma: napszúrás; vö. Brencsán 2006); *Steatoma*. Testen valo dagadas, kiben faggu-βabaso nedvesseg vagon (ma: faggyútömlő, vö. Brencsán 2006); *Trachéa*. Lelegzet vevő gege (ma: légső; vö. Brencsán 2006); *Várix*. Dagađt öreg Ér az ember testén (ma: visszeres csomó, görcsér; vö. Brencsán 2006). Érdekes, hogy némelyikre (pl. *phagaedena*) ma sincs megfelelő magyar kifejezés.

Pápai Páriz Ferencz 1708/1749: *Aequimanus*. *Jobb és bal kézzel egyaránt élő* (= kétkezes); *Antifebrille*. *Hideglelés ellen való orvosság* (= lázcillapító); *Atheroma*. *Kásás genyetséggel teli kelevény* (= kásadaganat); *Bubones*. *Egész testben való mirigyos kelevények, de kiválképen az ágyék körül*; *Caesones*. *Kik annyok hasát felmetűvén születnek*; *Ferulae*. *Deβkátškák, mellyekben az eltörött tsontot kötik a borbélyok* (= sínék); *Fundulum*. *Az a' bél, mellynek a' végén nitsen ki-menetel, mellyből göbözöt csinálnak*; *Gargarizatio*. *Torkában rotyogtatás*; *Gemursa*. *Láb' újai-alatt való kelés, vagy inkább kemény tsomózás*; *Haemorrhoides*. *Vég-hurkán való süly vagy sülyös erek*; *Herpes*. *Apró köles-forma fakadékok*; *Infantaria*. *Gyermek-ágyban lévő aβony* (= gyermekágyas); *Jejunum*. *Egy bél a' testben, mely mindenkor üres* (= éhbél); *Lethargia*. *Mély álomba ejtő-betegség*; *Lycanthropia*. *Farkasmarásból lett dühösség* (Brencsán 2006 szerint a szó pontos jelentése mikromániás téveszme: a beteg állatnak – farkasnak – hiszi magát); *Menses*. *Aββonyok' hóβámi folyások*; *Steatoma*. *Kemény tályog, faggyú forma matériával teli* (= faggyútömlő); *Ureter*. *Olly ér, mellyen a' vizelet a' holyagba szívárog* (= húgyvezeték); *Varix*. *Érnek meg-tsomózása az ember' lábain* (= visszér); stb.

2.1.3. GYAKRAN A LATINNAK MEGADTÁK A MAGYAR MEGFELELŐJÉT, DE FÜZTEK HOZZÁ MAGYARÁZATOT IS Szenczi M. Albert 1604: *Pórus*. **Veretec lic**, haylic az ember bőrön; *Abolus*. **Vemheczke** kinek még eřtendőjelentő foga nem nő; *Chalazion*. Szemi kelyés, **Árpa**; *Luscioűsus*. **Vaklyás**, az ki az gyertyanal nem jól lat; *Nyctalops*. **Eyel vak**, ki noha nappal jól lat, de éjel oly mint a' vac (= szürkületi vak); *Pastillum*. Gömbolyeg orvossagos **Cipóczka**; *Pubertas*. **Kimohozot ifiusag**: az Ferfinac 14. az Leanzonac 12. eřtendős koraban; *Ságax*. **Fityeβő**, Elesβaglo mint az Eb; *Zostér*. **Szent Antal tüze**, mely nyavalya az embert hamar megöli (ma: övsömör; vö. Brencsán 2006).

Pápai Páriz 1708/1749 *Adultus*. Meg-állapodott idejű. **Idős**; *Mortiania*. **Tikszem**, föltöröt, elhalt hús; *Peritoneum*. **Vékony**, de erős hártya, melly a' több bélt bé-fedi, és környül-fogja. **Has-kér**, **Has-kéreg**; *Phagedaena*. **Fekély** vagy **Kelevény** neme, mely a' testben magát a' tsontig bé-éfi; *Taenia*. **Galand**. *Lapos geleβta az emberben*; *Vropygium*. **Farktsomó**, melyen a' lúdnak, tiknak farka nő; *Musculus*, **Egeretske**. *Item*. *Embernek testén-való inas, domború hús*.

2.2. APÁCZAI CSERE JÁNOS ENCYCLOPAEDIÁJA A XVII. században a legnagyobb nyelvújító, a szaktudományi nyelvek első kiművelője Apáczai Csere János volt, azzal, hogy a *Magyar encyclopaediában* (1653) a tudományok fogalmainak magyar nevet igyekezett adni. Apáczai azt tűzte ki célul, hogy magyar nyelven közölje a magyarokkal az összes tudományokat. Saját szavaival megfogalmazva: „...hozzáláttam, hogy mindenfajta tudományból magyar nyelvre fordítsak valamit” (az *Encyclopaedia* előszavából id. Szigeti 1977: 78). „...nem halok meg addig, míg magyar nyelven nem közlöm a magyarokkal az összes tudományokat” (i. m. 79). „Arra törekedtem [...], hogy erőmhöz képest enyhítsek azon a hatalmas hátrányon, mely hazai nyelven irt könyvekben mutatkozik, és hogy tanulóifjúságunknak legyen legalább egyetlen olyan könyve, amelyből az egész műveltség szövevényes szálaít legombolyíthatja, mégpedig anyanyelvén” (i. m. 82). Apáczai Csere János *Encyclopaediáját* tehát a tanulóifjúságnak szánta. Ezt erősíti meg az *Encyclopaedia* előszavának következő mondata is: „A magam és tanítványaim számára toldoztam ezt össze, és nem mások számára” (i. m. 85).

Apáczai enciklopédiájának orvosi részét főként Regius alapján írta meg, és mint a mű bevezetőjében panaszkolta, olykor nagy nehézséget jelentett számára az újonnan alkotandó elnevezések „feltalálása”.

2.2.1. Apáczai is használt gyakran egyszerű, néha hangutánozó szavakat vagy (erdélyi) tájszókat és (gyakran latinból fordított) metaforikus kifejezéseket is. Szavainak nagy része azonban egészen sajátos, egyedi alkotás.

Apáczai Csere János 1653: 142: *buz* (= comb); i. m. 144: *bél köntöse* (= bélfal); i. m. 147: *ér köntöse* (= érfal; vö. latin *tunica vasorum*), melyet *rezegetti és veri az vér*; i. m. 157: *fül dobja* (= dobhártya; vö. latin *membrana tympani* = dobhártya, melyben a *timpanum* = dob; Brencsán 2006); i. m. 144: *gömböc* (= gyomor); i. m. 150: *holyag βorittoja* (= dűlmirigy); i. m. 147, 160: *inon való husok... (egerecskék)* (vö. latin *musculus* = kis egér; az orvosi szaknyelvben = izom); i. m. 157: *kalapátsotska*, illetve *kalapatsotska tsontotskája* (= a fülben található hallócsont egyike); i. m. 142: *kebelek* (valószínűleg = testrés, üreg; például: *A' kebelek hárman vagnak, tudn[illik] fő, melly, és a has; az agy kebeletskéi* = agykamrák); i. m. 149: *könyvező husotskák* (= könnycsatornák); i. m. 155: *kristaly higság, kristaly, és eveg Babasu hig* (= üvegtest); i. m. 155: *látási és hallási érzőtag* (= látó- és hallóideg), i. m. 155: *látó rostotskák* (= látóidegek); i. m. 151: *lepény* (= méhlepény; vö. latin *placenta* = lepény, méhlepény; Brencsán 2006, Györkösy 2002); i. m. 150: *maglo holyagotskák* (= ondóhólyag); i. m. 150: *maglo menedek* (= ondóvezeték); *makkotska* (= mirigy; a *makk* elnevezés többször is előjön Apáczainál; szól az agyban levő *fenyő makkotskáról* [= tobozmirigy; 154], a *tsetsek makkotskáról* [i. m. 150], valamint a *takony tsináló makkotskáról* is [i. m. 148]); i. m. 167: *mehnek ajtaja (βaja)* (= méhszáj); i. m. 145, 148, 150, 162 stb.: *menedek* (= kivezető csatorna, nyílás); i. m. 144: *nyelő hurka* (= nyelő-

cső); i. m. 157: *rostás tsont* (= rostacsont); i. m. 156: *βarvas köntös* (= szaruhártya, cornea); i. m. 155: *βem fenék*; i. m. 156: *Szivarvany* (= szivárványhártya), i. m. 147: *tzom (buz)= comb*; i. m. 144: *valaβto hartya* (= rekeszizom); i. m. 156: *viz* (= csarnokvíz); i. m. 149: *vizellő tsatorna* (= húgycső).

A szívnek is megállapítja a részeit: a szívnek két *kebeletskéje* (= kamrája) vagyon (i. m. 146), amelyek egy *temerdeh hussal* (= szívbillentyű) válaβtatnak el egymástól (i. h.), minde-
niknek... két két *edenye* (= üreg, pitvar; i. h.) van. A *tüdős életernek* van *harom fel holdni tokotskai* (= félhold alakú billentyű; i. h.). Az ereket is osztályozza. Beszél *lélek érről* (i. m. 143), amelynek jelentése: éltető ér, verőér, artéria, *életerről*, *életeres érről*, illetve *eres elet érről* (= tüdőütőér; i. m. 146), de szól például *kapu érről* (145; ma *májkapuér* a neve), *nagy élet érről* (= főverőér; i. m. 146), *rövid eres edenyéről* (= rövid gyomorütőér; 145), *hugy erekről* (= nyirokér; 149), az *erek ágatskairól* (= kapillárisok; 149), *tagas érről* (= felső és alsó üres véna; 146) stb.

Az eddig felsorolt elnevezéseket összefoglaló névvel anatómiai kifejezéseknek nevezhetnénk, amelyeknek egy része (latinból fordított) metaforikus névadás eredménye. Apáczaiban azonban nem csupán a testrészeknek adott nevet, hanem tüneteknek, élettani folyamatoknak és betegségeknek is. Ezek száma azonban kevesebb.

Beszél a *vérenek kereléséről* (147), illetve *kerengéséről* (i. h.). A *pulzust* (a kitapintható szívdobogást) *érβökésnek* nevezi, és megállapítja, hogy ez lehet *lágý, lükkögő, gyors, egyenetlen ʼs neha félben βakadt* (az utóbbi = extrasistole; 194).

Egyéb orvosi szakszavai: i. m. 158: *ábrázolás* (valószínűleg: képzéledés, álom); i. m. 177: *betegsészerző okok*; i. m. 154: *bévétel (eβmélles)* (= érzékelés); i. m. 155: *érzekenség* (= érzékelés); i. m. 144: *étel meg főzése* (= emésztés); i. m. 184: *fertödés* (= megfertözödés); i. m. 189: *fikarty* (= rost); i. m. 189: *fuallás* (= szél); i. m. 148: *fül vásár* (= fülzsír); i. m. 184: *gyakdos* (= szúr); i. m. 189: *haboru aluás* (= nyugtalan alvás); i. m. 167: *kimohozás* (= a szeméremszórzet kinövése, a nemi érés ideje); i. m. 184: *hurutás* (= köhögés); i. m. 157: *kostolás érzés* (= ízézés); i. m. 190: a *daganat meg hegyesülése*; i. m. 148: *rutság* (= salakanyag); i. m. 184: *βuro (gyakdos) fájdalom*; i. m. 150: *véres kiadás* (= havi vérzés); i. m. 182: *zabarlódás* (= torkosság); i. m. 181: *zákány (ülepédés)* (= üledék) stb.

Kedvelte a kicsinyítő képzős formákat (vö. még Deme 1960: 25 is!): *agyatska* (153), *egeretskék* (147, 160), *fületske (sebetske)* (146), *tüdőnek gegetskei* (= tüdőléghólyagok; 147), *husotska* (184), *kalapátsotska* (157), *kebeletske* (154), *makkotska* (150), *refetske* (149), *rostotska* (154, 156), *tagotskak* (162), *tokotskak* (= billentyűk; 149) stb.

2.2.2. APÁCZAI KÖRÜLÍRÁSOS KIFEJEZÉSEI I. m. 145: *altal rekeβtő hártya* (= hashártya); 150: *börnek apro menedéki* (=

pórusok); i. m. 157: *domboru kristály lentse* (= szemlencse; vö. latin *lens*); i. m. 150: *golyok egybe gomolyodot menedéki* (= herecsatornák); i. m. 151: *magzat be fedő hártýák* (= magzataburok); i. m. 243: *nyeldekölő kinyitto és bé szoritto inas husa* (= nyelvöizom); i. m. 157: *βaglas βerző refetskek* (= szaglóiidegek); i. m. 157: *ülöhöz hasonlo tsontocska* (= a hallócsontok egyike) stb.

2.3. A PAX CORPORIS SZÓKINCSE Tulajdonképpen Pápai Páriz Ferencz *Pax Corporis*-át is lehetett volna a szótárakkal együtt tárgyalni, mivel a *Dictionarium* majdnem teljes egészében tartalmazza a *Pax Corporis* orvosi szóanyagát, sőt annál még többet is. Ennek okát a *Pax Corporis* 1747-es kiadásának 45. oldalán olvashatjuk: „Nem lévén e' munkában szándékom, hogy a Nyavalyáknak minden nemeiről szóljak; hanem tsak a közönségesebbekről, mellyek gyakrabban forognak az emberek között, és a' mellyek hosszas, munkás hozzá való készület és gyakorlott kezi mesterség nélkül orvosolhatók; mert amazokra tudós Orvosnak jelen-léte kívántatik, ki ez én írásom nélkül nem szükölködik. Itt is azért a' ritkában eső, és munkásabb orvoslású nyavajákat, mellyek e' Részekben lenni szoktanak, mind elő nem számlálom” (Pápai Páriz Ferencz 1690/1747: 45). Mivel azonban vannak olyan szavak, amelyek kizárólag a *Pax Corporis*-ban található meg, mégis különválasztottam a két munkát.

A *Pax Corporis* sem tudósoknak készült. Pápai Páriz Ferencz az 1692-es kiadás címlapján ezt írja: „PAX CORPORIS. Azaz: Az emberi Test Nyavalyáinak Okairól, Fészkeiről ʼs azoknak Orvoslásának módgyáról való TRACTA. Mellyet mind élő Tudós Tanítóinak szájokból, mind a' Régieknek tudos Írásokból, ʼs mind pedig maga sok Betegek körül való Tapasztalásiból summáson öszve-szedett, és sok ügye-fogyott Szegényeknek hasznokra, mennyire lehetett, értelmesen ʼs világoson Magyar nyelven kiadott.” A munka 2. (Lőcse, 1692) kiadásának címlapján (és a további kiadásokban is) azt olvashatjuk, hogy munkáját a „Házi-Czelédes gazdáknak és Gazdasszonyoknak [szánja], kik Városokban és Falukon laknak”.

2.3.1. NÉPIES, EGYSZERŰ, HANGUTÁNZÓ ÉS METAFORIKUS KIFEJEZÉSEK 1690/1747: 394: *alutó* (= altató); i. m. 13: *elől-járó posta* (= előjel, tünet); i. m. 68: *érnek réttýe* (= ér fala); i. m. 149: *érzékeny inatskák (nervusok)* (= idegek); i. m. 5: *feje lágýa*; i. m. 28: *félzségység* (= bénaság); i. m. 150: *gyomor háborúja*; i. m. 4: *hánytató*; i. m. 169: *hassikulás* (= hasmenés); i. m. 14: *háta-gerentzi velei* (= gerincvelő); i. m. 4: *homlok ér*; i. m. 32: *hó-szám* (= havi vérzés; a magyar kifejezés megfelelője: a latin *menstruatio*, melynek alapja a latin *mensis* (= hónap, havi vérzés); vö. TESz.); i. m. 23, 42: *lágýa* (= feje lágýa); i. m. 367: *lügtet*; i. m. 89: *mandola* (= mandula alakú, kötőszövetekből álló szerv); i. m. 99: *petsenye* (= izom; a TESz. szerint a *pecsenye* szaknyelvi jelentése a *Pax Corporis*-ban: zsír, szalonna; ez téves; vö.: i. m. 376: *musculusok vagy petsenyés husok*; vagy i. m. 92: a'

nyeldekklő körül való apró **petsenyék**; i. m. 249: *Hojag nyakát bérekesztő petsenyés húsnak megpuhulás*); i. m. 13: *posta* (= előjel, tünet, pl.: Ha valamely tag reszketése öreg korban esik, többire holtig úgy marad, és vagy Gutta-ütésnek, vagy legalább valamely tag elesésének elől-járó postája); i. m. 148: *ptrüszkölő por*; i. m. 6: *ptrüszköltető por*; i. m. 17: *száj-víz*.

2.3.2. KÖRÜLÍRÁSOS KIFEJEZÉSEK Pápai Páriz 1690/1747: 99: *a' hasat a' melytől által elrekesztő hártya* (= diaphragma, rekeszizom; a Dictionariumban: *Melynek és hasnak üregét által-rekesztő hártya*); i. m. 256: *a' izek mellett a' hárttyákat és a' tsontokat öszve kötő szőrös haj nevelők* (= ligamenta, ínzszalagok); i. m. 111: *a' Melynek belső boltozattját kárpit modra bévonó hártya* (= mellhártya); i. m. 107: *a' Tüdő sok holyagos lyukai* (= hörgők); i. m. 236: *a' vizelletnek útain vagy a' Hójagra menő tsatornái* (= ureterek); i. m. 310: *bőrön való apró nem látszó lyukatskák* (= pórusok); i. m. 291: *esze nélkül vagyon* (= önkívületben van); i. m. 312: *esze-nélkül beszél* (= félrebeszél). Az *extrasistolét* Pápai Páriz Ferenc így írja le: *a Szű dobogáson itt érttyük a' szűnek azt a' felverését, mely rendetlen és természet ellen vagyon* (i. m. 132–133); *a koszorúérgörscöt pedig így: a Szű hirtelen megszorúl és fojlódik* (i. m. 130).

2.4. Nem esett még szó a kéziratok orvosló könyvekről, amelyek különösen színes, érdekes munkák, gyakran házi mindentudók voltak, és amelyekbe szerzőik, gyakran minden rendszer nélkül, feljegyezték a különböző forrásokból hallott gyógymódokat, recepteket. Ezek a munkák a népi orvoslás igen becses emlékei, amelyekben a bábáktól, füvesektől, vándorló kuruzslóktól hallott és a saját tapasztalataik alapján összegyűjtött recepteken kívül megtalálhatók tudós orvosoktól származó receptek is. Amint a népi orvosló könyvek is tartalmaznak orvosoktól származó recepteket, a tudós orvosló könyvek (tehát az *Ars Medica* és a *Pax Corporis*) is tele vannak a népi orvoslásra jellemző ajánlásokkal. Tulajdonképpen a tudós orvoslás és a népi gyógyítás tudásanyaga ebben az időben nem vált el élesen egymástól. Ez azt jelenti, hogy a népi orvosló könyvekben hasonló (bár jóval kevesebb) orvosi szakszó található, mint a tudós orvoslás könyveiben. Vannak azonban olyan orvosi szakszavak, amelyek ezekben a munkákban bukkannak fel először, például: Máriássy 1614–1635 k.: *beka war* (lóbetegség) (in: Hoffmann [szerk.] 1989: 57); Orvosságoknak rendszedése. XVII. sz.: *fistula* (= sipoly; a TESz. szerint a szó ilyen jelentésben 1865-ben fordul elő először; in: Hoffmann [szerk.] 1989: 469); Máriássy 1614–1635 k.: *keoreom haz* (in: Hoffmann [szerk.] 1989: 56); *operál* (= hat, működik; például: *Lagj melegen osztan ehomra jnja kel [...] es így igen zepen operál*; in: Hoffmann [szerk.] 1989: 66); *Medicinae Variæ* 1603 k.: *petsenies szem* (= gyulladt szem; in: Hoffmann [szerk.] 1989: 14); Máriássy 1614–1635 k.: *uegbel* (in: Hoffmann [szerk.] 1989: 70) stb.

3. ÖSSZEFOGLALÁS A XVII. században volt egy kisebb-fajta nyelvművelő mozgalom Geleji Katona István vezetésé-

vel, de ez, szemben a nyelvújítás nagy korszakával, az orvosi szaknyelvet nemigen érintette. A kor szerzői közül Szenczi Molnár Albertnél, Comeniusnál, Pápai Páriz Ferencnél, valamint a kéziratok szerzőinek egy részénél előfordult ugyan néhány új szó, de ez még nem jelenti azt, hogy ezek a szerzők nyelvújítók voltak, csupán a nyelv gazdagítói. Nyelvújítónak csak azt nevezhetjük, aki tudatosan, nagyszámban alkot szavakat és kifejezéseket, vagy honosít meg idegen szavakat.

Természetesen ez nem kisebbíti Szenczi Molnár Albert, Comenius és Pápai Páriz Ferenc érdemeit, hiszen munkáikkal, amelyeknek fő célja a tudományoknak, valamint az egészségügyi ismereteknek magyar nyelven való terjesztése volt, múlhatatlan érdemeket szereztek a magyar nyelvű kultúra terjesztésében.

A XVII. században az egyetlen igazi nyelvújító Apáczai Csere János volt. Ő, bár nagy nehézségekkel kellett megküzdenie, tudatosan próbált a latin kifejezéseknek magyar megfelelőt találni, hiszen azt vallotta az *Encyclopaedia* előszavában, hogy „...az a nép, mely mindent idegen nyelvekből kölcsönöz, nagyon szerencsétlen, és az összes népek között a legméltóbb a szánalomra” (id. Szigeti 1977: 77).

Többen bírálták Apáczai nyelvét. Benkő ezt írja: „Apáczai Csere János nem volt korának nyelvművésze, aki munkáinak magyar nyelvi szépségeivel, erejével kápráztatta volna el kortársait, s gyakorolt volna hatást nyelvünk későbbi művelőire” (Benkő 1975: 385). Sőt egyesek még új szavait is kifogásolták. Simai Ödön szerint például Apáczai ártott a nyelvújító mozgalomnak, érthetetlen műszavainak halmazával (1908: 114). Szily Kálmán szerint (1898: 119) pedig „Apáczai minden egyes latin műszót egy-egy magyar szóval akart kifejezni, és pedig többnyire olyan közszóval, a mely már más közönséges értelemben a nyelvtől le volt foglalva. Nem gondolta meg, hogy a műnyelvi szabatoságnak és határozottságnak semmi sincs nagyobb kárára, mint a műszók kétértelműsége”.

A fenti véleményekkel, bár tartalmaznak igazságot, nem érthetünk egyet. Igaz ugyan, hogy Apáczai nyelve nehézkes volt, de néha igen színes, képes kifejezéseket is használt, például: *a meg ragott eledel [...] a' gyomorba ér [...], mint a' tsúrbe rakattatot nyers βena [...] meg melegedik, és lassan lassan peppé változik, a' mint a' fazakakban láttyuk* (i. m. 145). Szakszavai közül is megmaradt néhány, akár eredeti formájában, akár kiegészítve, átalakítva, például: *lepény, szemfenék, kalapácsoska* (ma: kalapácsosont), *üllöhöz hasonló csont* (ma: üllőcsont), *edények* (ma: véredények), *fül dobja* (ma: dobhártya), *szivárvány* (= szivárványhártya), *rostás csont* (= rostacsont), *kapuér* (ma: szintén *kapuér, a máj kapuere*), *a vérnek keringése* (ma: vérkeringés) stb. Vitathatatlan az is, hogy egyedülálló szerepe volt a magyar nyelvű művelődés előmozdításában, a tudományok anyanyelven való megismertetésében és a tudományok anyanyelven való tanításában.

FELHASZNÁLT IRODALOM ÉS FORRÁSOK

Apáczai Csere, J. 1653. *Magyar Enciklopédia*. Utrecht.

Bárdos Remig. 1896. *A magyar nyelvújítás története*. Esztergom.

Benkő Loránd. 1975. Apáczai Csere János és a magyar nyelv. *Magyar Nyelv LXXI*: 385–397.

Benkő Samu (kiad.) 1984. Szenczi Molnár Albert: *Napló és más íráások*. Kritérium, Bukarest.

Brencsán János. 2006⁴. *Orvosi szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Comenius, Johannes Amos 1959. *A Látható Világ*. Az 1669-ben megjelent háromnyelvű kiadás magyar szövege alapján és fametszeteivel közzétette, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta dr. Geréb György. Magyar Helikon, Budapest.

Deme László. 1960. Apáczai Csere János nyelvhasználatáról. *Magyar Nyelv LVI*: 21–31.

EWUng. = Benkő, L. (ed.). 1993–1994. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Akademisches Verlag, Budapest.

Fábián Pál 2002⁴. Nyelvfejlődés és nyelvfejlesztés. In: Fábián, Pál (szerk.): *Nyelvművelés*. Kézirat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Györkös Lajos 2002⁴. *Latin–magyar szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hoffmann Gizella (szerk.) 1989. *Medicusai és borbélyi mesterség*. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből. József Attila Tudományegyetem, Szeged.

Máriássy János 1614–1635 k. Egy néhány rendbeli lóorvosságok és más orvosságok In: Hoffmann (szerk.) 1989: 53–75.

Medicinae Variæ 1603 k. Melius Péter Herbáriumához kötött recipék. In: Hoffmann Gizella (szerk.) 1989.

Murmelius 1553. *Lexicon Joannis Murmellii...* Krakkó. Kiadta: Szamota István 1896. *A Murmelius-féle latin–magyar szójegyzék* 1533-ból. Budapest.

Pápai Páriz Ferecz 1708. *Dictionarium*. Az idézetek az 1767-es kiadás alapján készült reprint kiadásból valók: Hargittay Emil – Kecskeméti

Gábor – Thimár Attila gondozásában 1995. Universitas Könyvkiadó, Budapest. Az idézéskor: 1708/1767.

Pápai Páriz, F. 1690. *Pax Corporis*. Kolozsvárott. (Az idézetek az 1747-es kiadásból valók.)

Révay István 1662. *Próbálós bizonyos orvosságok*. Pekler György másolatában. 1693. In: Hoffmann (szerk.) 1989: 267–294.

Simai Ödön 1908. Nyelvújítók a XVII. század közepén. *Magyar Nyelv IV*: 108–114.

Simonyi Zsigmond 1905. *A magyar nyelv*. Athenaeum, Budapest.

Simonyi Zsigmond 1889. A magyar nyelvújítás történetéhez. *Akadémiai Nyelvtudományi Értekezések*. XIV/8: 1–27.

Szenczi Molnár Albert 1604. *Dictionarium Latino-vngaricum*. [2. rész] *Dictionarium Vngarico-Latinum*. Nürnberg.

Szigei József (sajtó alá rendezésével és bevezetőjével) 1977. *Apáczai Csere János: Magyar Encyclopaedia*. Kritérium Könyvkiadó, Bukarest.

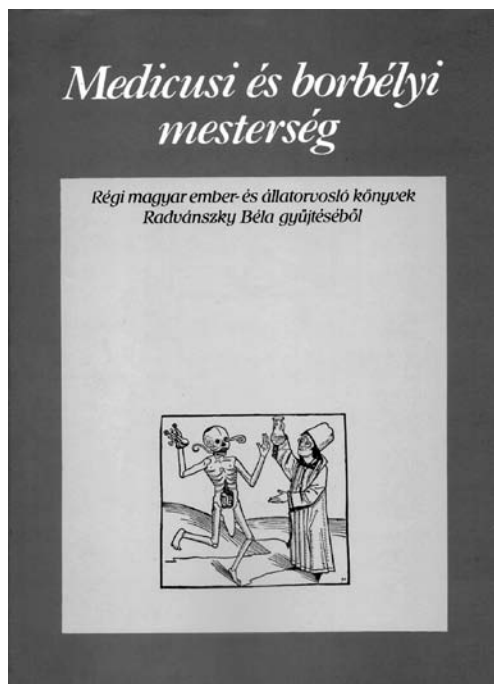
Sziksai Fabricius Balázs 1590. *Nomenclatura Dictionarium Latino-vngaricum*. Debrecen. Kiadta: Melich 1906. Sziksai Fabricius Balázs latin–magyar szójegyzéke. Budapest.

SziksZF. = Sziksai Fabricius Balázs: *Nomenclatura Dictionarium Latino vngaricum*. Debrecen, 1590. Kiadta: Melich János: Sziksai Fabricius Balázs latin–magyar szójegyzéke. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1906.

Szily Kálmán 1898. Apáczai encyclopaediája matematikai és physikai szempontból. In: *Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez*. Hornyánszky Viktor kiadása, Budapest.

TESz. I., II., III. = Benkő, L. (szerk.). 1967, 1970, 1976. *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Ars Medica = Varjas Béla (kiad.) 1943. *XVI. századi magyar orvosi könyv*. Sárkány Nyomda, Kolozsvár. – A munka az azóta előkerült címén (*Ars Medica*) szerepel már többek között: Péter Mihály 2006. *Az erdélyi fogorvoslás történetéből*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Kapronczay Károly

Magyar orvosi nyelv a XVIII. században

Közép- és Kelet-Európában és egyes dél-európai népek nyelvében a XIX. század első harmadában történt meg a szakmai kifejezések nyelvújítása, a szakkifejezések megváltoztatása, illetve megalkotása. Ez a legszélesebb társadalmi köröket érintő területeken (például oktatás, államigazgatási ügyek és eljárások stb.) használt, az adott területen beszélt nyelvek szabályainak megfelelő latinisított szavak, más nyelvekből átvett kifejezések kiiktatását jelentette. Az anyanyelvi szaknevek megalkotásának folyamata a felvilágosodás eszméinek a hatására kezdődött meg. Ez a folyamat egybeesett az egyes beszélt nyelvek irodalmi szókincsének gazdagodásával, az irodalmi nyelvből a latin és a német szavak vagy latinisított kifejezések kiiktatásával. Ezzel egy időben megindult az államigazgatás, a közlekedés, a honvédelem terén is az anyanyelvű gyakorlat megteremtése. Az új német szaknyelv gyakran tükörfordítással alkotta meg az új kifejezéseket. Hasonló folyamatokat tapasztalunk a Monarchia területén beszélt szláv nyelvek esetében is, de ebben a nyelvújítási folyamatban leginkább a cseh, a magyar és a horvát nyelvújítási törekvések mutatnak több hasonlóságot. Más jellegű volt a lengyel nyelvújítás: az általánosan kötelező latin közigazgatási nyelv mellett a lengyel nyelv teljesen egyenrangú volt az oktatásban, a szépirodalomban, a tudományos életben, így az állandóan fejlődő lengyel nyelvben más irányzatok érvényesültek a szaknyelvek kialakításakor. Az orosz nyelv fejlődésében az Orosz Tudományos Akadémia megalapítása (1725) játszott döntő szerepet, amely I. Péter által megkezdett korszerűsítési folyamat része lett. Az Orosz Tudományos Akadémia foglalkozott a közélet (közigazgatás, oktatás stb. területeivel) új formáinak és a szakmai közélet új nyelvzetének a kialakításával, de felügyelte – szakmai és nyelvi szempontokból – a könyvkiadást is. A cári reformpolitika évszázados lemaradást akart néhány évtized alatt behozni, így az előbb említett területek és a folyamatokat irányító háttérintézetek kiépítésére jelentős számú nyugat-európai – német, holland, angol, francia – szakembert hívtak be. Többek között feladatuk lett az új orosz értelmiség kinevelése: „az a szerencsés helyzet” állott elő, hogy a behívottak nem tudtak oroszul, és fordítva, így mindent oroszra kellett fordítani. A jelentős számú fordításon keresztül formálódott az orosz szaktudományi nyelv, illetve minden szakfolyóirat mellékleteiben új szóalkotások jegyzéke is szerepelt.

A közép-európai népek történetében Mária Terézia oktatási reformjai indították el a nyelvújítási folyamatokat. Az alsó- és középszintű oktatás új tantervében kiemelt hangsúlyt kapott a nyelvtan, amelynek tankönyvei német mintára készültek. A horvát, a szerb, a szlovén, a szlovák, a cseh és a magyar iskolák számára elkészített nyelvtankönyvekre is komoly hatást gyakorolt a német nyelvtankönyv: a különböző grammatikákat a bécsi nyelvten szellemében dolgozták át. Szinte „mérccéül” szolgált az, hogy előbb nyelvtankönyveket, helyesírási szabályzatokat írtak, majd hozzáfogtak az egységes nyelvi szótárak megszerkesztéséhez. A nyelvújítás folyamatát lassította, ha egy adott nemzeti területen nem volt egységesen elfogadott irodalmi nyelv, így a különböző nyelvjárásokból – nem kis viták árán – megformálták az egységes nemzeti irodalmi nyelvet. Ebből a szempontból a magyar irodalmi nyelv megalkotása könnyebb folyamat lett. A délszláv nyelveknél nemcsak az egyes nemzeti nyelvek megformálása volt a tét, hanem olyan egységes délszláv nyelvi struktúrát akartak megalapozni, amelybe az összes délszláv nyelv „besorolható” lett volna. A vegyes lakosságú területeken a nyelvten szerkesztő szerzők tekintettel voltak az ott élő más nyelvekre, így a megadott nyelvi példákat lefordították más, ott beszélt nyelvekre is. Például Marijan Lanosović szlavón (Szlavóniában beszélt horvát nyelv) nyelvtenében a példamondatokat magyarra is lefordította. Vagy az első szlovák nyelvten szerzője, Anton Bernolák latin nyelvű szlovák nyelvtenába magyar és német magyarázatokat is beillesztett.

ORVOSI NYELVÚJÍTÁS A XVIII. SZÁZADBAN A XVIII. század végén a hazai tudományos irodalom főként latin és német nyelven látott nyomdai napvilágot, de örvendetes tényként kell tudomásul venni, hogy a magyar nyelven kiadott könyvek száma emelkedett. A legtöbb anyanyelvű munka a mezőgazdaság és az orvosi felvilágosítás területéről származott. Igaz, az 1740-es évektől növekvő számban jelentek meg magyar nyelvű orvosi munkák, 1770-től, az első hazai egészségügyi törvény megjelenésétől határozottan érezhető lett az anyanyelvű orvosi könyvkiadás emelkedése. Ezen könyvek többsége fordítás volt, a fordítók jeles magyar orvosok: Weszprémi István, Dombi Sámuel, Szeli Károly, Marikovszki Márton, Madai Dávid Sámuel, Perliczi

János. Születtek önálló kutatásokon nyugvó orvosi könyvek is, például Weszprémi István, Csapó József, Mátyus István, Gömör Dávid, Rácz Sámuel tollából. Az utóbbi szerző élet-tani könyvét már tankönyvnek szánták, így nem csupán a kevésbé művelt olvasóknak kínált felvilágosító könyvek uralták ezt a területet. A szerzők az egyes szakkifejezéseket vagy tükörfordításban adták meg (de gyakran éltek a többnyelvű szómagyarázatokkal), vagy a könyv végéhez csatolt szótárban foglalták össze, zárójelben tüntették fel az addig használt latin, illetve német terminus technicust.

Kétségtelen, a szakmai nyelvújítás fontosságára Bessenyei György hívta fel a figyelmet 1778-ban, a *Magyarság* című cikkében: „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen soha...” – írta, de a részletes programot Decsy Sámuel fogalmazta meg 1790-ben a *Pannónia Pannóniai Fénix, avagy hamvából feltámadott Magyar Nyelv* című röpiratában Bécsben.

Ebben a nyelvújítást a magyarság megerősödéséhez szükséges eszköznek határozta meg. Nem csak külföldi példákra hivatkozott, indítványozta tudós társaságok és körök megalakítását, mivel az egyéni munka nem sok sikert hozhat. Nyugodtan hivatkozhatott erre a formára, hiszen 1779-től egyre több, laza keretek között működő szellemi munkaközösség foglalkozott nyelvújítással. A Bécsi Tudós Társaságnak és az Erdélyi Nyelvművelő Társaságnak is számos orvos tagja volt. A Bécsi Tudós Társaság 1789-ben a Magyar Kurírban pályázatot hirdetett magyar nyelvű pszichológiai munka megírására. Három pályamű érkezett be, amely kiírást Bárány Péter (1763–1829), Széchenyi Ferenc titkára nyerte meg, „Jelenséges lélek-mény” címmel. Sajnos a munka „cenzúrai nehezékségek” miatt nem jelenhetett meg nyomtatásban, mivel „több helyen Kantra támaszkodott műve megírása során”. A szerző nem volt orvos, viszont segítségére lehettek baráti körének orvos tagjai, így Decsy Sámuel és Kis József orvosdoktor. Az biztos, hogy a munka szakmai körökben ismert volt, mert – hivatkozva a szerzőre – több orvosi munkában használták Bárány szakkifejezéseit. A kézirat sajnos elkallódott, ami „szponzorok hiányában” nyomdai napvilágot nem látott kéziratok esetében gyakran előfordult.

A Bécsi Tudós Társaság 1789-ben másik pályázatot is kiírt egy magyar nyelvű megírására. Összesen öt munka érkezett be, köztük Földi János és Gyarmathy Sámuel orvosdoktoroktól. A pályázati munkák elbírálását az ún. „debreceni körre” bízta, amely a Debreceni Kollégium kevésbé ismert író tanárai közül kerültek ki. A bizottság legjobbnak Földi János munkáját találta, de dicséretre méltónak minősítette Gyarmathy Sámuel kéziratát is. Ennek ellenére a két munkát összedolgozva adták ki 1795-ben *Debreceni grammatika* címmel. E munkát a kortársak éles kritikával illették, Kazinczy Ferenc egyenesen a debreceni konzervativizmus csúcsának nevezte. Ennek megvolt az előzménye, hiszen Földi 1790-ben *Magyar nyelvkönyv* címmel ki akarta nyomtatni, ehhez lektornak Kazinczy Ferencet kérte fel. Kazinczy éles kritikát vetett papírra,

az ortológia megrögzött híveinek nevezte a debrecenieket. Személyes ellentétei voltak Gyarmathyval is. A vita rendkívül élessé vált, még Toldy Ferenc is – jó félvévszázaddal később – úgy vélekedett, hogy „legalább annyi kárt okozott a nyelvnek, mint hasznot, hiszen a református iskolákban hosszú évtizedekig tankönyvül szolgált”.

A magyar nyelvújítás nyelvújítás szempontjából meghatározó szerepet játszott az Erdélyi Nyelvművelő Társaság és annak szellemi vezetője, Aranka György (1793–1817). A társaság 1793 decemberében tartotta első ülését – igaz, még királyi engedély nélkül –, amelyen Aranka óvta a társaságot „hogy belterjes, csupán néhány ember érdeklődését kielégítő, javarészt literátus ember gyülekezetévé váljon”. Fő céljának a nyelv művelését, a tudományosság megteremtését tekintették. 1796 és 1801 között inkább a természettudományos magyar szaknyelv kifejlődésével foglalkoztak, ebben Aranka fő támogatója Benkő József botanikus volt, továbbá a kolozsvári Orvos-sebészeti Intézet tanárai, valamint a jeles erdélyi orvosok: Nyulas Ferenc (1758–1808) Gecse Dániel (1768–1824), Pataki Sámuel (1756–1824), Mátyus István (1725–1802), Soós Márton és Etienne András, akik munkássága a hazai tudományosság egyik fontos korszakát jelenti. Aranka nagy érdeme, hogy úgy tudta mozgósítani az erdélyi orvostársadalmat, hogy munkásságukkal ne csak a magyarság kultúráját gyarapítsák, de járuljanak hozzá a magyar orvosi nyelv kifejlődéséhez is. Aranka elsősorban gyógyvizekkel foglalkozott, ezért is támogatta Nyulas Ferenc és Pataki Sámuel ásványvízelemzéseket tartalmazó írásainak magyar nyelvű kiadását. Ugyancsak meghatározó szerepet játszott, hogy a kolozsvári orvos-sebészeti tanintézetben magyar nyelven történjen a sebész- és bábaképzés. A társasághoz kötődő Mátyus István *Ó- és Új Diaetikája* a magyar nyelvű orvosi szakirodalom legjelesebb munkái közé tartozik. A társaság legszínesebb egyénisége a kolozsvári születésű Gyarmathy Sámuel (1751–1830) volt, aki büszkén vallotta magáról, hogy orvosi munkája mellett legfontosabb feladata az anyanyelv művelése. 1788-ban hozzájárult az *Okoskodva tanító magyar nyelvmester* című munkájának megírásához, amelyet csak 1794-ben fejezett be, és kiadták 650 példányban. Még ebben az évben kiadta az *Új próba a magyar írás módjában* című művét, amely valójában egységesített helyesírási szabályzatnak felelt meg. Ezzel a két munkájával követte a közép-európai nyelvújítás „szabályait”, hiszen a nyelvű és helyesírás egysége lehet a további nyelvformálás alapja. Nyelvészeti tevékenysége az Erdélyi Nyelvművelő Társasághoz történt csatlakozása után felívelt, ez anyagilag támogatta munkáinak kiadását és további kutatásait: 1795 és 1798 között németországi tanulmányúton volt, a legtöbb időt Göttingenben töltötte. Ez az út – számos egyéb kutatások mellett – nyelvészeti szempontból a legeredményesebb lett. Meghatározónak bizonyult Ludwig Schlözerrel és Büttnerrel való megismerkedése. Ekkor írta meg a főművét (*Affinitas lingua Hungaricae cum linguis fennicae originis grammatica demonstrata*), amely 400 oldalon Göttingenben (1799) jelent meg. Ezért a munkájáért tagjai közé fogadta a Göttingeni

Tudós Társaság. Ezzel a munkájával Gyarmathy megalapozta a finnugor összehasonlító nyelvészetet. Igaz, a lapp nyelvvel való rokonság gondolatát Gyarmathy előtt már Sajnovics János (1733–1765) is felvetette 1770-ban, de feltételezését akkor a magyar tudományos élet mereven elutasította. Gyarmathy a nyelvrokonságot kiterjesztette az egész finnugor nyelvrokonságra, a vogul és az osztyák nyelvet jelölte meg a legközelebbi nyelvrokonságnak. A török–magyar szóegyezéseket csupán a török népekkel való érintkezésekre és átvételekre vezette vissza, ezt viszont nem a nyelvrokonság bizonyítékainak tartotta. Nyelvészeti tevékenységének utolsó darabja az 1816-ban kinyomtatott etimológiai szótára lett, amelynek anyagát 57 nyelvből merítette. Viszont a függékben megjelentetett székely szószedetnek inkább néprajzi jelentősége van.

Meg kell említeni a XVIII. századi szótárirodalmat, nemcsak a korban szokásos és gyakori szótárszerkesztés szempontjából. Általánossá vált, mint más nemzetéknél is tapasztalhatjuk, hogy az orvosi tárgyú munkákat is szójegyzékekkel látták el, bár ekkor még nem látott napvilágot önálló orvosi szakszótár. A botanikai szaknyelv létrehozásában nagy érdemeket szerzett Csapó József debreceni orvos. Nyomdokain

haladt – több botanikai szószedet összeállításával – Benkő József, majd a terminológiát tökéletesítő két debreceni orvos, Földi János és Diószeghy Sámuel, de ehhez a tudós körhöz tartozott Szent-Györgyi József orvos, az első magyar állattani szószedet megszerkesztője.

A XVIII. század utolsó harmada, a magyar orvosi szaknyelv kialakulásának azon szakasza, amely teljesen szinkronban a szomszéd népek hasonló törekvéseivel, megalapozta a következő évszázadban új lendületet kapott magyar orvosi nyelvújítási mozgalmakat.

IRODALOM

Acherneckt, E. 1979. *Geschichte der Medizin*. Enke, Stuttgart,

Artelt, W. 1949. *Einführung der Medizin*. Enke, Stuttgart,

Magyary-Kossa Gyula 1929. *Magyar orvosi emlékek* I. köt. Budapest.

Benkő Loránd 1982. Kazinczy Ferenc és kora magyar nyelvtudomány története. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Buzinkay Géza 1970. Gyarmathy Sámuel (1775–1830). *Orvosi Hetilap* 111/26.

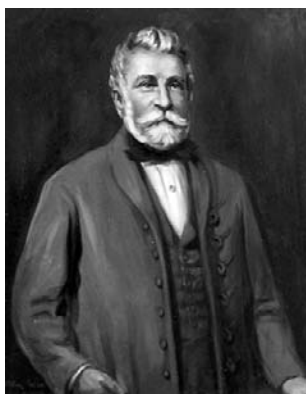
Toldy Ferenc 1864. *A magyar nemzeti irodalom története*. Emich, Pest.

„Az életszínvonalnál fontosabb az erkölcsi színvonal. A jövedelemnek az a rendeltetése, hogy az orvos erkölcsi szabadságát biztosítsa, a nélkülözéstől megóvja, a pénz azért kell a gyógyítónak, hogy ne kelljen pénzért gyógyítani.”

Németh László

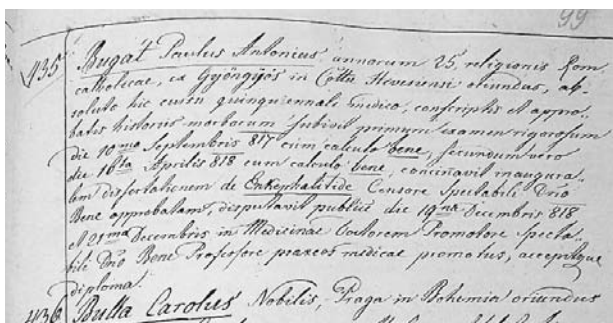
Bősze Péter – Kapronczay Katalin

Bugát Pál munkássága

Bugát Pál Gyöngyösön született 1793. április 12-én. Gyermekkorra szegénységben telt, apja szabómester volt. Iskoláit Gyöngyösön kezdte, de már Egerben fejezte be a gimnázium utolsó éveit. Az orvostudományi tanulmányait Pesten végezte: 1818-ban avatták orvos-sá, két évre rá szemész-orvossá. Tanársegédként belgyógyászaton és sze-

mészeten dolgozott, majd Bakabányán és Selmecen lett tiszti főorvos. A fordulópont 1824-ben jött el: ekkor nevezték ki az egyetem orvosi karának jegyzőjévé, és őfelsége pesti egyetemének sebészeti tanszékén az elméleti orvostudományok oktatója lett, ahol élettant, kórtant és gyógytant tanított. Ekkor még nem tartották a sebészetet valódi orvostudománynak, el is különítették a „kétféle” oktatást. A sebészképzés alsóbbrendű volt, és ez zavarta is Bugátot.

Bugát doktorrá avatásának nyilvántartása: Bugát Pál Antal, 25 éves, római katolikus vallású, a Heves vármegyei Gyöngyös helységéből, elvégezte itt az öt éves orvosi tanfolyamot, elkészítette és megvédte a betegségleírást, az első szigorlati vizsgát 1817. szeptember 10-én tette le jó eredménnyel, a másodikat 1818. április 16-án jó eredménnyel, inaugurális disszertációját az agyvelőgyulladásról készítette, bírálója tekintetes Bene uram, nyilvános vitán megvédte 1818. december 19-én, és december 21-én orvosdoktorrá avatta tekintetes Bene professzor úr, a belgyógyászat tanára, oklevelét megkapta (Fordította: Molnár László)

Bugát Pál szülőháza

A Magyar Tudományos Akadémia 1830-ban választotta rendes tagjává. Az 1831-es kolerajárvány idején Lenhossék Mihály Máramaroszigetre irányította, mint „medicus dirigens”-t, a kormánybiztos mellé, ahol azonban gyakorló orvosként is segédkezett a járvány leküzdésében. Ez lefoglalta minden energiáját, az *Orvosi Tár* szerkesztésére

is alig jutott ideje. A járvány elmúltával ismét az egyetemen tanított, kapcsolatba került a nyelvújítási mozgalom jeles alakjaival, és kitartóan foglalkozott az orvostudomány magyar szaknyelvének a megteremtésén; példáját sokan követték a tanári karból is.

Bugát Pálné

Harmincöt évesen feleségül vette Almay (Wurm) Erzsébetet, gyermekük azonban nem született. Nyolc csángó fiút fogadott a házába, és nevelt fel: taníttatta, elsősorban néptanítónak, és álláshoz is juttatta őket.

Az 1848-as szabadságharcban lelkesen vett részt; szemléletét kifejtette az *Orvosi Tárban* is: „Nem messze látom azon időket, midőn a munkátlank

jobbádán bűnnek élő nem kis here serege elenyészvén, a státus legmagasabb célját eléri, mely e kettőből áll: a) hogy a dologtalanok, hová én a munkátlank öröklőket, csalókat és szájhősöket is számítom, halálra éheztessek; és b) hogy a munkások munkásságuk illendő hasznát vegyék.”

Az első felelős magyar kormány kinevezte Magyarországot főorvosává, de terveiből semmit nem valósíthatott meg. Elkísérte Debrecenbe is a kormányt, és közreműködött a honvédelmi bizottság munkájában. A szabadságharc bukása után bujdosott a szülővárosában – hetekig rejtegették a ferences rendházban –, megfosztották minden rangjától, tisztségétől, a katedrjától és a nyugdíjától is, de kegyelmet kapott. Idejét Budán töltötte, többnyire nyelvészeti búvárkodással, tanulta a finn és a török nyelvet, kertészkedett, és orvosi gyakorlatot is folytatott. Közéleti visszatérését 1861-ben engedélyezték; újra munkálkodott a folyóiratok szerkesztésében, és a Természettudományi Társulat elnöki tisztjét ismét betöltötte, de csak egy évig; eszméit nem fogadták lelkesedéssel. Új orvosnemdék (Balassa, Markusovszky, Semmelweis) nőtt fel, amely túllépte Bugát nézetét.

A szabadságharc után készült munkái (dolgozatok, finn-magyar és más szótárok) jórészt kéziratban maradtak fenn, csak egy-egy jelent meg az *Akadémiai Értesítő*-ben. Izgatta a magyar nyelvrokonság, ezért fordult a finn nyelv felé. A szóképzési módszereket a *Szócsintanban* összegezte, ezt azonban az Akadémia elutasította.

A halál 1865. július 9-én érte, 73 éves volt. Örök nyugalomra Budapesten, a Kerepesi temetőben helyezték, sírja ma is látható.

Bugát Pál sírja

Emlékét Gyöngyösön, a bútoraival berendezett szoba őrzi a városi múzeumban. A gyöngyösi kórház is felvette a nevét, itt szobra is van. Budapesten az első kerületben hangulatos lépcsőt neveztek el róla (*Bugát lépcső*), Székesfehérváron egészségügyi szakközépiskola viseli a nevét (*Székesfehérvári Belvárosi I. István Középiskola Bugát Pál Tagintézménye*). A Bugát Pál természetismereti verseny országos megmérettetés; több évtizedes múltja van.

Bugát-emlékszoba, Gyöngyös, Mátra Múzeum

Bugát Pál szobra Gyöngyösön

Bugát lépcső, Budapest

TÖRTÉNELMI HÁTTER Bugát tevékenysége a reformkor kibontakozására, a reformkorra, az 1848-as szabadságharc és az azt követő megtorlások (neoabszolutizmus) idejére esik.

A reformkor a magyar polgárosodás 18 éve (1830–1848), a hűbéri társadalom felszámolása. A francia háborúk döbentették rá a magyar nemességet a változás elkerülhetetlenségére, és mert nyugati értelemben vett polgárság nem volt, a rendek vállalták magukra a polgári eszmék megvalósítását. Hasonlóan, a napóleoni harcok kényszerítették engedményekre I. Ferenc császárt; ebben azonban Anglia eltávolodása is meghatározó volt. A reformkor kezdete az 1825-ös országgyűléssel indult: a szinte észrevétlenül formálódó politikai és gazdasági átalakulás óhatatlanul a művészetek és a tudományok fellendülésével is társult, ez pedig további nyelvújítást, kivált a szaknyelvek művelését követelte. Kazinczyék ekkorra

már megvívták harckukat; a nyelvújítás sikere nyilvánvalóvá vált, gáncsoskodóik és gúnyolódóik elcsendesültek, a felvilágosodás eszméi már tetté váltak.

I. Ferenc 1807-ben kénytelen volt engedélyezni a magyar nyelvű oktatást a hazai egyetemeken. Az orvosi karon korábban csak a sebésznyövendékek oktatását engedélyezték magyarul. Elsőként Rácz Sámuel kezdett magyarul tanítani, oktatta „a borbélyokat a belső nyavalyák orvoslására”, őt Bene Ferenc követte, majd Bugát Pál; nem meglepő, hogy az utóbbi a leglelkesebben. Csakhamar ráeszmélt, hogy az engedély nem elég, nincs magyar nyelvű tananyag, magyar orvosi szaknyelv, nincs miből és miként oktatni magyarul, jóllehet néhány kisebb-nagyobb magyar nyelvű orvosi könyv, Rácz Sámuel, Bene Ferenc stb. tollából már megszületett, de nyelvük nehézkes volt.

„Az a nyelv, melyen a Bugát előtti korszak szerzői írtak [...], jórészt Apáczai és közvetlen utódainak nyelve. A láz neve: *forró hideglelés*, az izomé: *inas hús*, a mirigyé: *ikrás hús*, a rekeszé: *általrekesztő hártya*, a hydrops anasarcaé: »*bőraljat elfutó senyves vízkórság*«, a plethoráé: »*a vérnek felette-való nagy bővsége*«, a febris tertianáé: »*a harmadik napon vissza forduló [hideglelés]*« stb.” (Kossa 1929: 316).

Ekkor még zömében latin és német nyelven oktattak; voltak magyarul nem tudó tanárok is. Nem csoda, hogy Bugát orvostudományi munkásságát a német orvosi szakkönyvek lefordításával és orvosi tankönyvek írásával kezdte; ez elkerülhetetlenül társult a magyar orvosi nyelv fejlesztésével, megújításával.

Az alábbiakban jegyzékszerűen foglaljuk össze Bugát Pál munkásságának lényegesebb pontjait (1. táblázat); ismertetjük is ennek megfelelő.

1. táblázat. Bugát Pál munkásságának jegyzéke

Szakkönyvfordítások

- Az egészséges emberi test boncztudományának alapvonaljai
- Tapasztalati természettudomány (physica)
- Sebészség

Saját szakkönyvei

- Éptan
- Közönséges kórtudomány

Orvosi Tár

Királyi Magyar (k. M.) Természettudományi Társulat

Természettudományi szóhalmaz

- Szócsintan

Egyéb

- A magyarországi orvosrend névsora 1840

SZAKKÖNYVFORDÍTÁSOK Bugát a magyar orvosi egyetemi tananyag létrehozását az anatómia tankönyvének fordításával kezdte. Az anatómia (*boncztudomány*) nem volt saját

oktatási tárgya, ezért választotta az egyik német tankönyv lefordítását. Majd megírta a saját szakterületének a tankönyvét, aztán ismét fordított. A lefordított tankönyvek közül hármát részletesebben is ismertetünk.

AZ EGÉSZSÉGES EMBERI TEST BONCZTUDOMÁNYÁNAK ALAPVONATJAI

Hempel Adolf Fridrik könyvének fordítása (560 oldal)

„Boncztudománybeli mű – meg azon ritkább szavaknak magyar–deák szótára, melyek ezen munkában előfordulnak” Ajánlás: „Nyelvünk művelőinek, ápolóinak és kedvelőinek” „Közrebocsátott Pesten Böjt első havának 29kén 1828ban”

A bevezetőben (*vezérszó*) többek között a következőket olvashatjuk:

„Fordító már negyedik esztendeje, hogy mint rendes Királyi Oktató az orvosi tudomány észképi (theoretica) részének magyar és német nyelven való előadásaival foglalatokodik; hivatalának kezdetekor meg lefolyása alatt semmit nem érzett oly fájdalmasan, mint azon hiányosságot, hogy mind a természeti tudományok, de még inkább az orvosi tudomány honni nyelvünkön csaknem egészen parlagon fekszik; aminek ugyan természetes következése az volt, hogy midőn az orvosi tudományok egyes részei, p. o. az Élettudomány, a Kórtudomány előadatnának: azok mint minden öszvehangzás rendszabásai ellen illetlenül öszveszerkétetett tarka barka ruhájú test, és mintegy felzavart forrás tűnnének elő.”

A fordítás nehézségeit így ecseteli:

„A hevenyebb évtizedek mindennemű tudományok szerencsésebb szüleményei, az orvosi tudomány az újabb magyar munkákban szétszórt töredékei, a természeti tudományokban nevezetesen Dioszegi meg Fazekas és Földi Urak után való előlépések, némely öregebb magyar orvosi könyvek, és még néhány jó és értelmes barátokkal tartott tanácskozások voltak azon kútfejek, melyekhez a Fordító ön gondolkozásán és ösméretein kívül folyamodván, az említett tudományok előadásában a dísztelen tarkaságot csinos egyszerűséggel, a zavaros homályt derített tisztasággal iparkodott fölcserélni. De minden ezen igyekezetet nem tekintvén, a Fordító mégis gyakorta meghaladhatatlan akadályokkal küzdött, olykor úgy tetsetett neki, mintha későbbi tettei az előbbiekkal nem elégképp illenének öszve: a minek ugyan okát nem is éppen nehéz volt felfedezni; mert ha fogatinkat egy részről egy fő elvből nem következtetjük, és más részről, ha amazok ennek megállását nem bizonyítják, akkor amazok közt az öszvehangzás bizonyly hibázni fog.”

Majd hozzát teszi:

„Így vagyon a dolog az orvosi tudománnyal is; a ki tökéletes magyar orvos akar lenni, annak mindenekelőtt az orvosi tudomány alyázatját (Substratum) vagyis az embert magyarul kell ösmérni. A Fordítót ezen egyetlen egy ok indíthatta arra, hogy a főlebbemlített munkát, mely a maga nemében valóban egyetlen egy, magyarra fordítván és közre bocsátván a magyar Közönséget az emberrel magyarul ösmertesse meg.”

Bugát nem oktatta a bonctudományt, ezért fordította és nem írta a bonctudomány szakkönyvét. Ugyanakkor lényegesnek vélte, hogy a fordítás tudományos értéke vetekedjék az eredetivel, és a magyar gondolkodás szerinti legyen:

„A Fordító ugyan nem a Bonctudomány Oktatója, mert ha az volna, akkor bizonyos eredeti munkát adna ki; azonban ő az Élettudományt meg más orvosi tanulmány részeit is tanítva, melyeknek a Bonctudományt szükségképpen eleikbe kell bocsátani, iparkodott mégis, hogy azon gúnyolókat, kik a fordításokat a szönyegek fonák színeivel hasonlítják össze, megczáfolja, és még inkább törekedett, hogy a munka főképp német szamatjától ne igen szagoskodjon, vagyis ha a leány tökéletesen anyja ábrázatját hordozza is, legalább köntöse légyen különböző és eredeti.”

Célja a könyv lefordításával többértű volt:

„A Fordítónak ezen könyv fordítása által fő célja ugyan az volt, hogy tanítványainak egy jó könyvet nyújtana kezeikbe; de általa még más hasznokat is vár kitölteni, még más szükségeket is reményli kipótoltatni, és más tudományoknak is óhajt segítségül lenni. Szükségesnek véli t. i. a Fordító ezen könyvet azoknak, kiknek hívatloknál fogva az orvosi tárgyakról magyarul kell beszélni, írni, és értekezni, ilyenek a Vármegyéknek és Városoknak rendes Orvosai és Seborvosai, kiknek p.o. az úgy nevezett látteleket (Visum repertum) magyarul szükséges föltenni; hasznos lehet azoknak, kik jövőben akár orvosok, akár seborvosok óhajtanak lenni, vagy kik talán természetes vonzódásokból az orvosi tudományban némely előlépéseket kívánnak tenni; érdekelheti még ezen munka azokat is, kiket nyelvünk kifejlődése gyönyörködtet; segítségül szolgál végre a természet- és lélekvizsgálónak, (Physicus, et Psychologus) némüképp a polgári rendszabónak, (Politicus) az orvosi törvényes káérdések ellátása végett a Bírónak, és Törvénytudónak, hogy ők az emberi test az ő tudományaikban bevágó részeinek életművezettségét voltaképp ösmérhessék.”

A bevezetés egyértelműsíti, hogy a hazai orvosi nyelv pallérozatlan és hiányos; rendbe kell hozni, különben nem oktatható magyar nyelven. Ezen munkálkodva, a bonctudomány, vagyis az anatómia és a szövettan tankönyvének lefordításával teremtette meg az orvostudomány egyik alaptárgyának a magyar nyelvű oktatási lehetőségét. A könyvet azonban

sokan mások is haszonnal forgathatták, és ajánlotta a magyar nyelvet féltőknek is. A fordításhoz létrehozta a szakszavak magyar megfelelőinek tömegét; ezeket az új szakkifejezéseket külön összeállította a könyv végén lévő, 85 oldalas szótárrészben. Ebből néhány példa: *angulus – szeglet, angiologia – edénytanítvány, lobus – karély, massa – gyurma, vagina – hüvely, nervus – ideg.*

Részlet a könyvből

A könyv fordításának első ismertetése és nyelvészeti szempontú bírálata már a közreadás évében megjelent a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain, Vörösmarty Mihály tollából. Természetesen a munka érényeinek méltatásával kezdődik a több mint háromoldalas írás, kiemelve, hogy a fordításnál *a műszavak előállítása* volt a legnehezebb feladat. A kritikáját is megfogalmazta Vörösmarty, igaz rendkívül udvarias, visszafogott, de mégis határozott formában. Elemezte az általa nem megfelelőnek tartott műszavakat, és javasolt helyettük másokat. Nemcsak a Bugát alkotta kifejezések némelyikét bírálta, hanem a népnyelvből átmertett szavak egy részét sem tartotta alkalmasnak a tudományos közegben való használatra. A hibák felemlítése tette hitelessé a könyvismertetést, nem érhetette az a vád egyik felet sem, hogy a kettőjük közötti barátság ösztönözte Vörösmartyt a figyelemfelkeltő írás közreadására. A magyarra fordított tankönyvet, minden bírálat ellenére elfogadták a bonctudomány tanítói (például Csasz Márton), ebből tanítottak, és a hallgatók is szívesen használták.

TAPASZTALATI TERMÉSZETTUDOMÁNY (PHYSICA)

Tschärner Boldogbul könyvének fordítása – „Budán, A' Magyar Királyi Egyetem' Be-tüivel, 1836”

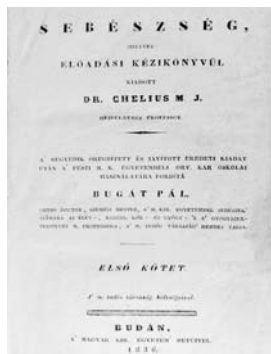
A könyv 12 szakaszból áll, és feldolgozza a fizika egészét. Terjedelme 410 oldal és 47 oldalnyi szótár (magyar–német–deák).

A fordításhoz szánt előszavát így kezdi:

„Céлом a' jelen fordítással az volt, hogy az újabb évtizedekben olly igen előrehaladott természettudomány eredményeit népszerűleg honi nyelven adjam; mert jól tudom azt, hogy ezen tudománynál nagyobb szükségé nemzetünknek nincsen.

Hogy a' jelen fordításban mely sikerrel dolgoztam, azt ítélje el a' dologhoz és nyelvhez egyenlően jólértő. A' fordításnak legerősebb föladata a' természettani műszavak és egyes kifejezések jól eltalálása lett volna, hogy e' részről mennyire voltam szerencsés, azt az idő mutatja meg; azoknak általános divatba vételét nem reménylem, sőt inkább szerényen megvallom, hogy magamat igen szerencsésnek vélelmem, ha azok közül legalább egynehány köz jóváhagyást nyerend. Írám pesten Sz. Mihály hava 30-án 1837-ben."

Ebből is kiderül, hogy Bugátban igenis volt bizonytalanság a magyarítással és a fordítással kapcsolatban, mégis bízott az elismerésben.

SEBÉSZSÉG

– melyet előadási kézikönyvül kiadott Dr. Chelius M. J. heidelbergi professzor 1836-ban. Négy kötet, 1400 oldal és 50 oldalnyi deák–német–magyar szótár, valamint irodalomjegyzék. (Bugát az első 2 kötetet fordította, a harmadik kötet Smalkovics Mihály, a negyedik Kun Tamás fordításában jelent meg.)

A könyvhöz ezt írja:

„Cheliusnak jeles sebészi munkája német tanítványaink számára oskolai kézikönyvül a' pesti K. egyetem orvosi karánál fölvétetvén, hogy magyar hallgatóink e' részről se szenvednének hátramaradást, sőt hogy a' magok szárnyaira kelt seborvosok is egy jó kézi munkát kapjanak...”

A bevezetésben meghatározza a sebészség fogalmát (Fogalma a' sebészségnek):

„Minden erőműves, művészi ügyességgel a' beteg testre alkalmazott behatás *sebészi műtételnek* (operatio) mondatik; mely majd a' részek idomaiba, és összefüggéseibe tett avatkozásban (*véres műtételek*, *akiurgia*), majd bizonyos elrendelt erőművezetek (mechanismus) pillanati, vagy tartós testünk fölületén eszközlött érintetében áll, mely utólsókhoz a' *kötélékek* (Bandagen) és *gépelyek* vagy *erőművek* (machinae), továbbad magának a' kéznek a' részek természetes helyzeteinek helyrehozása végett tett alkalmazása, és a' vesztett részek kipotolására szükséges *erőművezetek* (Kosmetik) tartoznak.”

Világosan látja és hangsúlyozza, hogy a sebésznek az anatómiai ismeretek hatványozottan szükségesek, de ismerniük kell a szervek betegségeinek megnyilvánulási formáit és a szervek működését, fejlődési rendellenességeit is:

„Az orvost a' sebészi szerek alkalmazatánál egyedül a' legszorosabb boncztudományi ösmeret vezetheti. A' műtevő orvosnak testünk alkatásának azon ösmerete nem elég,

mely közönségesen az orvosnak elegendő, neki szorgalmas bonczgyakorlás által minden tagnak helyzetét, többiekhez arányát, és azon szabálytalanságokat, melyek ezen tekintetből előjöhetnek, a legtökéletesebben tudnia kell azért, hogy ő a' műtételnek minden pillanatában ezen bizonyos ösmeretek által kormányoztathassék. De a' sebésznek nem elég egyedül a' rajzoló boncztudomány, sőt nekie ezen kívül még az élettudományhoz emelkedő, az egyes életművek kifejlődésbeli időszakaszait tanító, öszve hasonlító boncztudomány is szükséges, mely által számos betegségek természetének mélyebb kifürkészésére figyelmeztetik.”

Arra is felhívja a figyelmet, hogy az orvostudomány szétválasztása gyógyító tudományokra és sebészetre tarthatatlan:

„Az orvosi tudomány szorosabb értelemben vett gyógytudományra és sebészségre való felosztásának lehetetlenségét még inkább érezzük, midőn ezen utolsót a' hozzátartozó betegségekkel együtt akarjuk meghatározni, mivel ez egy magába zárkozott amannak ellenében tett tudományt soha sem tehet.”

A fordítással Bugát a seborvosok magyar tananyagát is a német iskolára alapozta. Nyomatékosítja egyúttal, hogy a sebészet az orvostudomány szerves része, amely „kiegészítő” szakképzést igényel. Új szavak alkotására ehhez a fordításhoz is szükség volt; ezeket szokásosan szótározta is. Érdekesség a könyv végén található irodalomjegyzék: a korábbi fordításokban ilyen még nem volt.

SAJÁT SZAKKÖNYVEI A saját oktatási területét, az élettant és a kórélettant ő maga írta irodalmi források felhasználásával. Az élettant éptannak, a kórélettant közönséges kórtudománynak nevezi.

ÉPTAN

Tanítványai számára szerző Bugát Pál, R. K. oktató, Pesten, Füskúti Landerer Lajos' betűivel. 1830. (111 oldal terjedelmű, szószedet nincs)

A bevezetésben (Vezérszó) így beszél a könyvről:

„Íme az észkepi gyógytudománynak tanítványaim számára öszveírt egyik részét, mely az ép élet mivoltát és annak megtartását tanítja, a magyar orvosi világ eleibe terjeszteni bátorokodom, csak azon okbul, hogy általa aggódó lelkemet szenevitől valamiképp felmentsem, és magamnak e'ként valahára is nyugalmasabb órákat készitsek. – Igenis, egy részről jól tudván azt, hogy minden emberi gondolat

cselekedetté valósulni vágyakodik, és hogy minden észképnek szükségképp üzőnczséget kelljen maga után huzni; más részről azt elgondolván, hogy tanítványaim ajkaimról szedik le gyógyászati fogatainknak első elemeit, melyeket fogékony és tartékony lelkőkbe mélyen benyomván, később azokat az emberi nem életbeli üdvére vagy veszélyére viszik által: ha mind ezeket, mondom, hideg elmémrel föl számítom, lehetetlen hogy megnyugodjam lelkemben, és magammal megelégedjem mind addig, míg tanítványainak évenként általadott gyógyászati alaptételeimnek helyes vagy sete voltokat más nálamnál mélyebben látó, s bővebb tapasztalásu tudóstul őszintén kimondani nem hallándom. [...] ha előadásomban azon ügyes vezérfonalat fölleltem, mely a tanulót és olvasót nyomrul nyomra, a közönségesebb elvekről a különösebbekre láncszemenként vezetvén, őket ezen tudomány tágas birodalmának mintegy hártatlan mezének egy tekintetli átnézésére képessékké teszi, ha abban az egyes fogatok, mint mondani szokták, egymásból életművesen fejlődtek ki; az még inkább fog gyönyörködtetni; de ha jelen munkámat csinos nemzeti köntösbe bírtam öltöztetni, úgy hogy a műveltebb tudós világ abban kedvét találja: az – az, mondom, éig ragadand, és heves mellémnek új táplálmányává leszen, hogy ez után többre és magasbra is törekedjem. [...]

Tudom lesznek olyak is, kik nyelvemben fognak botránkozni, ezeknek csak azt vallom, hogy én azon emberek közé tartozom, kik sem nyelvünk tökéletességén el nem bizván mogokat, sem tökéletlenségére miatt el nem csüggedvén, fáradhatatlanul sietnek célok eleibe; szándékom ezen részről tiszta, ha bár ereim igen szűken jutottak is; és valóban boldognak, igen boldognak fogom akkor magamat érezni, ha szép nyelvünk dicsoszlopára csak egy virágcsát bírtam is tűzni.”

A fentiekből kicseng, hogy újdonság a tankönyvírás Bugát számára, jóllehet a bonctudomány fordításánál már szerzett tapasztalatokat. Új utakon jár: izgalommal várja a könyve fogadtatását; erről személyes hangvételben ír, és nem fél egy irodalmi gondolatától sem: „minden emberi gondolat cselekedetté valósulni vágyakodik”.

A vezérszó végén azt írja, hogy jóllehet irodalmi forrásokra („az éptan kutfejei”) is támaszkodott, munkája alapvetően önálló fogalmazás:

„Az ki a gyógytudománynak ezen részében jártas, rá fog ösmerni, hogy jelen munkám fölállítására végett az azonnal fölhozandókból több kutforrásokat használtam, de reményem az, hogy abban senki sem fog kételkedni, hogy még többet gondolkoztam.”

Az éptan fogalma a következő:

„Éptannak (Hygieologia) a gyógytudomány ama része mondatik, mely az ép, vagyis egészséges emberi élet megtartásának tanításával foglalatokodik. Éptannak pedig honni nyelvünkön *nevezüik* azért, mert az épség, vagy ép,

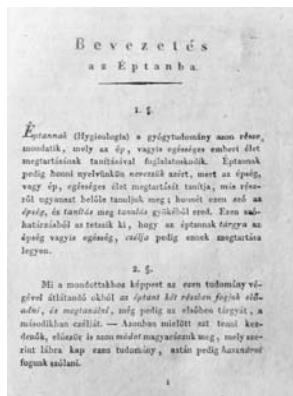
egészséges élet megtartását tanítja, más részről ugyanazt belőle tanuljuk meg; honnét ezen szó az *épség*, és *tanítás* meg *tanulás* gyökéből ered. Ezen szóhatározásból az tesszik ki, hogy az éptannak *tárgya* az épség vagyis egészség, *célja* pedig ennek megtartása legyen.”

Az *éptan* szó tehát Bugát saját szava; jelentése leginkább az egészségtudomány fogalmának felel meg, de magába foglalja az élettant is. A kettő összetartozása, egymásra épülése miatt nevezi Bugát éptannak; ez a fogalom, jóllehet könyvének a címe is, mégsem terjedt el.

A tartalomjegyzékben látható az éptan felosztása (2. táblázat): a tantárgyat szakaszokra, a szakaszokat „cikkelyekre” osztja, ezen belül pedig az *Első Fő*, *Első Alfő*, *Második Alfő*, *Második Fő* stb. rovatcímet használja. A szakaszok valójában a fejezetek. A könyv leíró része a törvénykönyvre hasonlít: cikkelyek szerint fogalmazza meg a mondanivalóját.

2. táblázat

Tartalom	
Bevezetés az éptanba	4
<i>Első Rész.</i>	
Az éptannak tárgya	5
<i>Második Rész.</i>	
Az éptannak célja	27
<i>Első szakasz.</i>	
A tökélyesen kifejlődött embernek éptanja	31
<i>Első Cikkely.</i>	
A tápláló élet működéseit illető éptan	31
<i>Első Fő.</i>	
Az egészséges fölszívásra előkészítő rendszabások	32
<i>Második Fő.</i>	
Az egészséges elvlasztások és kiüresítésekre szolgáló éptanos rendszabások ..	56
<i>Második cikkely.</i>	
Az állati élet munkálkodásainak éptanja	62
<i>Első Fő.</i>	
A közérzés, és külső gyakorlásaink éptanos rendszabásai	63
Maga a lélek tehetségei gyakorlásainak éptanos rendszabásai	68
<i>Harmadik Fő.</i>	
Az önkényes mozgás éleiművei gyakorlásainak éptanos rendszabásai	71
<i>Harmadik cikkely.</i>	
A tenyésztő élet munkálkodásainak éptanja	75
<i>Első Fő.</i>	
A férfi nem tenyésztő élet működéseit gyakorlásainak éptanos rendszabásai ..	80
<i>Második szakasz</i>	
Az egész ember életének éptanja az ő fogottatásul fogva egész természetes haláláig ..	86
<i>Első Cikkely.</i>	
A kifejlődő embernek éptanja	87
<i>Első Fő.</i>	
A remekkép növelése	90
<i>Második Fő.</i>	
A remekkép eltéréseinek növelése	102
<i>Második Cikkely.</i>	
A visszafejlődő embernek éptanja	108

Részletek az Éptanból

KÖZÖNSÉGES KÓRTUDOMÁNY
Tanítványai számára szerzé
Bugát Pál, R. K. oktató, Pesten,
1830

180 oldal, szöszedet nincs.

A Vezérszót így kezdi:

„A beteg életének eszképe, avagy a közösleges kórtudomány mindenkor a legnehezebb része volt a gyógytudományak; innét történt az, hogy azok, kik annak sikár mezején fáradoztak, a legellenkezőbb, egymással mégis nagyobb részt valamiképp megegyeztet-hető itéletekre vetemedvén, adott fogataikkal az emberi és a jelen korig minden oldalról meg nem elégedhetett; honnét a legújabb időkben, azon jozanabbaknak ellenére, oly gyógyészkepeket láttunk feltűnni, melyek képtelen-ségeik által a józan gondolkozást, az által pedig, hogy az ember élet- és egészségbeli üdvét érdeklő legkomolyabb tudománybul tréfát üznek, az emberiséget megbocsátha-tatlanul sértik.”

A tünetek ismertetésnél azok elkülönítő jelentőségére teszi a hangsúlyt:

„A kórjeltanítványban a kórjelek végtelen száma miatt az öszvetevő utat nem választván, azokat a megválasztó uton adam elő; jól tudván azt, hogy jobb biztos ösvényen a nem éppen gyér erdőt megjárni, mint ösmeretlen utakon az erdőnek sűrű tömedékében vezérfonal nélkül tévelyegni.”

A könyv szerkezete egyezik az Éptanéval; a 3. táblázat bepil-lantást enged a könyv tartalmába.

3. táblázat

Tartalom

Bevezetés a Kórtudományba általánosan 1
 Bevezetés a közösleges Kórtudományba különösen. 4
Első osztály.
 A betegségek meghatározása, s annak az időhöz és a térhöz való közösleges viszonya 7
Második osztály.
 A betegségnek maga magához, az egészséghöz, és külső világhoz, a végre az orvoshoz való aránya 30
KÖRERTANITMÁNY. 32
Első Szakasz.
 Maga, azaz a tulajdon értelemben vett betegség 34
Második Szakasz.
 A betegség egymással összefüggő, s az életműségben lévő okai, és fognotai, nevezetesen a legközelebbiek 43
Első Cikkely.
 Ok-, és fognatbeli viszonya az ingékonyágnak a betegséggel, vagyis az ingékonyág a beteges folyamat alatt 45
Második Cikkely.
 Ok és fognatbeli viszonyok a folyó részeknek a betegséghöz, vagyis a folyó részek a beteges folyamat alatt 51
Harmadik Cikkely.
 A beteges ingékonyágnak munkálkodása a talán egészséges vagy beteg folyó részekre 59
Negyedik Cikkely.
 A beteges Folyó részeknek munkálkodása a talán egészséges vagy beteges ingékonyágra 62
KÖROKTANITMÁNY 65
Első Szakasz.
 Az egymis egészségnak állása a betegséghöz 68
Első Cikkely.
 Az egészség remekképeének aránya a betegséghöz 69
Második cikkely.
 A remekkép egészséges eltéréseinek aránya a betegséghöz 73
Harmadik Cikkely.
 A remekképtől való eltéréseknek átmenetele a betegségre 79
Második Szakasz.
 A külvilági dolgok, és az ezek által kormányozott élettudományos működések, mint betegséget szerző okok 82
Első Cikkely.
 Az egészség megtartására kívántatott külvilági dolgok, mint betegségeket szerző okok 87
Első Fő.
 A tápláló élet ösztönei, és működései, mint betegséget szerző okok 88
Első Alfő.
 A főlsvivásnak ösztönei, és az azt véghöz vivő működések, mint betegséget szerző okok...
Második Alfő.
 Az elválasztások és kiürítések magok, s ösztöneik mint kórszerző okok 102
Második Fő.
 A állati élet ösztönei, és működései mint betegséget szerző okok 116

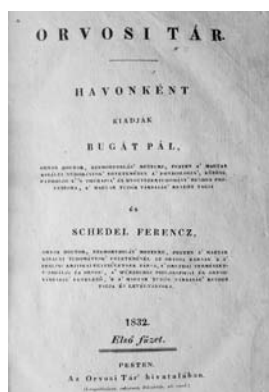
A kórtudomány meghatározása a következő:

„Kórtudomány (Pathologia) név alatt a tágabb értelemben vett élettudomány (Physiologia) második része értődik, mely a beteges étellel, vagyis a betegséggel foglalatatoskodik; a mely tehát a betegséget egész kiterjedésében, azaz mind

belső természetét, (maga magával és az egészséggel való összefüggését) mind pedig a külső világgal, idővel és térrel lévő viszonyait is iparkodik előnkbe adni. Ez azon tudomány, melyet az élettudományban a görbe vonallal, hosszal (linea) hasonlítottunk össze, mely valóban az életnek az egyes ösvényétől, vagyis az egészségtől való eltéréseiről szól.

A kórtudomány felállítására két kútfejek szolgálnak: t. i. az élettudomány, és a betegágnál szerzett tapasztalások.”

ORVOSI TÁR

„Havonként kiadják Bugát Pál és Schedel Ferencz”

A reformkor kezdetétől a tudományos élet fellendülésével megjelentek a tudományos folyóiratok is. Köztük a legjelentősebb a *Tudományos Gyűjtemény* és a *Tudománytár* volt. Méltóan csatlakozott hozzájuk az első hazai orvosi folyóirat, az *Orvosi Tár* is.

Bugát és Schedel 1831-ben jelentette meg az első számot, hosszas engedélyezési eljárás után. Lenhossék Mihály országos főorvos támogatása meghatározó volt; a szerkesztők ennek hangot is adtak: neki szentelték az első kötetet.

Részlet az *Orvosi Tár*ból

A Vezérszóban így indították útjára a folyóiratot:

„Hazánk’ orvosi közönségének egy nagy szükségét véljük kipótolni, midőn a N. Mélt. M. Kir. Helytartó-Tanács’ engedelmé mellett, jelen havirásunkat útnak bocsátjuk: mely névénél fogva mindazon ismereteknek áll tárva, mik a’ gyakorló orvost hivatala’ pályáján elősegíthetik.

A’ külföldre vetvén szemünket, mely rég óta csaknem számtalan orvosi folyóírásokat bír, pirulnunk kell, hogy e’ részről egészen elmaradtunk. Festi ezen elmaradásunk azon csupán – passívus részvételt, mellyel nálunk az orvosi rend tudományához viseltetik. Nem tagadhatjuk ugyan, hogy hazánkban sok olly felvilágosodott lelkes

orvos vagyon, ki a’ tudomány’ és mesterség’ gyors haladásait nem csak szemmel tartja, de munkálkodásait is azokhoz szabja – azonban az ilyenek’ iparkodásai többi ügyfeleikre nézve nagyobb részt sikertelenek szoktak maradni, vagy tisztbeli foglalatosságai’ sokasága, vagy azon írói lethargia miatt, mellyből mind eddig csak igen kevesen ébredtenek-fel közülünk. Ők bő tapasztalásaiknak sokszor igen szép resultátumait magokkal szokták eltemetni. ’S így, melly felvilágítást, milly bővülést nyert eddig általunk e’ vagy ama’ betegség’ ismerete? milly gyógymódokkal gazdagodott a’ therapia, melly orvoságtestekkel a’ gyógyasztudomány? – Részünkről úgy hiszünk, hogy egyik – talán fő – oka ebbéli hátramaradásunknak egy olly organum’ nem-léte, melly alkalmat szolgáltatna orvosainknak a’ megszólalásra, sőt azokat erre édesgetné, hívogatná!”

Bugát és Schedel tehát egyértelműsíti, hogy orvosaink tudása, tapasztalata, évtizedes szorgalommal szerzett megfigyeléseik rendre elvesznek – velük szállnak a sírba –, mert nincs, ahol közreadhatják. Az *Orvosi Tár* indításával ennek vetnek véget: létrehozzák az első magyar orvosi folyóiratot az orvosok tapasztalatainak, megfigyeléseinek, a hazai orvoslás rendkívüli értékeinek a megmentésére, a hazai orvostudomány művelésére. Egyúttal a „szégyenletes” elmaradásunkat is be akarják hozni, hiszen külföldön már sok orvosi folyóirat létezik.

A szerkesztők tudatában voltak, hogy külföldi folyóiratokban ugyan lehet közölni, ám ez a magyar orvostársadalomhoz jószerivel nem jut el:

„Készek ugyan a’ külföld’ tárai is közléseik’ felvételére, de a’ távolság az összevontatást nehezíti, az eleven közködsést hátráltatja; azonfelül azok soha nem gerjeszthetik fel közöttünk azon buzdtást és nagy hasznu verseny, mellynek kútforrása egyedül a’ haza’ keblében, egyedül az ügytársak’ körében fakadhat. Amott az egyes dolgozások a’ töménytelen közt észrevétlenül elvegyülnek, ránk nézve pedig publicitások nagy részt el is vész: a’ helyett, hogy itt köz figyelem’, köz pártolás’ ’s a’ képzetek’ sebes cseréje tárgyáivá, az ismerkedés’ és kölcsönös élesztés’ eszközeivé, a’ viszonos megbecsülés’ alapjává lesznek.”

Nem kevésbé fontos célja volt az *Orvosi Tárnak* a továbbképzés. Erről így írtak:

„Első célunkhoz szövetkezik egy második, mellynek elérése nem lehet kevésbé kívánatos minden hazánkfiak előtt az elsónél. Tudnillik, nem csak olly eszköznek vagyunk hijával, melly saját munkálkodásainkat gyűjtögesse össze köz használás végett, de olyanéval is, melly a’ tudomány’ és mesterség’ napról napra egymást toló haladásait sebesen elterjessze közöttünk. Vannak ugyan a’ külföldnek ezen célra szolgáló több időszak munkáji, mellyek itt ott, ’s leginkább hazánk’ fővárosaiban lakó orvosaink’ kezeiben megfordulnak: de olly közönségesekké, mint azt ohajtani lehet, soha nem vállhatnak: részint a’ kisebb értékű orvosok’, kivált seborvosok’ állapotjához képest

nagy árok, részint a nyelv miatt, mely sokakra nézve kisebb nagyobb akadály, kik universitási pályájokon főképp vagy éppen kizárólag deák vagy magyar munkákkal éltek.”

„Ifju orvosaink nagy része, de leginkább a sebészek, letelepedvén szerte az ország megyéjében, az iskolákban nyert első kezdetben a legfelebb egy pár, nem mindég a legszerencsésebben választott kézikönyv segédelmében megnyugodván, bocsátkoznak az orvosi praxis tengerére. Távol minden tudományos közködestől, ismereteiket nem tisztogathatván, nem bővíthetvén, egyfelül elcsüggednek ezen, minden pályák legnehezebbikén, a kénytelenségből és kedv nélkül – mások magokat elbízva, veszedelmes empiriával, szív és szorgalom nélkül futják meg; s így sem az emberiséget nem boldogítják, sem a tudományt nem öregbítik.”

Világosan látták tehát, hogy hazánkban megoldatlan volt a gyakorló, különösen a vidéki orvosok folyamatos képzése, és így az orvosok tudása óhatatlanul elavult, a betegek ellátása elmaradt a kor lehetőségeitől. Azzal is tisztában voltak, hogy ez az orvosokat is mélyen érintette: sokak csüggedéséhez vezetett, a kevésbé körültekintőket meg elbizakodottá tette. Az utóbbtól óva intettek; hangsúlyozták a szakmai alázat eszméjét.

Az orvosi szaknyelv megújítása központi feladata volt az *Orvosi Tárnak*; erről is kifejtették gondolataikat:

„S ime ez főczélunk, ez a folyóírás terve, elrendelése. Még egy szót a nyelvről, melyet választottunk. Voltak már, kik erre vállat vonítottak, s lesznek még, kik azt fognak vonítani. De mi azért el két pontot ki nem vesztendjük szemünk előtt: 1) hogy nálunk sokan vannak, kivált sebészosorvosok, kik más nyelven nem élhetnek. Köztük nagy számmal vannak a szerencsésebb tehetségű fők, s ezeknek nem nyújtani táplálékot vétek. De másodsor, az idő int, hogy mi orvosok is iparkodjunk a nemzeti nyelvet komolyabb tanulmányaink eszközévé tenni. A tudományok többi ágaiban buzdító példával előztek meg tudósaink; de az orvosok próbatételei is a legújabb időben nem lehetnek nem buzdítók s egyszersmind nem vigasztalók és megnyugtatók is. Az idegen műszavak tömérdek serege nem emlékeztet többé minden lépten nyomon nyelvünknek e részbeli miveletlenségére, szegénységére; egyfelől ez nem olly tarka többé, de másfelől menekszik azon rosszul képzett hosszú és új öszvetételekre alkalmatlan szavaktól is, mellyel nem igen szerencsés elődeink akartak megajándékozni. [...]

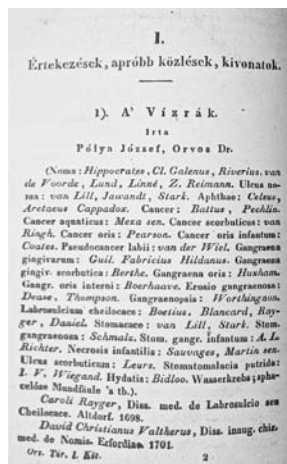
Keleti eredetű nyelvünk a nyugatiakból vett szókat csak ritkán tudja úgy magáévá tenni, hogy azok el ne tarkítsák. Megtartjuk t. i. azoknak végzéseiket, a helyett, hogy a német német végzése által tökéletesen rájuk nyomja nyelve bélyegét. S még e mellett is, mit mondana az 1730diki német orvos, ha most felkelne s tisztább némeséggel írt orvosi munkákat olvasna? »Ime a nyelv

egy századdal előbbre ment, nekem azt most újra kell tanulnom.« Mi magyarok még kevéssel ezelőtt nem bírtuk a németeknek 1730diki nyelvét sem; de nálunk a dolog nem mehet lépcsőnként, mert úgy száz lépcsővel mindig hátrébb leszünk: századunk fut, s a késedelmezőket be nem várja. Kénytelenek valánk tehát, hogy századunkat elérjük, egy nagy, egy felette nagy hézagon feszített erővel általszökni. De újra tanuljunk? kérdik némelylek. Igen a most már virító generációnak a magyar orvosi nyelvet úgy kell újra tanulnia, mint tanulta egykor a deák orvosi nyelvet; a most csirázó ellenben azt kevesebb bajjal teendi magáévá.”

Érdekes felvetések és helyzetkép: újra kell teremteni az orvosi nyelvet, és azt a kor orvosainak meg kell tanulniuk, mint hajdan a latint. Tudják, hogy lesznek gáncoskodások, ám ezek nem téríthetik el őket céljaik megvalósításától.

AZ ORVOSI TÁR ROVATAI (SZAKASZAI) A rovatoknak, avagy a szakaszoknak, miként a szerkesztők nevezik, három fő formája van:

ÉRTEKEZÉSEK, APRÓBB KÖZLÉSEK, KIVONATOK

Részletek az *Orvosi Tárból*

„Ismertetésül az olvasók – zsinórmértékül az írók számára, íme az *Orvosi Tár* plánuma! Az a gyakorló orvosi tudomány tárgyainak tárháza ugyan, de nem rekeszti ki a segédtudományokhoz s a gyógytudomány theoriai részeihez tartozó ismereteket sem, a mennyiben azok az orvosi praxisra akármiképp világosságot vetnek. E szerint természettudományi, chemiai, élet-, hasonlító boncz- és lélek-tudományi, közönséges kór- és gyógytudományi közlések is felvételnek, ha a fenn említett szempontoknak megfelelnek. Közlebb tekintvén pedig értekezéseink tárgyait, azok a következők:

Felsorolva:

I. A közönséges kórtudomány (path. gen.) tágabb birodalma. [...] A közönséges gyógytan (therápia

gen.) mert mi az egyéb, mint a' praxis philosophiája, a' mesterség'talpköve? [...]

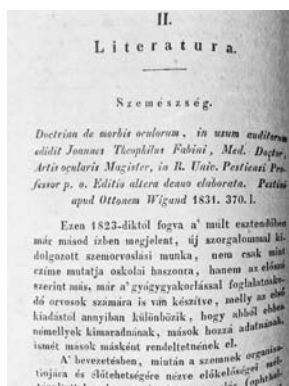
- II. Különféle külső, belső, lélek-, szem-, gyermek-, asszony- 's tb. nyavalyáknak, mint a' különös kór-tudomány ugyan annyi tárgyainak vizsgálatai, magányos és összehasonlító leírásai [...] Az említett járványok' és magányos betegségek' orvoslása. [...]
- III. Bármely tekintetben nevezetes kórtörténetek' kritikai lélekkel készült leírásai [...]
- IV. Az uralkodó betegségek' leírásai, legyenek azok járványosak (m. epid.) vagy tájbeliek (m. end.). [...]
- V. Hazánk fürdő- és gyógyvizeinek leírása orvosi tekintetben. [...]
- VI. Törvényes-orvosi tekintetben nevezetes halottbontások a' felvett jegyzőkönyv szerint, az igazgató orvosi személy' adott véleményével; [...]
- VII. Orvosi helyrajzok (topographiák). A' gondolkodó orvos, ki több esztendeig lakott valamely vidéket, s a' természet' tudományában jártas, figyelmes lévén minden külső hatalmakra, mellyek a' nép' életbeli állapotjára (egészségére vagy betegségére) befolyanak; ebbeli fontos, útmutatásokat adhat az egész orvosi közönségnek, [...]
- VIII. Tárunk első részéhez tudjuk még a' más orvosi munkákból és folyóirásokból tett kivonatokat'.

A folyóirat első rovatformája (szakasza) tehát felöleli a hazai orvostudomány egészét, beleértve az igazságügyi orvostant is, továbbá az orvoslás társadalmi és szervezési vonatkozásait. Figyelemre méltó, hogy kiemelten foglalkozik a fürdő- és gyógyvizekkel, és az is, hogy szemlézi a honi irodalmat.

LITERATURA A második szakasz a *literatura*; ebben lényegében megjelentetik a külföldi közlemények fordításait, tallóznak a nemzetközi irodalomban, beszámolnak külföldi orvosi könyvekről; és a helyszűke ellenére széleskörűen tájékoztatják az olvasókat.

„Minél kisebb honi orvoscönyveink' száma, annál inkább bővelkedik azokkal a' külföld. Azért az egész orvostudomány' tömérdek gazdagságu menetelét tárunknak ezen kis része ugyan nem követheti; mindazonáltal rajta leszünk, hogy a' legnevezeteseb jelenésekkel olvasóinkat megismertethessük.”

Ugyancsak „ezen szakaszban fog a' magyar orvosi terminológia is helyt találni...”. Külön is bemutatják az új magyar orvosi szakki-fejezéseket, többnyire szótár formájában. Óvakodnak a túlzásoktól:

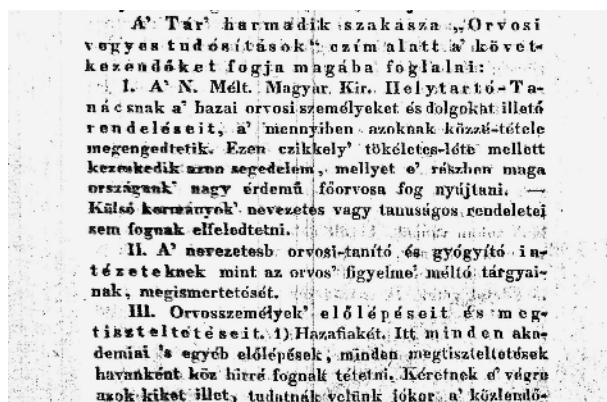
Részlet a második szakaszból

„...nehogy az illy szóvitatások, mellyek egyébként a nyelvész érdekelhetik, más a' gyakorló gyógytudományra szükséges ismereteket, kitoljanak.”

ORVOSI VEGYES TUDÓSÍTÁSOK Ez a rovat (harmadik szakasz), a nevéből adódóan is sokrétű. Ismertet:

- rendeleteket és az azokhoz fűződő tájékoztatást;
- nevezetesebb orvosi tan- és gyógyintézetekre vonatkozó eseményeket;
- orvosi kinevezéseket, díjakat;
- orvosok halálhíreit, temetési tájékoztatókat;
- álláslehetőségeket;
- közegészségügyi kérdéseket.

Rendszeres beszámolókat közöl az orvosi, természettudományi társulatok tevékenységéről; valójában ezeknek csak az *Orvosi Tárban* volt lehetőségük hírt adni a munkásságukról.

Részlet a harmadik szakaszból

AZ ORVOSI TÁR NYELVE Az első számok olvasásakor rögtön szembetűnik, hogy birkózik a folyóirat a magyar orvosi szaknyelv hiányosságaival, és ez nemcsak a szakszavak magyarításában, szóképzésekben vehető észre, hanem a nehézkes fogalmazásban is. Feltűnőek a nagyon hosszú mondatok, mintegy tükörfordításai a német orvosi szakszövegeknek. Az is nyilvánvaló, hogy nem volt elegendő magyar nyelven írt tudományos munka, hiszen a magyar szakemberek is többnyire latinul vagy németül írtak. Kezdetben fordítás volt a közlemények zöme, a mondatról mondatra fordítások darabosságával. Ám a fejlődés „lelket vidító”: mindinkább előtérbe kerültek a magyar nyelven írt nagyszerű közlemények – leginkább az összefoglalások, egy-egy kérdést elemző cikkek –, csiszolódott a fogalmazás is: háttérbe szorult a külföldi lapok utánzása. Felfelé ívelt a folyóirat színvonala, sőt elérte a külföldi orvosi szaklapokét.

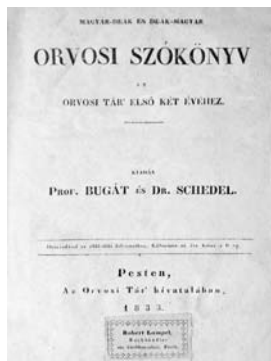
A szerzők a kezdet kezdetén egyértelműsítették, hogy a szaknyelvi kifejezések, bárki is írja a közleményt, azonosak lesznek; nem lehet alkalmazni egyazon fogalomra többféle magyar szakszót. A nevezéktani egységesítés tehát elsődleges volt.

Az idegen, kivált a *deák* kifejezések magyar megfelelőinek létrehozása a magyarítás sokféle formájával, túlnyomóan

mégis a szóképzések valamelyikével, az orvosi szakkönyvek fordításánál alkalmazottakhoz hasonlóan folytatódott az *Orvosi Tárban* is. Ebben Schedel (Toldy) is tevékenyen részt vett (Bugát–Toldy-féle szakmai nyelvújítás).

A folyóirat nyelvészeti tevékenységét sokan méltatták, köztük az akkori országos főorvos, a nagy tekintélyű Lenhossék Mihály is: „...mivel ez a lap az ország orvostudományát, sebeszetét s nyelvét gazdagítja, s igen hasznos...” (Országos Levéltár. Helytartótanácsi Levéltár. C. szekció. Dept. Sanit. 833).

A szaknyelvi fogalmakat két részre osztották: terminológiának nevezték az általános, többé-kevésbé más szakmákban is előforduló szakszavakat, az egyes szakok sajátos, rendszerbe szedett szakszavai pedig a nomenklaturát képezték. Az előbit viszonylag könnyebb volt megalkotni – legtöbbször elegendő volt válogatni a magyar szókincséből –, az utóbbit azonban tekintélyes és a tudomány fejlődésével állandóan bővülő szóhalmaz volt; ezt folyton-folyvást kellett magyarítani. Sok zavart okozott a kettő keveredése.

ORVOSI SZÓKÖNYV A magyarítás, a szóképzés olyan mennyiségű volt, hogy az *Orvosi Tár* első két évéhez *Orvosi Szókönyvet* adtak ki; ez 187 oldal terjedelmű, és voltaképpen magyar–deák és deák–magyar szótár. Előszavában ezt írták:

„Két évi Orvosi Tárunkból e’ betűrendben szedett mű- és ritkább szavak’ gyűjteményével tisztelt Olvasóinknak szolgálni ezennel elkezdünk úgy, hogy hónaponként minden füzetben egy egy illy szótári ívet kapván, az év’ végeszakadtával vagy még elébb az egészset együtt birhassák.”

Az orvosi szókönyvről és a benne lévő szavakról külön is kifejtették véleményüket:

„Az itt közlendő mű- és ritkább szavak’ nagy részét olyannak fogják találni olvasóink, melly részint a’ közdivatból véve, részint a’ gyökerek’ és képzők’ rendszere szerint vagy összetétel által teremtve, előttünk már mások által is használtott; de van elég olyan is, melly, a’ szükiség úgy hozván magával, általunk hozatott fel először. Lesznek amazok közt jobbak és silányabbak, valamint vannak ezek közt is elsültebbek és ingadozóbbak, sőt olyak is, mellyek nyelvünk’ természeté’ fenkövét nehezen állandják-ki; ideje tehát hogy azokat mind összevgyűjtve, bírálat végett a’ tisztelt közönség elébe állítsuk.”

Tetemes volt az újonnan képzett szavak száma, és sok volt az erőltetett is. Támadták is ezért a szerzőket. Schedel nehezen

viselte a támadásokat, és sokszor nem is értett egyet Bugáttal: valószínűleg ennek is szerepe volt abban, hogy az *Orvosi Tár* első korszakának (1831–1833) végén megvált a laptól (l. lejjebb).

Lovász Imre orvosdoktor (1798–1844) alapos érvek és ellenérvek felsorakoztatásával fejtette ki véleményét a nyelvújítással kapcsolatban az 1835-ben megjelentetett *Értekezés a’ magyar nyelvújításról, és annak nevezetesebb hibáiról* című munkájában. A rendkívül szigorú, kemény hangú kritikát a Helmezy Mihály (1788–1852) által szerkesztett *Jelenkor* (melléklapja a *Társalkodó*) című politikai lap és Bugát Pál *Orvosi Tára* ellen fogalmazta meg, mégpedig úgy, hogy le sem írja a szerkesztők nevét, mégsem férhet hozzá kétség, hogy kiről van szó (Lovász 1835: 27). Általánosságban nem ellenezte a nyelv megújítását, új szavak alkotását a hiányok pótlására, az elavultak kiiktatására, viszont a teljes purizmust feleslegesnek és megoldhatatlannak vélte.

„...völt e’ valaha, ’s van e’ ma is valahol a’ világon minden idegen szóktól tiszta nyelv?” – tette fel a kérdést. – „...rossz új szókat formálni nem nagy mesterség: ahhoz csak a’ grammatica nem tudása ’s egy jó dosis vakmerőség kívántatik... Minden jobb ízlésű magyar undorodással olvasta, vagyis inkább vetette el magától sok helytelen mesterszavai miatt, – mert ki kívánna olyan tudományos munkát olvasni, mellynek többnyire örök halálra és feledékenységre méltó mesterszavai, hasonlíthatatlan mustrái a’ minden tekintetben rossz neologismusnak? – az Orvosi Tárnak kivált elsőbb füzetjeit.”

Kitért Bugát fordításaira is:

„Az újabb tudományos magyar munkák közt különösen [...] a’ Hahnemann Homoeopathiájának magyar fordítása, az Éptan, az Egészséges emberi test boncztudományának alapvonatai [...] vagnak tele olyan új szókkal, mellyek ha lábra találnának kapni, nyelvünket minden eredeti szépségéből ’s sajátágából kivetkeztenék, ’s a’ mint a rossz példa ragadós, más még gyengébb írókat [...] más még rosszabb új szók koholására bátorítanak.”

Lovász a hosszas elemzésében a nyelvtanilag nem megalapozott szóalkotást bírálta, a példaként idézett szavak között azonban számos olyan kifejezést is pellengérré állított, amelyek idővel meggyökeresedtek, és mind a mai napig a szókincsünk részét képezik (*gyógyász, szülész, tanulékony, fogékony, következmény* stb.).

SZERKESZTÉSI NEHÉZSÉGEK Az *Orvosi Tárnak* nemcsak az elindítása volt nehéz, de a szerkesztését is folyvást hátráltatták nehézségek. Nem is csak az anyagi vesződés, terjesztési akadályok, hanem például a kolerajárvány is (l. feljebb). A terjesztési nehézségek pedig a törvényhatósági engedély („Körlevél valamennyi törvényhatósághoz, hogy az Orvosi Tár c. orvos-sebészeti folyóiratot terjeszteni kell”) megszerzésével valamelyest enyhültek.

Sűrítették a lap megjelenésének gyakoriságát, kéthetente, majd egy időben hetenként adták ki. A folyóirat kiadása azonban, anyagi okok miatt mégis megszakadt 1833-ban. A felhők 1838-ra oszlattak szét, és az *Orvosi Tár* Bugát szövetség kitarthatóságának köszönhetően, újraindult, de Flór Ferenc vette át Schedel helyét. Az új szerzői páros jól kiegészítette egymást: Flór Ferenc nyugodt megfontoltsága ellensúlyozta Bugát „harciaságát”.

ÖSSZEGEZÉS Az *Orvosi Tár* létrehozása korszakos tett a magyar orvostudományban. Ennek jelentőségét jóllehet mindenki érzi, igazán mégis csak az alkothat róla képet, aki beleolvassat. Az *Orvosi Tár* lehetővé tette a következőket:

- A tudományos munkák magyar nyelvű közlését és terjesztését, hogy „orvosaink tapasztalatai ne szálljanak velük a sírba” (értékmentés).
- A magyar orvosi társadalom együttgondolkodását és az orvosok továbbképzését, beleértve a kezeléseket egységsítésének a törekvéseit és a szakirodalom ismertetését. Összefoglaló, oktató közlemények megjelentetésével megteremtette a hazai orvostovábbképzés alapjait.
- A betegellátás és szakmai szervezési kérdések vitáját és megoldását. Ilyen volt például a sebészi és orvosi végzettség megkülönböztetésének a megszüntetése, a magyar orvosok nyilvántartásba vétele (*Magyarországi orvosrend névsora*). Már a folyóirat megindulásakor tervbe vette a szerkesztőség, hogy az ország orvosainak név- és címtárát rendszeresen ki fogják adni. Ezt a rendkívül fontos összeállítást önerőből nem tudták elkészíteni, a megyei főorvosok segítségét kérték hozzá. Ez az együttműködés – mint annyi egyéb támogatás is – mindig elmaradt, ezért újabb és újabb figyelmeztetést, felszólítást, kérelmet tettek közzé a lapban ennek érdekében. A döntő lépést ismét Stáhl Ignác országos főorvos tette meg, aki – Fejér megye főorvosaként is – elsőként készítette el megyéje „schematismusát”.
- A magyar orvosok folyamatos tájékoztatását szakmai, orvostársadalmi kérdésekben, (tudományos rendezvények, közegészségügyi rendeletek, érdekvédelmi kérdések: pl. orvosi fizetések, biztosításügy kezdetei stb.) és egyéb ügyekben. Voltaképpen a tudományos társaságoknak az *Orvosi Tár* volt a legfontosabb híradási lehetőségük, tevékenységükről kezdetben csak a folyóirat hasábjain tudtak beszámolni. (Kivételet képeztek a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlései, hiszen ők minden évben kiadták évkönyvüket is.)
- A helyi (vidék, város, közigazgatási területek) természeti és orvosi kérdések feltárását, mint a tömeges betegségek, a betegellátási nehézségek, a gyógyvizek, a levegőszennyezés stb.

Az *Orvosi Tár* elindítása nemzetközi lemaradásunkat is megszüntette ezen a téren. Nagyon nagy kár, hogy a szabadságharcra az *Orvosi Tár* kiadása is megszűnt. Úrt hagyott maga után: egy évtized telt el, amíg Markusovszky Lajos elindította 1857-ben az „utódát”, az *Orvosi Hetilapot*.

KIRÁLYI MAGYAR (K. M.) TERMÉSZETTUDOMÁNYI TÁRSULAT

ELŐZMÉNYEK Az az elképzelés, hogy a természetkutatók és orvosok rendszeresen találkozzanak, és megbeszéljék tudományuk kérdéseit, már a XVIII. század első felében megfogalmazódott; többször meg is kísérelték megvalósítani, de az uralkodói körök valahányszor zátonyra juttatták. Egy évszázaddal később, a reformkorban azonban már megnyílt a lehetőség. Először kisebb-nagyobb tudományos társaságok alakultak, köztük az egyik legjelentősebb, az 1837-ben megalakított Budapesti Királyi Orvosegyesület, a budapesti gyakorló orvosok tudományos színtere. Ez az Orvosegyesület az orvosok közötti villongásoknak köszönhetően létrejött, szinte az egyetemi orvosi karral szemben alakult meg (Kapronczay 2004). Kézenfekvővé vált, hogy az egyetemi orvosi kar is létrehozza az orvosi társaságát: Bene Ferenc a pesti egyetem orvoskarának dékánja 1840-ben hívta fel a kar figyelmét arra, hogy a

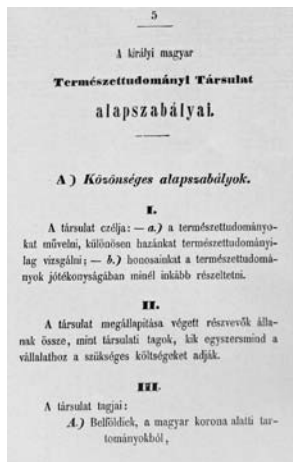
„tudományoknak tökéletesebb kiművelésére és elterjesztésére leghatásosabb eszköz a tudósok minél többszöri összejövetele, szép gondolataikat egymással közlik, s a közös barátságos vitatás által a homályost, kicsinyt felvilágosítják, a hibásat megjobbítják és a nehezét megkönnyítik”.

Bene joggal bízott abban, hogy a magyar orvosok és a természetvizsgálók gyűlései, amelyek addig „minden szíves óhajások ellenére meggátoltattak”, a jövőben „többé semmi meggátolást” nem fognak szenvedni (Grósz 1941: 352, 1). A megalósulás Bugát Pál érdeme: az *Orvosi Tárb*an tárta az elképzelését a közvélemény elé (Bugát 1840: 185–192; és 202–206; Bugát, Flór 1840: 7), és 1841-ben már össze is hívták a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók első vándorgyűlését. Legfontosabb feladatuk a szakismeretek terjesztése mellett az érdekvédelem és az ország egészségügyi helyzetének a törvényes rendezése volt (Kapronczay 2004). Évente szerveztek vándorgyűléseket az ország különböző régióiban, amely a tudományos élet főváros-centrikusságán kívánt változtatni, az elhangzottakat kiadványok (A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók munkálatai) formájában adták közre; kezdetben ezeket is Bugát szerkesztette. A kiadványok a magyar természettudományok, mindenekelőtt az orvostudomány fejlődésének nagyszerű tükröi, ismertetésük azonban túllépné összefoglalónk kereteit.

A TERMÉSZETTUDOMÁNYI TÁRSULAT MEGALKULÁSA

A társulat alapszabályainak bevezetőjében ez olvasható:

„Az orvosok és természetvizsgálók 1841-ben Pesten tartott első nagy gyűlése alkalmával, egyetemi tanár Bugát Pál úr lelkes indítványára a természettudományok egy-néhány barátai egyesültek oly célból, hogy egy folytonosan működő társulatot alapítsanak; mellynek céljául a honunkban még sok részben parlagon heverő természettudományok művelését, hazánknak természettudományi vizsgálatát, s honosinknak a természettudományokban leendő részlettelését tüzek ki.”

Alapszabályok

Kátai: a történet borítója

A megalakulást Kátai Gábor, a k. m. Természettudományi Társulatnak a 25. éves jubileuma alkalmával összeállított történetében, a következőképpen írja le:

„Ezernyolcszáz negyven egyedik évi május huszonnyolcadikán, tehát egy nappal, a mint a magyar orvosok és természetvizsgálók Pesten tartott első nagy gyűlése kezdetét vette volna, egy régtől fogva országosan tisztelt irodalmi férfiú, a magyar k. egyetem orvosi tanárkarának egyik nagyhíru tagja, az ország minden részéről összehozott társak között, élőszóval történt indokolt felhívás mellett, az itt következő néhány sorból álló aláírási ívet indította meg

»Aláírási Ív
a magyar természettudományi Társulatra.

[...] Alulírott a természeti tudományokat művelni, és azok jótékonyágát a hazában terjeszteni akarva Részvénytársaságba állunk, s becsületünkkel kötelezzük magunkat az alapszabályok értelmében közredolgozni. Költ Pesten Tavaszutó 28-ik 1841.«

Azon férfiú, kinek lelkében ezen minden dicséreten felül-álló eszme fogamzott, a ki ezen aláírási ívet indította s ez által a magyar természettudományi társulatot megalkotá: Bugát Pál volt.”

Az ötletet mindenki örömmel és eltökéltséggel fogadta, és a társulat „egy rövidke óra alatt” megalakult, tehát még a nagygyűlés megkezdése előtti napon. Kátai hozzáteszi, hogy az orvosi kar elnöke és az orvossebészeti tanulmányok igazgatója, Bene Ferenc, alig hat héttel korábban hívta meg a magyar orvosokat és természetvizsgálókat a magyar királyi egyetem első nagygyűlésére. Vagyis az egyik társulat éppen kezdte a munkáját, máris megszült egy másikat. Bugát 1000 aranyforintot ajánlott fel a Természettudományi Társulatnak, amelynek első elnöke is lett. Az alapítók között találjuk mások között Széchényi, Kossuth és Batthyány aláírását is.

A Természettudományi Társaság gyorsan alakult meg, de csak három év múltán kapták meg a hivatalos uralkodói engedélyt a működéshez, hivatalos neve Királyi Magyar Természettudományi Társulat lett.

A TÁRSULAT CÉLJA A társulat alapszabályában megfogalmazott célja a természettudományok művelése a magyar természettudósok bevonásával. Ehhez társult később a természettudományi ismeretek honi terjesztése. Üléseiket Budapesten tartották, időről időre szervezve. Jellegzetesen tükrözik a kor gondolkodását a társulati tagságról írottak.

A társulat tagjai:

- „Belföldiek, a magyar korona alatti tartományokból.
- Külföldiek, kik Magyarországra nézve természettudományi tekintetben érdemekkel bírnak”

A belföldiek lehetnek „helybeliek, azaz buda-pestiek” és vidékiek; ezek mind lehetnek rendes, pártoló, segéd-, tankedvelő tagok és tiszteletbeliek. A külföldiek csupán tiszteletbeliek és levelezők lehetnek.

Az alapszabály továbbá, egyéb részletezések mellett a következőket is rögzíti:

- „A nagyobb dolgozás végett hat osztályra szalad a társulat, a természettudományok fő ágai szerint; mellyek ásványtan, növénytan, állattan, vegytan, természettan, élettan.”
- „A társulat pártfogót választ”; ez István főherceg, Csehország főkormányzója lett.
- „A társulat a pártfogó, elnök és titoknok aláírásával okleveleket oszt ki.”
- „A társulat gyűléseket tart és ezeknek jegyzőkönyveit évnegyedenként a pártfogó által a legfelsőbb helyen bemutatja.”
- „A társulat célszerű lakról, könyvtárról és gyűjteményekről gondoskodik.”
- „A társulat természettudományi munkákat és folyóiratot ad ki.”
- „Az alapszabályok minden három évben tisztújító nagy gyűlés alkalmával újdun átnézetnek [...]”

A Természettudományi Társulat megalapításával Bugát tovább növelte a természettudományok művelésének harmadik alappillérét is: a kutatók rendszeres találkozásának a lehetőségét. Az összejövetelek szervezésével megvalósult, hogy a kérdéseket időről időre személyesen is megvitasák, kialakítsanak közös állásfoglalásokat, együtt döntsenek; vagyis közösen gondolkodjanak személyes légkörben. Nyilvánvaló, hogy mit is vártak az orvosok a Természettudományi Társulattól, az ott elhangzott előadásoktól, az általuk megjelentetett kiadványoktól: tudásuk kiszélesítését, szemléletmódjuk kiteljesedését és a természettudományok egyéb területein bújázkodók segítségét olyan kérdésekben, amelyek nem kifejezetten orvosi ismereteket igényeltek,

Nagygyűlési összefoglaló

mégis kapcsolódtak a gyakorlati munkához. Ezt kiegészítette még egy olyan elképzelés, amely szintén csak a XIX. század utolsó harmadában következett be, mégpedig a tudományok népszerűsítése az egyszerű nép körében, amely felölelte az egészségügyi felvilágosítást is. A saját kiadványok terve már az alapszabályokban is megfogalmazódott, saját folyóirat, illetve évkönyv megjelenését akarták.

Jóllehet csak később kezdődött, mégis az egyik legfontosabb feladat volt a természettudományi ismeretek terjesztése a társadalomban; a közemberek pallérozása a közműveltség érdekében, hiszen *Széchenyi István szállóigévé vált szavai szerint: „egy nemzet ereje a kiművelt emberfők sokaságában rejlik”*. A m. k. Természettudományi Társulat jogi utódja a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT), amely napjainkban is folytatja a 170 évnél is régebben megfogalmazott eszmei örökséget.

TERMÉSZETTUDOMÁNYI SZÓHALMAZ

Budán, a Magyar Királyi Egyetem betűivel, 1843

Bugát Pál temérdek szót képzett és gyűjtött hangszorgalommal jegyzetek formájában. A több mint két évtized alatt összeszedett és megalkotott szavak alkotják az alapját a mintegy 40 000 szót tartalmazó *Természettudományi Szóhalmaz*nak. Erről írja: „20 évi fáradozásaim gyümölcset

teszem le”. A fáradozás szó igen helyénvaló, hiszen a szóalkotás valóban fárasztó, még kimerítő is volt: „...néhánykor egy pár szóért egész munkákat átolvastam, avagy gyakorta barátaimat tanácsadásért vagy tudakozásért bejárnom kellett vala”. A munkát V. Ferdinándnak ajánlotta, aki fáradozásait gyémántgyűrűvel jutalmazta.

A *Természettudományi Szóhalmaz* előszavában elsőként a nyelvünkről és az orvosi nyelvről értekezik, mintegy magyarázza, hogy miért volt szükséges a szógyűjtemény:

„Nyelvünk egy oldalról grammaticalis szabatosságra, más oldalról pedig, belső életéhez hű, életműségi törvények szerint tisztaságra és gazdagságra törekszik, s ebben azon arányban halad, melyben a tudományok műveltetnek rajta. [...]”

Bugát félreérthetetlenül megfogalmazta, hogy nyelvünk gazdagodása a tudományok magyar nyelvű művelésétől függ, és azért szegényes, mert azokat nemigen művelték a honi nyelvünkön.

„Molnár Albert, és különösen Páriz Pápai a maga deák-magyar, és még inkább magyar-deák dictionariumában számunkra' számtalan haszonvehető műszókat megtartottak; mivel azonban a tudományok honi nyelvünkön nem igen műveltettek, csak úgy szólván a sors vak játéka volt, hogy a sebészi tudományok magyar nyelven tanítatnának: azért az ezeket tanítók a lerakott szókincsre nem ügyelvén, a mult század végén, és a jelen elején az alkalmasak helyett mindenféle esetlen szavakat felkapván, orvosi nyelvünköt nem hogy szépítették, vagy gazdagították volna, hanem inkább elundokították, 's ezen idő szüleményei voltak, p. o. inashús, vagy szalashús izom helyett, érzőin ideg helyett, ikráshús mirigy helyet stb. stb.

Csak az újabb idők fáradozásainak, nevezetesen Diószegi és Fazekas, úgy Földi merészebb újításainak, nem különben az idő közben jobban kifürkészett és följegyzett táj- és elavult szavak összeírói egyesített küzdelmeinek díszlett a mármár rossz utba indult természettudományi szógépnek jobb irányt adni, s ezen irányu uton hatalmas lépésekkel előrehaladni.

Mik történtek e részről az újabb időkben, 's milly természettudományi szók foglaltatnak az élő nyelvben, mellyek fődöztetek föl a' régiség buvárlásának utján, és mellyek teremtettek az élő nyelv elemeiből részint összetétel, részint szóképzők által? mind ezt együtt látni, kellő hasznát venni, nemzeti irodalmunkat a természeti tudományok részéről ekként sebesebb kifejlésre kénytetni, úgy vélem, igen időszerinti kívánat; mely kívánatnak eleget óhajtván tenni, e kevés lapokra szorítva van szerencsém körülbelül 40,000 szóra menő jobbadán természettudományi szógyűjteményemet a tisztelt közönségnek használatul kezébe adni.”

A *Természettudományi Szóhalmaz*ban tehát Bugát összefoglalta a természettudományi nyelvben végbement változásokat: a szóalkotásokat, a régi és a népi szavak beépítését a természettudományi szókészletébe, és felhalmozott ezekből több mint 40 000 szakszót. Ámbár ez óriási szám, de mint mondta, távolról sem a korának orvostudományában előforduló összes szó. Úgy vélte, hogy ezek közül sok már átment vagy be fog épülni a közhasználatba, de azt is tudta, hogy a műszavainak egy része többnyire kezdeményezés csupán: inkább csak azért vannak, hogy mások töprengjenek rajta, és jobbat találjanak ki helyette.

„Mi az újabb időkben sokunk által felhozott új műszókról általános hitvallásomat illeti, úgy vélem, hogy ezek közül ritka az, mely a dolgot minden oldalról megüsse, (s ezen vád alul régiebb szavaink, és más nyelvbéli szavak sem

hajnak ki) sőt vannak köztök némellyek, mellyek más eszmék kifejezésére tán jobbak volnának, mint mellyek jelentésére fölhozattak, [...]. Mivel tehát eszméket minden oldalról eltaláló műszókat előteremteni sok, sőt a legtöbb esetben telyes lehetetlenség – ha csak minden külön tárgy kifejezésére az el nem foglalt magyar hangzatú hangok oceánjából egészen újak nem foglaltatnak el – azért az ildom hozza magával, hogy minden csak kissé dolog ütő – applausibilis – szóval is megelégedjünk, az újak már tán kissé megállapodottak helyibe újabbak felhozásának viszketegével felhagyjunk, mert hisz kit e kország nagyon bánt, gyakorolja inkább erejét, a még nyelvünkön vissza nem adott számtalan szók visszaadásával.”

A szóhalmazt sokak segítségével szedte össze a legkülönbözőbb természettudományi munkákból. A 4. táblázat tartalmazza a fontosabb kútforrásokat. Külön is kiemeli Pólya József – „ügyfelem, s barátom” – segítségét, aki neki „természettörténeti szógyűjteményével kedveskedett”.

A szógyűjtemény nem rendszerezett témák szerint – ezért nevezte szóhalmaznak –; a könyv mihamarabbi kiadást mégis, e nélkül is fontosnak tartotta:

„A jelen munkámat csak barátaim hasznára házi használatul kézirat helyett kívántam kiadni, miért is sokféle tökéletlenség nyomait viseli [...]”

„Gyűjtő e műve megszerzőit nem csak azon tetemes költségektől kívánta megkímélni, hogy a természettudományi műszavak számtalan vagy nagy költségen, vagy többé épen meg sem is kapható munkákban lévén szétszórva, ki a jelen munka nélkül ezekből kívánna a természettudományi műszavak dolgából fölboldogolni, a megszerezhetőket magának nagy áron megszerezni, a megszerezhetetleneket pedig nélkülözni, és így a kívánt természettudományi műszó nélkül elleni kénytelenítetnék; hanem azon idővesztés, fáradság, és vesződségtől is meg akarta őket oni, hogy gyakorta valamely szót a gyanított könyvben több ideig keresve nem találván, nekie egy második és harmadik, sőt tán negyedik és ötödik könyvhöz is kellene a jelen munka nélkül folyamodni, és végre még ekkor is könnyen megeshetnék, hogy a keresett szót nem találván, e baj miatt, vagy a már létező talpra esett műszó helyett valami esetlent alkotna, vagy pedig könyvét avagy tollát is letévén, az iralom ekként nem kis hátramaradást, veszteséget szenvedne.”

Ne felejtjük: a XIX. században a szakirodalmat még nem gombnyomással, számítógépen keresték, hanem hosszú utánjárással, kutakodással a könyvtárakban és más intézményekben vagy éppen napokig tartó levelezéssel. Bugátot ez sarkallta a szinte kéziratossá szógyűjtemény közreadására.

A szóképzésre újra és újra visszatér; ezt tartja szóhalmaza legnagyobb értékének. Hosszasan fejtegeti a szóképzés jelen-

4. táblázat. A *Természettudományi Szóhalmaz*hoz felhasznált fontosabb irodalmi források az előszóban felsoroltak szerint

DIÓSZEGI Sámuel – FAZEKAS Mihály: Magyar fűvész-könyv Linné alkotmányára szerént. I. köt. Debrecen, Csáthy, 1807. DIÓSZEGHI Sámuel – FAZEKAS Mihály: Orvosi fűvész-könyv a magyar fűvész könyv praktikai része. Debrecen, Csáthy, 1813.

VAJDA Péter: Növénytudomány. Magyar-latin fűvésznyelv és Rendszerisme. Orvosok, gyógyszeresek 's a' fűvészetet tanító nélkül tanulni akarók számára. Pesten, 1836. Heckenast.

BRASSAI Sámuel: A fűvészet elveinek vázolata. Lindley János nyomán. Kolozsvár, 1836.

KRESZNERICS Ferenc: Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal. I–II. Buda, 1831–32.

PÁPAI PÁRIZ Franciscus: Dictionarium Latino-Hungaricum [...] Leutschoviae, 1708. Dictionarium Hungarico-Latinum... Leutschoviae, 1708.) Újabb kiadások: Nagyszombat, 1762, Bod Péter kiadása. Széchenyi és Pozsony, 1767, 1772, 1801.

BENKŐ Ferenc: Werner Ábrahámnak a köveknek és érczeknek külső megismerető jegyeikről. Ford. és jegyzetekkel kísérte. Göttingen, 1782.

GÁTY Isván: Természet története... Máramarosziget, 1792.

MITTERPACHER Lajos: Compendium historiae naturalis. Budae, 1799.

FÖLDI János: Természeti história az Linné systemája szerént. Pozsony, Weber, 1801.

SZENTGYÖRGYI József: Legnevezetesebb természeti dolgok esméreteAz állatok országa. Debrecen, 1803.

SCHUSZTER János: gyógyszerészeti értekezések – itt a tanítványai által magyar nyelven írott gyógyszerészeti disszertációkról van szó.

FABINI, Johann Gottlieb: Doctrina de morbis oculorum. In usum auditorum suorum. Pestini, 1823. 2. kiadás. Pestini, 1831; magyarul: Tanítványai a szembetegségekről. Fordította Vajnocz János. Budán, 1837.

TARCZY Lajos: Természetan. Az alkalmazott mathesisel egyesülve a haladás jelen lépcsője szerint nyilvános tanításaira szintúgy mint magános tanulásra kézikönyvül dolgozta. Öt tábla rajzzal. Uott, 1838. Két kötet. (Feltehetően erről van szó.)

Dr. Pólya kéziratban lévő természetrajzi műszótára.

CUVIER, Georges Leopold: Az állat-ország fölösztva alkotása szerint: alapul szolgáló az állatok természetleírásához s bevezetésül az összehasonlító bonctanhoz. Ford. Vajda Peter. Buda, M. Kr. Egyetemi ny. 1841.

PANKL, Mattaeus: Compendium oeconomia; Ruralis, Ofen, 1790.

HAHNEMANN, Samuel: Organon-a (Életműve) a gyógyművészségnek, vagy homeopátiája. (Hasonszerve). Ford. Bugát Pál. Pest, 1830.

A Magyar Tudós Társaság évkönyvei és tájszótár, valamint a tudománytárak természettudományi cikkei az orvosok és természetvizsgálók munkáinak első két kötete berlini és lipcsei encyclopaedia.

Orvosi Tár és a Bugát által írt és fordított könyvek.

Személyes értekezések: Vörösmarty, Schedel, Bajza, Czuczor, Helmecey, Tettner, Kocskovics, Schusztter, Kisfaludy Károly.

tőségét a nyelvgyarapításban, és noha megérti a tudomány művelőinek és a nyelvészeknek az óvatosságát, mégis hangoztatja, hogy nagyon is találó, jól hangzó és a szakfogalmat helyesen kifejező szavak igenis képezhetők. Felhívja a figyelmet, hogy a szó hangzása a szavak befogadását jelentősen befolyásolja; veszélye, hogy fontosabb lehet, mint a szó jelentéstartama, és ez nem jó. Figyelmeztet arra is, hogy a szóképzés szigorúan szabályozott:

„A szóképzők azonban nyelvünkben nem minden szabály nélkül alkalmazhatók, sőt inkább nyelvünk természete szerint minden szóképzőnek ki van mérve a maga alkalmaztatási köre, mellyen túlhagyni dolgokhoz nem értést, nyelvbéli járatlanságot, sőt tudatlanságot tetevén föl, kik nyelvünk belső természetének e' részét nem értik, azok az általak fölhozott új szavak által nyelvünkben nem csekély csak bajjal vagy többé épen nem javítható rendtelenségeket okoznak. – Szerző jelen munkájában szétszórva a többi közt arra is törekedett, hogy legalább a természettudományba tartozó szóképzők köreit kimutatván, ügyfeleit alkalmas szókgyártására előkészítse.”

A természettudományi műszavak azonban szóösszetételekből is keletkeznek; erről így vélekedik:

„...két rendbeli szók között az a különbség, hogy az összetétel által alakítottaknál a gyökszók eredeti épségükben megmaradnak, holott a szóképzőkkel készített szavakban a szóképzőnek magánhangzója a gyök magánhangzójához simulva változik.”

Elgondolkasztó és korrajz is, amit az előszó végén írt a hazai tudomány helyzetéről, a tevékenységükről és a reményeiről:

„Jelen korunk, a lemult munkátlanság századait feledékenység fátylával leplezve a külföld tudományának átültetésével nagy adósságát becsületesen lerovandja, napi munkáját végzend; mi a jelenkor köztünk ébredő eredetiségeit illeti, ezek úgy szólván csak kísérletek, valjon gyöngye szárnyaink a komolyabb repülést megbírnák-e már? s csak hajnalai jövőnk nemzedékünk férfias fáradtsága által delelő pontjára egykoron eljutandó nemzeti irodalmunknak.”

SZÓCSINTAN Bugát a szabadságharc után összeállította a szóképzésről alkotott gondolatait a *Szócsintan* című könyvében. Szóképzési formáit azonban eltúloztak tartották, és főleg összeegyeztethetetlenek a magyar nyelvvel, ezért a könyv kiadását az Akadémia elutasította, Bugát barátja, Toldy Ferenc is ellenezte, Jókai Mór tréfásan bírálta, Ballagi Mór pedig nyelvrontásnak tartotta.

BUGÁT PÁL MAGYAR NYELVE Bugát lelkesedése a magyar nyelvért határtalan volt; ezt T. Bokros Mária találóan írja le a Magyar Orvosi Nyelv korábbi (2004: 19–21) számában:

„Mi sem jellemzi jobban Bugát Pál hitvallását, életének, életművének lényegét, mint az egyik Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlésén elhangzott mondata: – Még az angyalokkal is magyar nyelven beszélnek, ha azok beszélni tudnának.”

Bugát nyelvészeti tevékenysége korán, már az első könyvfordításával kezdődött. Példaképe Schusztter János volt, aki a kémiai nyelvet magyarította, jóllehet alig beszélt magyarul. Bugát a magyarítással az ő elvein indult el. Bőven akadtak a nyelvújításért lelkesedő segítőtársak is, így Bene Ferenc,

Toldy (Schedel) Ferenc, Flór Ferenc, Pólya József, Vörösmarty Mihály, Kisfaludy Károly, Bajza József, Stettner, Helmeccy stb. és a fizikus Faragó György is igencsak segítette. Velük rögvest megvitathatta új szavait.

A magyar orvosi nyelv megújítása, mint fentebb láhattuk, mindegyik művének meghatározó része volt, mégis az *Orvosi Tárnak* volt a legnagyobb jelentősége. Szaknyelvi magyarításában a szóképzés állt legelő, ugyanakkor gondosan tanulmányozta a már meglévő magyar szakkifejezéseket is; vajon visszaadják-e és valóban megfelelnek-e az eredeti idegen szakkifejezésnek? Szabatosak-e, beilleszkednek-e a magyar nyelvbe? Sok helyett alkotott újat, vagy csak módosította őket, például rövidítéssel; nem egyszer azonban szükségtelenül: a nyelv a korábbi változatot őrizte meg. Barátai figyelmeztették is erre. Szavaiból példákat az 5. táblázatban tüntetünk fel.

5. táblázat. Néhány a Bugát-szavak sokaságából

Példák a köznyelvbe átment szavakból:

adag, adagolni, elnök, elnökség, eredmény, fogékony – ennek mintájára: *engedékeny, mozgékony* –, *fonszor, hozam, kételkedik, mozzanat, működik, nyomat, nyomda, szörp* a *szirup* helyett (a *szörpölni* alakból), *tápszer, tanonc, csavar, fagylalt, uszoda, rovar, bálna* stb. Összetételek: *árjegyzék, bölcsőde, csillagkép, éggömb, évszak, földgömb, helyrajz, hőmérséklet, hófok, közélet, ellenszenv, távcső, görcső*

Orvosi-köznyelvi szavak:

bonszeszköz, bonckés, boncolás, cseppfolyós, dögvész (azelőtt *döghalál*), *dudor, el-ülső, fogász, fogászat, genny, gyógymód, gyógyszer, gyógyszerészet, gyógyszerértár, hajlam, higany, ideg, idült, izom, izület, izzadmány, képlet, kísérlet, látlelet, légső, láb, lob, lobos, mütő, mütét, ragály, ragályos, roham, sebész, sebészet, sejt, sipoly, szemcsés, szemész, tudóvész, visszer* stb.

Egy-két érdekesség:

- A matematikát *biztannak* nevezte; ezzel a számszerűségek megbízhatóságát akarta kifejezni. Helyette a *számtan* terjedt el, jóllehet nem fedi tökéletesen a matematika fogalmát. A kémia helyett a *kémtant* javasolta, sikertelenül.
- A struccot *tevmadár*nak nevezte – találó név és játékos is, mégsem terjedt el.
- A *kórház* szó lehetett volna *betegség*ház (Krankenhaus) is, senki nem tudja, miért választotta az előbbi.
- Többnyire sikertelenek az ige és a főnév párosításából keletkezett szavak, mint *kőhártya, nézpoint, ütér* (ezekből rendre a melléknévi igenév képzőjét hagyta el).
- Az *orvos* szó helyett *hurost* javasolt, az *orvos* ugyanis emlékeztette az *or* tolvajt kifejező előtagra (*orvadász, orgazda* stb.), ugyanakkor a *huros* a béllel (*hur*) függ össze.
- A penist (férfitag) *bejerner* nevezi a *begyer, bejár, bejer* szavak után, a vaginának (*colpos*), vagyis a hüvelynek (méhüvely) ennek megfelelően a *beresz* (beereszt) nevet adja. Volt ebben ésszerűség, ma mégis mosolyfakasztó.
- *Terecs* (*gran*), *szemer* – régi mértékegységek.

Bugátizmusok:

Az effélék leginkább az orvosi szakszavak között fordulnak elő, *agyűrökánszalag, egymí, ikinyütér, sövényese, csiklóbegyűrítő* stb. Nem fogadta be az orvosi szakma ezeket; ám lehet, hogy ha elterjedtek volna, az ilyeneket is természetesnek tartanánk.

Túlzott magyarítás:

ter (gramm), *terecz* (decigramm), *mél* (méter), *mélecz* (deciméter), *lér* (liter)

Gyógyszertani nevek:

narcotin: *bódal* (bódító alj); argentum: *ezeny*; cantharidin: *hojuzal* (hólyaghúzó alj); ceratonia siliqua (Szent János-kenyér) *édlap* (mert édes és lapos); aroma: *illany* (ill-atos any-ag); asbest: *tűztűr* (mert tűri a tüzet) stb. (Kossa 1929: 319).

A példák csak ízelítők, abból is szűkösen, hiszen szókészlete több 40 000-nél is. Ennek ellenére kitérünk ezekből is, hogy Bugát a „szógyököket” kereste (tölvonás), úgymond „gyökszót” hozott létre, és ezeket különböző toldalékokkal ellátva képzett új szavakat. Például: a zárt helyiségek neveire a *-da*, *-de* képzőket alkalmazta; ebben sokan utánozták (*kóroda*, *iroda*, *lovarda*, *szálloda*, *tanoda*). Az eszközök neveihez *-esz* végződést illesztett (*csipesz*, *kutasz*, *lépesz*), de használta az *-a*-t is többek között a *kapa* szóhoz hasonlóan az *inga* szóban. Az *-ár* képző az *áraszt* szóból származik; valamit árasztó személyt jelölt vele (*tanár* – tant árasztó, *homár* – homályt árasztó).

Szóltunk arról is, hogy lankadatlan kutakodott: keresett régi szavakat, népnyelvi, tájnyelvi kifejezéseket, más tudományokból átvethető szakfogalmakat, és olvasott, olvasott, miközben jegyzetelte a kifejezéseket. Búvármunka volt ez a javából; példaadás a korunk nyelvújítóinak. Nem kisebb példamutatás a kitaratása, a lankadatlan magyarítása a kötekedések, az élcelődések és az állandó akadémikuskodások ellenére; hitt abban, amit tett, és a végső bíró, az élő nyelv őt igazolta: mindennapi beszédünkben Bugát szavainak tömegét használjuk.

A helyesírása a kor szelleme szerinti:

kettős *ly* (*olly*, *milly*, *melly*); *cz* a *c* helyett (*czél*, *boncztudomány*); a hiányjel használata (*a' jelen*, *e' részről*, *'s, tudomány' terén*, *képzetek' sebes cseréje*); rövid magánhangzók (*mult*, *zárkozott*, *tanítványaim*, *bizván*); a mássalhangzók hasonulásának hiánya (*összve*, *összvegyüjt*) *stb.*

Ugyanakkor követhetők a változások is: *mult* → *múlt*; *melly* → *mely*; a hiányjel elmaradása; *ösv* → *össze stb.*

Jellegzetesek az igencsak hosszú mondatok és a régies szavak (*hallándom*, *tapasztalásu*, *magasbra*, *szenveitől*, *virágcsát*, *alkalmazatánál*, *kormányoztathassék*, *reménylem stb.*).

Bugát magyarítását, szóteremtését sokan lelkesen fogadták, ám a bírálók tábora sem volt csekély, kivált a szóképzési módszereit vették keresztűz alá:

Szily Kálmán (1838–1924) – a Természettudományi Társulat főtitkára, a Magyar Nyelvtudományi Társaság megalapítója – 1879-ben összefoglaló közleményt írt a természettudományi műnyelv történeti alakulásáról, amelyben Bugát kíméletlen kritikáját fogalmazta meg (Szily 1879: 329–345).

„Én egyike vagyok azoknak, kik [...] Bugát [...] emléke iránt mindenkor a legmélyebb tisztelettel viseltetem, de a valódi érdem tisztelete nem gátolhat meg abban, hogy [...] el ne ítéljem azt az irodalmi nagy botlást, mely [...] az ő nevéhez fűződik. [...] Gyűjtötte, halomra csinálta és csináltatta a szem nem látott, fül nem hallott szavakat, [...] s terjesztette azokat kollegái, tanítványai és olvasói körében.”

A *Természettudományi Szóhalmazról* így nyilatkozik:

„Sok régóta ismert, becsületes magyar szó mellett néhány szerencsés, talpraesett ötlet: a többi pedig kificzamított, porrá zúzott és aztán imígy-amígy összeraggatott magyar szavak szájalomra méltó nyomorékjai.”

A folytatásban Toldyt sem kíméli:

„Én meg vagyok győződve, hogy ha Bugát Pálnak a 30-as vagy 40-es években az Akadémiában koppintanak a körmére, [...] ő azonnal elhallgat és a külön magyar nomenclatura meg sem születik. De csodálkozhatunk e, hogy mind messzebb-messzebb engedte magát ragadtatni a csuszamlós pályán, amikor olyan tekintélyes akadémikusok, minő pl. Schedel volt, szóval és tettel még biztatták is a továbbhaladásra.”

Kovács Imre (1845–1917) 1881-ben a teljes elismerés hangján fogalmazott (Kovács 2013: 247):

„Bugát 'sugallat'-szerű bátor felléptével indult meg azon döntő reform, mely az összes tudományok terén a szabatos, világos, könnyű, sőt elegáns nyelvi előadás [...] feltevéleit örök időkre megteremtette [...] sok törölmetszett, rövid, szabatos magyar műszava ellen a legkonzervatívabb nyelvésznek sem lehet kifogása”.

Magyary-Kossa Gyula (1865–1944) jeles orvostörténészünk több alkalommal is elemezte Bugát nyelvészeti munkáját. 1892-ben a gyógyszerészeti nyelvújítást elemezte a *Gyógyszerési Hetilapban* (Kossa 1892: 344–345). Bevezető sorából idézünk:

„Hogy a haza tudományosságára nézve nem - e lett volna gyümölcsözőbb Bugát munkássága, ha a nyelvészkedés helyett az önálló természettudomány művelésre több időt fordít, annak eldöntése nem is olyan könnyű, mint amilyennek látszik [...]. Ha az ember a 30-as 40-es évekbeli gyógyszerészmesteri és orvosdoktori disszertációkat, vagy az „Orvosi Tár” ezen évi folyamait olvassa, a borzalom és komikum érzete váltakozik benne...”.

Hosszasan idézte és elemezte a számára elképesztő kifejezéseket, de nem hallgatta el, hogy Bugát tetemes mennyiségű szavát elfogadta a szakma, meghonosodtak, mindennapos használatuk semmiféle ellenérzést nem vált ki a szakmabeliekből. Bugát töretlen küzdelme előtt tisztelettel adózik:

„Bugát annyiszor kigúnyolt nyelvészkedésének is megvolt a maga mélyebb, nemzetes célja és haszna, hiszen egész működésén meglátszik az idők nyomása, a megújuló viszonyok hazafias íze. [...] Bugátnek köszönjük a magyar orvos-gyógyszerészeti nyelv mesterszavainak legnagyobb részét...”.

Ezért a teljesítményért, még a „borzalmas bugátizmusokat” is hajlandó megbocsátani.

1927-ben egy újabb közleményt írt az *Orvosi Hetilapban* (Kossa 1927: 389–392), amelyben Bugát nyelvűművelői,

nyelvújítói munkásságának egészét kívánta összefoglalni, értékelni, hangvételére ekkor is a kettősség volt a jellemző. A túlzott purizmustól óvott mindenkit, és a mérsékelt, ésszerű változtatások mellett foglalt állást.

„Kezdjük belátni, hogy az úgynevezett „nyelvtisztaság” csak elérhetetlen ábránd [...] és ahogy gátat vetettünk hajdanában a céltévesztett nyelvújításnak, éppúgy gátat kell vetnünk a féktelen purizmusnak is. Nem szabad mindent kiirtani [...] kivált akkor nem, ha a szó már teljesen meghonosodott és jól fedi a fogalmat”. [...] A nyelvújítókról, bár sokszor tévedtek vakútra, mindig nagy hálával kell megemlékeznünk, mert nyelvünket gazdaggá tették s hozzá szabták a modern időkhöz.”

Buzás Győző 1906-ban ezt írta: „Bugát szócsinálásaival [...] a magyar nyelvre nagy csapást, az orvosi nyelvre pedig [...] káros hatást gyakorolt” (Buzás 1906: 443). Tolnai Vilmos *A nyelvújítás* című, 1929-ben kiadott művében ezt írta a *Természettudományi Szóhalmazról*: „Egész szótárirodalmunk legérdekesebb műve ez; a leghihetlenebb furcsaságoknak és a legkitűnőbb ötleteknek csodálatos zagyvaléka” (Tolnai 1929: 169).

Nem véletlenül hagytuk befejezéseképpen Toldy Ferenc gondolatainak idézését, hiszen a sokévi közös munka során nála jobban talán senki sem ismerte meg Bugát törekvéseit; elfogulatlanul dicsért, és igazságosan bírált (Toldy 1864: 276–277; Toldy 1863: 419–423). A sokak által kifogásolt, nem szokványos szóképzési móddal és a ritkán használt képzők (-ács, -écs, -am, -em, -any, -eny, -asz, -ezs, -or, -ör stb.) használatával kapcsolatban épp a rövidséget emelte ki erényként, amelyek az összetett fogalmak kifejezésére a nem túl hosszú és ezért nem bonyolult szóösszetételek megalkotását eredményezték. Az Akadémián, 1865-ben tartott emlékbeszédét így zárja Toldy:

„...a legmagasb torony a leghosszabb árnyékot veti. Ha végre buzgósága, bátorsága, lelkesenysége és szerencséje a szóképzés terén azon óriás tévútra csábította, mely [...] annyi gúnyt vont reá, s neki annyi keserű órát szerzett: legyünk elég nemesek ezt feledni, és csak nagy szolgálatainak őrzeni meg emlékezetét, melyeket a magyar nyelvnek és tudománynak tett. [...] higgadtan átgondolva, s azért bátran ismétlem másutt kimondott ítéletemet, mely szerint helyesen szólni Révai; szépen Kazinczy; műszabatosan Bugát Pál tanította e nemzetet.”

MAGYARORSZÁGI ORVOSREND NÉVSORA 1840-RE Ez volt a honi orvosokra vonatkozó első, nyomtatásban megjelentetett adattár (vagy adatgyűjtemény); Bugát Pál és Flór Ferenc közösen állította össze az ország egészségügyi személyzetének (orvos, sebész, gyógyszerész, szakképzett bába) számbavételére.

Az egészségügyi személyzet (orvosok, seborvosok, borbélybészek, bábák) létszámáról és a gyógyító intézmények mennyiségéről már 1724-ben készített felmérést a

helytartótanács, de a hiányos adatszolgáltatás miatt csak 1750 körül tudott viszonylag elfogadható képet alkotni. Ennek az összeírásnak az adatai kéziratos feljegyzések formájában a Helytartótanács irattárába kerültek, nem jelentek meg nyomtatásban.

Célja, hogy országos viszonylatban, a területi beosztáshoz igazodó felsorolás alapján, az országos főorvos világos képet kapjon az egészségügyi személyzetről, továbbá „hogyan általánosan terjedő nyilvános veszedelmek alkalmával” (vagyis járványok idején) elérhetőek legyenek központilag szervezett feladatok ellátására. A kép szomorú volt: mindössze 555 orvost és 1064 seborvost számláltak össze. Az ország orvosi ellátottsága igencsak szerény volt, és nem sokban különbözött Pápai Páriz korától, aki ezt írta (Pax Corporisában): „Hamarább talált segédet a beteg barom, mint a beteg ember”. Bugátéknak volt mit tenni ezen a területen is; az európai műveltség tengerében süllyedő ósdi hajót kellett megújítani és a felszínen tartani. A pesti egyetem növelte is az orvosok számát, a felzárkózás így is hosszú időt vett igénybe.

ÖSSZEZÉS Bugát Pál érdemeit (6. táblázat) nehéz rangsorolni, és talán nem is szabad: tevékenysége ugyanis egészet képez, a részterületek összetartoznak. Elsőnek mégis a nyelvészeti munkásságát említenénk.

6. táblázat. Bugát Pál főbb érdemei

- A legnagyobbak közé tartozó, reformkori nyelvújító tevékenység.
- A magyar orvosi és természettudományi nyelv megeremítése.
- Az orvostudomány magyar nyelvű oktatásához szükséges tananyag létrehozása.
- Az első magyar orvosi folyóirat, az *Orvosi Tár* kiadása.
- A magyarországi orvostovábbképzés megalapítása az *Orvosi Tárban* közölt szakkikkel.
- A Természettudományi Társulat, a TIT (Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat) elődjének a létrehozása.
- Közreműködés az orvostársadalom szervezésében.

A kor feladata honunkban – legalább is a természettudományok terén – behozni az évszázadok elmaradásait a külföld tudományának átültetésével, magyar nyelvre fordításával. Az angol, a német és a francia orvostudomány már javában a nemzeti nyelven élt. A hazai tudomány jelentősen elmaradt, noha a XVIII. században már voltak jelentősebb munkák, mégis legelőször utol kellett érni a külföldet. A kor nyelvújítása csak következmény: a tudomány magyarrá tételéhez volt szükség a magyar szakszavak sokaságának a megeremítésére. Szaknyelvi nyelvújítás volt ez a javából, céljában pedig lényegileg különbözött Kazinczyékétól, hiszen már nem a nemzet megmaradása, a nyelvcsere elkerülése volt a tét, hanem a felzárkózás a külföldhöz. Jelentősége azonban nem volt csekélyebb. A magyar köznyelv, kivált a szépirodalom nyelve már teljesen rendben volt: Vörösmarty és kortársainak munkássága ékes bizonyítéka ennek.

Bugát nyelvészkedése is a külföldi orvostudomány (természettudomány) átültetésében bontakozott ki. Óriási munkát

végzett, nyelvészeti tevékenységének megítélése mégis kettős: elismerés, lelkesedés és súlyos bírálat, sőt még a gúnyolódás és a személyeskedés sem maradt el; egyesek a nyelvrontás bélyegét is rányomták. Nincs új a nap alatt: a kortársi gáncsoskodás Bugát korában is dívott, miként ma sem megy zökkenők nélkül a magyarított angol orvosi szakkifejezések elfogadása.

Méltánytalan a súlyos kritika, és túlzott is, és nemcsak azért, mert ismeretlen utakon nem lehet hibátlanul járni, hanem mert a bírálók nem vették figyelembe Bugát intó szavait, jól-lehet véleményének hangot adott több írásában is. Ezekből az előzőekben többször is idéztünk. Nézete szerint a szóképzések kísérletek csupán kettős szándékkal:

- Egyrészt az utódok elgondolkztatása, miszerint a sikereket fogadják el, a kevésbé találókból pedig faragjanak jobbat, vagy képezzenek helyettük másikat.
- Másrészt, hogy a magyar nyelvű tudományt a jelenben is kifejezhessük rajtuk.

A rosszul sikerült szóképződmények sem voltak haszontalanok: átmenetileg segítették a honi orvostudomány nyelvi összevisszaságának a felszámolását, az egységesítés és a közmegértés érdekében. Ugyanakkor, bár állandósított egy időre alkalmatlan kifejezéseket is, mégis elérte, hogy ráeszméljen a tudósvilág: lehet művelni a tudományt magyar nyelven is. Bugátot sokan támadták a mindent csak magyarul, csakis magyarul törekvése, szakszóval, a purizmusa miatt is. Nem kérdéses, hogy a csakis magyarul nyelvészeti túlzás, és nyilvánvaló, hogy az egyensúly a jövevényszavaknál is alapvető, de a határt meghúzni nem könnyű, és hogy milyen nehéz a megszállott törekvést féken tartani, azt csak az tudja, aki már megkísérelte; bírálni sokkal, de sokkal könnyebb. Ebből fakadt a legkevésbé szerencsés törekvése: régi, bevált magyar szakkifejezések helyettesítése újakkal (például a *hüvely* helyett a *beresz* [l. feljebb]). Ezek zömét a nyelv kivetette. Példa ez is a ma szakmai nyelvújítójának: jobbnál jobbat ne akarj.

Magunk elismeréssel adózunk Bugát nyelvészeti munkásságának; úgy véljük – Toldyval egyetértésben, és tőle idézve –, hogy „műszabatosan Bugát Pál tanította e nemzetet”, valamint hogy Bugát nyelvújítói munkálkodása semmivel nem marad el a legnagyobbaktól; a Bugát-szavak nélkül szegényebb lenne nyelvünk. Sok „hasznavehetetlennek” vélt szaván mosolygunk, de csak azért, mert a bíró, az élő nyelv – ki tudja miért – mást választott. Például ha az utókor a *bejert* fogadta volna el a hímvesző helyett, ma az utóbbin mosolyognánk.

Bugát Pál másik legjelentősebb munkássága a magyar orvosi nyelv megújítása vagy inkább újjáteremtése volt. Igen, újjáteremtés, hiszen hiányzott a szakszavak, szakfogalmak magyar megfelelőinek a sokasága, és a meglévőket sem alkalmazták egységesen, nem beszélve arról, hogy sok volt a nehézkes és elavult szakszó. Hiány és összevisszaság jellemezte a természettudományok, kivált az orvostudomány magyar fogalomrendszerét és nyelvét. Ő ezt úgy fejezte ki, hogy „mind a

természeti tudományok, de még inkább az orvosi tudomány honni nyelvünkön csaknem egészen parlagon fekszik [...]”, és azok magyar nyelven oktatva: „mintegy felzavart forrás tűnnének elő”. Tőle származik orvosi nyelvünk általános szavainak a zöme.

Am nemcsak a magyar orvosi nyelvet újította meg, de megteremtette a pesti egyetemen az orvostudomány magyar nyelvű oktatásának alapvető tananyagát is tankönyvek fordításával és írásával. Ennek köszönhetően valósulhatott meg a magyar nyelvű orvosképzés.

Ő vetette meg a magyar orvosok továbbképzésének alapjait is az első magyar orvosi folyóirat, az *Orvosi Tár* kiadásával. A folyóirat megjelenésével ezen a téren is felzárkózhattunk a külföldre, megindult a magyar nyelvű tudományos közlés, orvosaink szellemi értékeinek a megmentése, tevékenységük összehangolása, valamint az orvosok és a természettudósok társadalmának reformkori szellemű szerveződése.

A tudományos társaságok alapításával vált az orvosok és természetvizsgálók társadalmi élete teljessé, így jöhettek létre személyes kapcsolatok; ezek létrehozásában is Bugát jeleskedett. Ő alapította a Természettudományi Társulatot, amely azóta is, 170 évet meghaladva, folyamatosan működik, ma Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) néven.

Bugát Pál élete és munkássága tökéletes példája a nemzet iránti szeretetnek és elkötelezettségnek; ez éllette, ettől eltántoríthatatlan volt. Magyary-Kossa (Kossa 1929: 316) így jellemezte:

„Bugát okos, átgondolt hazaszeretetére jellemző, hogy szűkös viszonyai ellenére állandóan szegény ifjakat (köztük nyolc csángó-gyereket) tartott házában, kiket nemcsak tanított, hanem folyton tanított maga is s belőlük képzett néptanítókat, gazdákat, kézműveseket és elsősorban jó magyarokat nevelt. Minden tekintetben ráillik az az *epitheton ornans*, amivel kellemetlen emlékü kollegája, *Tognio Lajos* jellemezte: »Bugát der Magyaroman«.”

Élete delelőjén rendkívüli megbecsülésnek örvendett, idős korára azonban magányos lett, megtörve, elfeledve halt meg. Az utókor sem méltányolja eléggé. A magyar szellemi köztudatban nem kapta meg méltó helyét: messze nem ismert és becsült annyira, mint érdemei megkívánják. Az utókor az adósa. Ezt az adósságot kívántuk törleszteni a Magyar Tudományos Akadémián, *A félezer éves a magyar orvosi nyelv* című rendezvényen (2013. október 18.) elhangzott javaslattal és felajánlással, egy budapesti, köztéri Bugát Pál-szobor felállításával (l. melléklet).

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS Hálás köszönetünket fejezzük ki Dr. Gál Edit főmuzeológusnak, Gyöngyös Mátra Múzeum, Dr. Molnár László levéltárvezetőnek, Semmelweis Egyetem, és Dr. Tóth Gábor igazgatóhelyettesnek, MTA Kézirattár, közreműködésükért, tanácsaikért és a küldött képekért.

IRODALOM

Antall József–Kapronczay Károly 1973. Bugát Pál. *Orvosi Hetilap* 114/28: 1689–1691.

Borbáth Andor 1968. Vörösmarty Mihály és a magyar orvosi nyelv. *Korunk* 27, 5. 683–686.

Bugát Pál szerk. 1840. Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Pesten tartott első nagy gyűlésének munkálatai. II. Budapest. 185–192. és 202–206.

Bugát Pál–Flór Ferenc szerk. 1840. Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Pesten tartott első nagy gyűlésének munkálatai. Budapest, 7.

Buzás Győző 1906. A németes szóösszetételek története. 3. rész. *Magyar Nyelvőr* 35/10: 441–444.

Gombocz Endre 1941. *A királyi Magyar Természettudományi Társulat története 1841–1941*. Budapest.

Kapronczay Katalin 2004. *A magyar orvosi szaksajtó- és könyvkiadás a reformkorban és a neoabszolutizmus korában (1831–1867)*. OPKM, Budapest.

Kapronczay Katalin 2000. Bugát Pál (1793–1865). In: *Híres magyar orvosok*. Galenus, Budapest, 23–27.

Kátay Gábor 1866. Bugát Pál emlékezete. In: *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1865. aug. 28-tól September 2-ig Pozsonyban tartott XI. Nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai*. Pozsony, Wigand, I–VII.

Kossa Gyula 1892. Bugát és a gyógyszerészet. *Gyógyyszerési Hetilap* 31/22: 344–345.

Kovács Imre 2013. *Az orvostudomány története Magyarországon (1467–1867)*. Egy 1881-es pályamű szerkesztett, tömörített és jegyzetekkel ellátott változata. Összeáll. és magyarázó jegyzetekkel ellátta: Kapronczay Katalin. SOMKL–MATI, Budapest.

Lovász Imre 1835. Értekezés a' magyar nyelvújításról, és annak némelly nevezetesebb hibáiról. Pesten, Trattner-Károlyi.

Magyary-Kossa Gyula 1827. Bugát és a magyar orvosi nyelv. *Orvosi Hetilap* 71/14: 389–392.

Markusovszky Lajos 1865. Bugát Pál. *Orvosi Hetilap* 9/28: 471–472.

Poór Imre 1865. Bugát Pál. *Gyógyászat* 5/29: 593.

Szily Kálmán 1879. A természettudomány műnyelvről a magyar irodalomban. (Történeti vázlat és javaslat). *Természettudományi Közlöny* 11/121: 329–345.

Toldy Ferenc 1864–65. *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől a jelenkorig*. Emich, Pest.

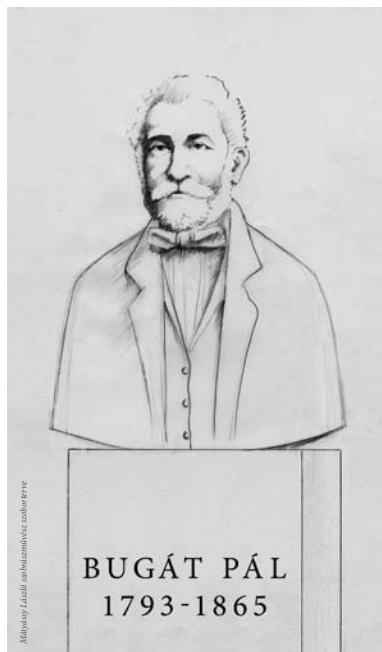
Toldy Ferencz 1863–1865: Gyászbeszéd Bugát Pál rt. felett. *Magyar Akadémiai Értesítő*. 3. köt. Pest, 419–423.

Tolnai Vilmos 1929. A nyelvújítás elmélete és története. Budapest, MTA, 169.

Vörösmarty Mihály 1828. Hazai Literatura. Könyv-ismertetés. *Tudományos Gyűjtemény*, 12/7: 112–115.

MŰLEÍRÁS (RÉSZLET)

Bugát Pál szobra

A szobor magassága kb. 85 cm, Bugát Pált egyszerű, XIX. századi polgári öltözetben ábrázolja. A mellszobor anyaga bronz. Az arc más egy egyszerű, kb. 180 cm magas és 60 cm széles kőtömbön áll. A talpzat visszafogott formája tudatos. A talpzat előlapján mint egy könyvlelapon megjelenéne a Bugát Pál által alkotott szavak, homogén felületet alkotva. Ennek a szavakkal teleírt felületnek a kivitelezése homokfújással készül. Maga a „Bugát Pál” felirat és az évszámok ebbe a nagyon kis plasztikával rendelkező szövegmezőbe lennének bevésve kézi faragással, aranyozva. A talpzat díszítéséül javasolt szövegfelület megoldásában teljesen mai, és híven tájékoztat dr. Bugát Pál nyelvújító tevékenységéről.

Mátyássy László szobrászművész

Bugát Pál-szobor

Felhívás közadakozásra

Bugát Pál

A Magyar Tudományos Akadémián, *A félezer éves a magyar orvosi nyelv* című rendezvényen (2013. október 18.) elhangzott javaslat és felajánlás alapján szeretnénk méltó emléket állítani a XIX. század kiválóságának, **Bugát Pál** orvosnak.

Bugát Pál a magyar nyelvújítás egyik legkiemelkedőbb egyénisége volt, neve bátran említhető a legrangosabb nyelvvelők, nyelvújítók között. Elsősorban az orvosi és más természettudományi nyelvek területének szakszókincsét újította meg, de maradandót alkotott a köznyelvi szókincsben is. *A Természettudományi Szóhalmaz* című szótárában 40 000 szót gyűjtött össze; ebből sokat saját maga képezett.

Bugát Pál a magyar orvosi és természettudományi nyelv megteremtője. Megvalósította a Pesti Egyetemen az orvostudomány magyar nyelvű oktatását, tankönyvek fordításával és írásával létrehozta a magyar nyelvű orvostudomány tananyagát.

Az ő nevéhez fűződik a hazai orvostovábbképzés és az első magyar orvosi folyóirat, az *Orvosi Tár* megalapítása. Az *Orvosi Tár* kiadásával felszámolta a külfölddel szembeni sok évtizedes elmaradásunkat; e kiadvány lehetővé tette:

- a természettudományi munkák magyar nyelvű közlését és terjesztését, hogy „orvosaink tapasztalatai ne szálljanak velük a sírba” (értékmentés);
- a magyar orvosok képzését, a hazai orvostovábbképzést, ezzel megszűnt az a tarthatatlan helyzet, amely korábban nem tette lehetővé, hogy az orvosok folyamatosan képezzék magukat;
- a magyar orvosok összefogását, együttgondolkodását (kezelési elvek, betegek ellátása stb.) és tájékoztatásukat társadalmi (rendezvények és egyéb események, díjak stb.), jogi és más szakmai vonatkozású (rendeletek, előírások) témákban is;
- a helyi (vidék, város, közigazgatási területek) természeti és orvosi kérdések feltárását, a tömeges betegségekről (járványok), a betegellátási nehézségekről, a gyógyvizekről, a levegőszennyeződésről stb.

Bugát Pál a magyar közművelés egyik úttörője: megalapította a Természettudományi Társulatot a hazai természeti viszonyok feltárására, a „honunkban még parlagon heverő” természettudományi ismeretek művelésére és terjesztésére az egészségre nevelés és a társadalmi elmaradottság felszámolása érdekében. A társulat létrejöttével lehetővé vált, hogy a természettudósok személyes kapcsolatokat alakítsanak ki. A Természettudományi Társulat több mint 170 éve folyamatosan működik, napjainkban Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) néven ismert.

A honi orvostársadalom szervezője: Flór Ferencel összeírta a magyarországi orvosok rendjét, és szorgalmazta az orvosok számának a növelését, a betegek ellátásának a javítását.

A kezdeményezés

Bugát Pál, ez a kivételes egyéniség, élete deledőjén ugyan rendkívüli megbecsülésnek örvendett, időskorában azonban magányban élt, egyedül, kissé elfeledve halt meg. Temetésén Toldy Ferenc méltató szavai azonban nem maradtak el: „helyesen szólni Révai; szépen Kazinczy; műszabatosan Bugát Pál tanította e nemzetet”.

Bugát Pál a magyar szellemi köztudatban, a nagy magyar szellemóriások pantheonjában még nem kapta meg a méltó helyét: messze nem annyira ismert és megbecsült, mint ahogyan érdemei megkívánnák. Az utókor adós Bugát Pálnak, és ezt az adósságot szeretnénk törleszteni egy budapesti, köztéri Bugát Pál-szobor felállításával. Bugát Pál tevékenysége a Magyar Tudományos Akadémiához (MTA) is kötődött, amelynek 1830-tól rendes tagja volt, ezért a szobor helyét az MTA vonzási területén képzeljük el.

A SZOBOR KÖLTSÉGEIT KÖZADAKOZÁSBÓL SZERETNÉNK ÖSSZEGYŰJTENI.

A felajánlásokat az Európai Nőgyógyászati Rák Akadémia (EAGC) (adószám: 18104075-1-41) elkülönített alszámlájára – **10700244-25994809-52000001** – lehet befizetni. Az EAGC közérdekű alapítvány, *A félezer éves a magyar orvosi nyelv* rendezvény egyik szervezője.

Kérjük a tisztelt adományozókat, hogy az átutalás közleményrovatában feltétlenül tüntessék fel az adományozó nevét (cégnevet), címét és adószámát, annak érdekében, hogy az alapítvány kiállíthassa a megfelelő igazolást.

Az adományokról folyamatos tájékoztatás jelenik meg a *Magyar Orvosi Nyelv* szakmai folyóirat honlapján: www.orvosinyelv.hu. Köszönjük a magyar szellemi örökség méltó megőrzéséért fáradozók támogatását.

Bősze Péter (bosze@eagc.eu)

Mátyássy László szobrászművész szoborterve és javaslata a köztéri elhelyezésre

Kiss Jenő

A magyar orvosi nyelv a XIX. században

A XIX. század a magyarság és a magyar nyelv szempontjából egyaránt a fölemelkedésnek, egyszersmind a tudományok magyar nyelvűsége kiteljesedésének az évszázada volt. A század magyar orvosi nyelvéről szólva erős tallózásra kényszerülök, ezért csak azt érzékeltethetem többé-kevésbé, hogyan vált (a XIX. századi fejleményeknek köszönhetően) ez a szaknyelv azzá a magyar orvosi nyelvvé, amelyet már kiépített, teljesítőképes szaknyelvként örökölt a XX. századi nemzedék – igaz, megtartásának és továbbfejlesztésének ránk is vonatkozó szakmai és emberi kötelességével és feladatával.

A XIX. század elején a magyar értelmiség színe-java többé-kevésbé világosan tudta egyrészt azt, hogy nincs versenyképes társadalom versenyképes nyelv nélkül. (Ezért, azaz a magyar társadalom korszerűsítéséért volt a nyelvújítási mozgalom!) Tudta másrészt azt is, hogy nincs versenyképes nyelv a magaskultúrák területek lefedése nélkül. Azaz nincsen versenyképes nyelv úgy, hogy hiányzik belőle a tudományok szókinccse. Ezeknek a fölismeréseknek a nyomán alakult ki (nálunk a XVI. század végével kezdődően) az anyanyelvvél való tudatos törődés értelmiségi hagyománya. Ebben magyar orvosok is tevékenyen kivették részüket. Kétségtelen tény, hogy az Akadémia (akkor még Magyar Tudós Társaság) orvos tagjainak számottevő szerepe volt abban, hogy a nyelvújítók erőfeszítései sikerrel jártak, főként abban, hogy a tudományok magyarnyelvűsége megteremtődött. Nyilván azért is, mert az orvosokat a társadalom különböző csoportjainak tagjaival való érintkezésük során szerzett ismereteik szociálisan az átlagnál érzékenyebbé tették. Továbbá azért, mert az orvost foglalkozása közvetlenül a nyelvhez köti abban az értelemben is, hogy betege állapotáról elsősorban a nyelv révén tájékozódhat, betege bizalmának a megnyerését, megnyugtatását a közös anyanyelven érheti el leginkább. Tanácsokat, rendelkezéseket is a nyelv segítségével ad. Ha nincs közös nyelv, a jó diagnózis lehetősége beszűkül vagy lehetetlenné válik.

A magyar orvosi nyelv kiteljesítésében két intézmény játszott meghatározó szerepet: az Akadémia és az egyetem. Mert ez a két intézmény volt az, amely jó ideig egyedül biztosította az anyanyelvvé tudományművelést, a tudományos képzést és

a tudományos ismeretterjesztést. Három terület, amely képes a tudományok és a tudományos nyelvek fejlesztésére és a tudományos ismeretek továbbáramoltatására. Ezekhez társultak idővel az önszerveződéssel létrejött orvosi társaságok (az első az 1837-ben megalakult Pest-Budai Orvosegyesület volt).

Ami az Akadémiát illeti, a magyar Akadémia a „hazai nyelv művelésére” (tehát fejlesztésére) alapított 1825-ben, és ahogy az 1827. évi 11. törvénycikkelyben áll: a karok és rendek gondoskodása a hazai nyelvnek nemcsak terjesztésére, hanem a tudományok és művészetek minden nemében leendő kiművelésére is irányul. Az Akadémián már 1831-ben bizottságot alapítottak, és feladatuk tüzte ki, hogy „Minden [akadémiai] osztálybeliek szedjék össze régibb és újabb könyvekből tudományuk műszavait, s’ adják bé betűrendben” (Gáldi 1957: 444). Vörösmarty mint a bizottság előadója azt írta, hogy „Illy nemű kis szótárai jelenhetnének meg nem igen nagy idő alatt gondolatom szerint a’ természettudományi (idetartozott az orvostudomány is), törvényi [jogi] és talán a’ philosophiai és mathematicai Műszavaknak” (Gáldi 1957: 444). Igen ám, de a tudományok szókinccse ily módon nem tehető teljessé. Ha valamely területen szükség volt széles értelemben vett nyelvújításra, akkor a tudományok területén bizonyosan. De mert a tudományok szakszókinccse minden időben jelentős mértékben tudatos szóalkotással, szaknyelven szólva „műszóalkotás”-sal jön létre, a szakmai nyelvújítás a szükség diktálta parancs volt, amely nélkül nem lenne versenyképes magyar tudományos nyelvezet. Az előző évszázadok magyarító kezdeményezései, folyamata a felvilágosodás idején, a XVIII. század végén vált mozgalommá, a XIX. század első felében pedig már általános jelenség volt. A nyelvújítás a tudományos nyelvek területén is elvégezte a korszellemről ráruházott feladatát, hiszen ma is több ezer olyan szót használnak a különböző tudományokat magyar nyelven művelők, amelyek nyelvújítási alkotások. Neológia és ortológia viszonyában nem kevés vita volt, ám idővel a józanság és a tudományos elvszerűség diadalmaskodott az Akadémián is. Az Akadémia egyébként elvként mondta ki, hogy a tudományos műszók (terminológia) magyarítása kívánatos, de a műneveké (nomenklatura) nem.

Fontos esemény volt a magyar orvosi nyelv alakulása szempontjából az első életképes magyar orvosi folyóiratnak, az *Orvosi Tárnak* a megindulása 1831-ben. Alapítója Bugát Pál és Schedel Ferenc volt. Bugát neve mellett az állt, hogy „orvos doctor, szemorvoslás mestere, Pesten a Magyar Királyi Tudományok Egyetemében a Physiologia, közöns. pathologia s therapia és gyógyszer tudomány rendes professzora, a Magyar Tudós Társaság rendes tagja” (bizonyos ékezeteket elhagytam: K. J.). Mindkét szerkesztő a nyelvújítás híve volt, Bugát különösen. A folyóirat időszerű orvostudományi kérdésekkel foglalkozott (új diagnosztikai eljárásokkal, a terápia kérdéseivel, a közegészségügy gondjaival, az orvosképzés problémáival), és hangsúlyosan szívügye volt a magyar orvosi szaknyelv megteremtése és terjesztése. Ebben segítségére volt a *Tudományos Gyűjtemény* is, amely a reformkor tudományos értelemben legszínvonalasabb folyóirata volt. Folyóiratuk célját a szerkesztők világosan megfogalmazták. Idézem: „mi orvosok is iparkodjunk a' nemzeti nyelvet komolyabb tanulmányaink eszközévé tenni [...ám ehhez az orvosnak] a' magyar orvosi nyelvet épen úgy kell újra tanulnia, mint tanulta egykor a' deák orvosi nyelvet”. Pontosan tudták, hogy az orvosok türelmére is szükség lesz, ezért megnyugtató szavakat is írtak, és segítséget is nyújtottak: az „új terminológiának teljes kiterjedésében való használatát” még korainak tartották, ezért úgy jártak el, hogy az új szavak után, a szükségesnek vélt esetekben zárójelben közölték a magyar neologizmusoknak megfelelő, ismert, tehát latin műszavakat. Ebből a fölismerésből, illetőleg gyakorlatból született és jelent meg 1832-ben a *Magyar-deák és Deák-magyar orvosi szókönyv*, amely gyakorlati okból és szimbolikus értelemben is fontos volt a magyar orvosi nyelv elterjedése szempontjából. És az eredmény? Amikor 1857-ben megindul az *Orvosi Hetilap* kiadása, a szerkesztőknek az iménti idézetekben említett gondokkal nem kellett már visszatérőleg foglalkozniuk. A folyóirat megjelenése mellett a szótárak és a részben fordítással született (Bugát ebben is élen járt), részben önállóan megírt orvosi szakkönyvek jelentették az Akadémia és az egyetem mellett azt a területet, amelynek jelentős szerepe volt a magyar orvosi nyelv elterjesztésében (ezekről külön nem szólok).

Ami az egyetemi oktatást illeti, röviden ezt mondhatjuk. Az orvostudományi oktatás a XIX. század elején nálunk kizárólag latin és részben német nyelven folyt. Bugát Pál az elsők között tartott magyarul előadásokat. A magyar nyelv hivatalos használatát először az 1830. évi VIII. tc. tette lehetővé. Az orvosi karon a nemzeti szellemiségű tanárok nagyobb számban voltak, és itt már 1833-ban magyarul védhette meg doktori értekezését a későbbi neves orvostudós, Flór Ferenc, aki később, Toldy Ferenc kilépése után az *Orvosi Tár* szerkesztője lett Bugát mellett. Fontos körülmény, hogy az orvoskar egyre népszerűbb lett, és a magyar nyelvű oktatással egyre nőtt azoknak a száma, akik a magyar szaknyelv elkötelezett híveivé váltak. 1770-ben csupán 7, 1820-ban már 155, 1847-ben pedig 560 orvostanhallgató volt az egyetemen. Az orvosi fakultásnak elsősorban azért volt tekintélye az egyetemen, mert olyan jeles személyek oktattak a század első

felében is, mint Kitaibel Pál, Bene Ferenc, Lenhossék Mihály, Stáhlly Ignác, Birly Ede Flórián, Fabini János, Balassa József, Schöpf-Merei Ágost és természetesen Bugát Pál.

1841 elején a magyar nyelvű egyetemi oktatással kapcsolatban helytartótanácsi leiratot kapott az egyetem, és erre az egyetem karai különbözőképpen reagáltak. „Az orvosi kar mutatkozott a legkészségesebbnek a magyar oktatási nyelv bevezetése ügyében. A kar utalt arra, hogy több tárgyat már hosszú évek óta magyarul is előadnak, így az átállás nem fog sok gondot okozni. A jogi kar sem ellenezte a magyar nyelvű tanítást, hiszen a kereskedelmi és a váltófogot már addig is magyarul tanították, de utalt arra, hogy bizonyos jogi fogalmaknak még egyszerűen nincs magyar megfelelője, és ez sok gondot fog okozni. A bölcsészeti kar tanárai viszont egyhangúan a latin nyelvű oktatás fenntartása mellett nyilatkoztak. Az idős Schedius Lajost kivéve mindenki úgy vélte, hogy a magyar nyelv még nem alkalmas a különféle tudományok színvonalas kifejtésére, s a hirtelen változtatások károkat okozhatnak az egyetemnek” (Szögi 1985: 145).

1844-ben a magyar hivatalos nyelvvé vált, az egyetemi oktatásban azonban csak korlátozott mértékben vezették be. Ugyanis az „orvosi karon – ez volt akkoriban a legnépesebb fakultás – problémát jelentett, hogy több orvos- és gyógyszerészhallgató jelezte, nem tud magyarul, és szeretne továbbra is latinul vizsgázn. Végül e nem magyar ajkú hallgatóság érdekében 1848-ig fennmaradt a kétnyelvű oktatás” (Szögi i. h.).

Nem maradhat említetlen – mert mind az Akadémia, mind az egyetemi oktatás érintve volt –, hogy a szabadságharc leverését követő Bach-korszak a magyar tudományos nyelvek fejlődésére nézve is baljós korszaknak bizonyult. Az Akadémia és az egyetem, mint a tudományos nyelvek szempontjából döntő fontosságú két intézmény, a németesítő politika célkeresztjébe került. Emlékeztetésképpen: a Bach-korszak rossz emlékü névadója arra a kérdésre, hogy mikor lesz rend Magyarországon, azt válaszolta, reméli, „hogy huszonöt év leforgása alatt sikerül teljesen kiirtania a magyarságot [...]. Ez idő után végleg megnyertük a játszmat, Magyarország addigra német–szláv gyarmattá, a magyarság eszméje pedig idejét múlta jelenséggé válik” (Nemeskürty 1981: 152). A császári biztos vizsgálatot rendelt el az Akadémia ellen, és egyebek mellett azt követelte, hogy változtassák meg az alapszabályt, amely szerint az Akadémia feladata ne a tudományok magyar nyelven való „mívelése”, hanem a tudományok „mívelése” legyen csupán (Kónya 1994: 15). Az egyetemi oktatásban is folyamatban volt a visszanevelés, például magyarul nem tudó tanárok alkalmazásával. Az ifjúság azonban adott jeleket. 1857-ben körutat tett Ferenc József Magyarországon, és az egyetemet is szándéka volt meglátogatni. Tudomására jutott azonban a fő kormányzóságnak, hogy a magyar nyelvű oktatás érdekében a császárnak petíciót akarnak átnyújtani a diákok. A következmény az lett, hogy elmaradt az uralkodói látogatás. 1861-ben azonban már újra magyarul folyt az oktatás (elsősorban Balassa Jánosnak

és a köré csoportosultaknak köszönhetően), egyedül a leendő sebészek és a bábák számára voltak német nyelvű előadások. Az 1873/74-es tanévtől minden oktatás magyar nyelven folyt az orvoskaron.

Mit állapíthatunk meg rövid, tallózó áttekintésünk végén? Azt például, hogy bizony megközelítőleg száz év munkájára és küzdelmére és rátermett, az anyanyelv ügye iránt is elkötelezett orvosokra volt szükség ahhoz, hogy az egyetemi orvostudományi oktatás magyar nyelvű legyen, és hogy a magyar orvosi nyelv megfeleljen a vele szemben támasztott, állandóan változó társadalmi és tudományos követelményeknek. Amit az orvosok, más területen pedig a többi tudomány művelői elvégeztek e téren, feltétlen rászolgál az utókor elismerésére.

IRODALOM

Bősze Péter szerk. 2009. *A magyar orvosi nyelv tankönyve*. Medicina Könyvkiadó Zrt., Budapest.

Fülöp Lajos – Lisztóczy László 2013. *Költők, írók és tudósok a gyöngyösi gimnáziumban*. Konturs Kft., Gyöngyös. A Bugát Pálról szóló fejezet: 25–41.

Gáldi László 1957. *A magyar szótárírodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kapronczai Katalin 2004. *A magyar orvosi szaksajtó és könyvkiadás a reformkorban és a neoabszolutizmus korában (1831–1867)*. Budapest.

Kónya Sándor 1994. „...Magyar Akadémia állíttassék fel...”. *Akadémiai törvények, alapszabályok, ügyrendek. 1827–1990*. Budapest.

Kovalovszky Miklós 1956. Tudományos nyelvünk alakulása. In: Pais Dezső (szerk.): *Nyelvünk a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 227–312.

Nemeskürty István 1981. *Parázs a hamu alatt. Világostól Solferinóig*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

Sinkovics István szerk. 1985. *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–1985*. ELTE, Budapest.

Sashegyi Oszkár 1985. Az önkényuralom kora. 1849–1867. In: Sinkovics (szerk.): 163–196.

Szögi László 1985. A reformkor, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc időszaka. 1806–1849. In: Sinkovics (szerk.): 131–162.

„Túl vagyunk azon az időszakon, melyben orvosi tudományunk a magyar műszavak ismeretében állott, s tudós közöttünk az volt, ki ily műszavakat kiállítani tudott; de hogy ez időszakon túlmehtünk, hogy a figyelem most kiválóan a tárgy felé fordulhat s magát a tudományt vehetjük művelés alá, azt mégis sok tekintetben azon árkászoknak köszönhetjük, kik a mai kor számára az utat egyengették s a tudományművelés egyik főeszközének, a nyelvnek kiállításán több-kevesebb sikerrel fáradoztak.”

Markusovszky Lajos (Orvosi Hetilap, 1865)

Laczkó Krisztina

Helyesírás a magyar orvosi nyelvben: múlt és jelen

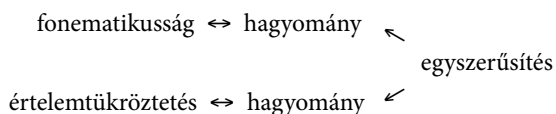
Előadásom címének a szerkezete nem véletlen választás, hanem tudatos és szándékos döntés, jelzi mindazt, amit az orvosi szaknyelv és általában a szaknyelvek, valamint a helyesírás viszonyáról gondolok. Ha ugyanis ezt a címet választom: *A magyar orvosi nyelv helyesírása*, egészen másképpen irányítható a figyelem, és ez az elméleti megközelítés szempontjából valójában korántsem mindegy. Előadásom címe és az előbbi cím tudniillik bizonyos értelemben ellentétben állnak egymással. *A magyar orvosi nyelv helyesírása* ugyanis azonnal felveti azt a kérdést, hogy léteznek-e önálló szakmai helyesírások. Az előadásom címe: *Helyesírás az orvosi nyelvben* pedig azt a választ adja erre, hogy nem, alapvetően nem léteznek. És ez a megállapítás nem áll ellentétben azzal, hogy a magyar helyesírás igencsak bővelkedik szaknyelvi helyesírási szabályzatokban.

A következőkben két nagy témakört fogok érinteni. Egyrészt a bevezetőben tett állításomat igazolom, kitérve az orvosi latin kérdésre is. Másrészt az orvosi nyelvvel kapcsolatos helyesírási feladatokat, ezek keretét, történeti és a mai nyelvállapotról vonatkozó kutatási lehetőségeit vázolom fel.

A MAGYAR HELYESÍRÁSI RENDSZER A magyar helyesírási rendszer egészéről szokás azt a megállapítást tenni, hogy négylépcsős. Ez sem pontos azonban, mert nem „lépcsőkről”, egymásra helyezett „építőkockákról” van szó, hanem sugárasan elrendeződő, egymással szoros összefüggésben álló tartományokról, amelyek között nemhogy éles határ nincsen, de valójában határvonal sem feltételezhető, hanem egyfajta folyamatoságot kell látnunk. Azaz ha arról beszélünk, hogy a magyar helyesírásnak négy „lépcsője” van, valójában ugyan, összetett rendszer különböző nézőpontú megközelítésmódjáról van szó. Nézzük meg először azt, hogy mi ez a négy résztartomány.

A központi helyen az akadémiai szabályzat áll (ebben az időpillanatban a 11. kiadás, 1984), amely mind helyzetét, mind állapotát tekintve meghatározza a magyar helyesírás alapvető normáit és rendszerét. Helyzetét (azaz státuszát) tekintve akadémiai helyesírás 1836 óta. A magyar írás betűíró és latin betűs, a helyesírás alapelveit, azaz normáját (amely mesterséges,

előíró jellegű, így nincs kitéve közvetlenül a nyelv szociokulturális vonatkozásainak) pedig négy elvi összefüggés határozza meg: a fonematikusság (másképp, némileg pontatlanul: hangjelölés), az értelemtükröztetés, a hagyomány és az egyszerűsítés. Az alapelvek viszonya a következőképpen ábrázolható:

Mindez azt jelenti, hogy szavaink helyes rögzítését meghatározza alapelveként a fonematikusság, amelynek érvényesülését a hagyományos írásmód írja felül (lásd például az *ly* használatát). Ugyanígy az értelemtükröztetés esetében: az értelemtükrözéssel szemben érvényesül a hagyomány, amely különböző formájú kivételek sorát adja, valamint a teljes rendszerben érvényesül az egyszerűsítésre való törekvés (részletesen lásd Laczkó–Mártonfi 2004, Laczkó–Mártonfi 2008).

A központi, meghatározó szerepű szabályzatot körülvevő három résztartomány a következő: az általános iskolának szánt, a szabályzatot leegyszerűsítő formában közvetítő *Helyesírásunk* című kötet (1986), azaz egy olyan összegzés a rendszerről, amely a legvilágosabban és legegyszerűbb formában írja le a szabálypontokat. A másik a szakmai helyesírások összessége, amelyek jellegzetesen szótárak (a listájukat lásd Laczkó–Mártonfi 2004); és a harmadik tartomány a helyesírási kézikönyv (Osiris-helyesírás), amely pedig a szabályzat kibővített, részletező, további javaslatokat is megfogalmazó megvalósulása. Hangsúlyozom, mindezek nem egymástól független tartományokat jelentenek, hanem átfedéseket és itt most nem részletezendő összefüggéseket mutatnak. Mindegyik tartományban a fenti felsorolt, alapvető normák érvényesülnek pontosan ugyanabban az összefüggérendszerben. Ami számunkra most lényeges: hogyan kell a szakmai helyesírásokat kezelni ebben a rendszerben, az orvosi nyelvet a középpontba állítva. Minden szaknyelv esetében érvényes, elsősorban nevezéktanából következően, az, hogy ennek írásbeli alkalmazásba vétele következtében olyan

„csomósodásokat”, csomópontokat észlelünk, amelyek kiemelkednek (szakszóval élve: emergensek), és a középpontba helyeződnek. Ezek azok a kérdések, kérdéskörök, amelyek azt a látszatot kelthetik, mintha valami teljesen önálló rendszerről lenne szó. Az orvosi szaknyelv helyesírását illetően ez teljesen világosan a latinos–magyaros írásmód kérdését érinti elsősorban, már a XVII. századtól kezdve, tudatosan a XVIII. század végétől nyelvújító jelleggel, a XIX. századtól pedig kikristályosodó helyesírási vonatkozásokkal, hiszen 1860-ban az októberi diploma után az egyetemi oktatás nyelve a magyar lett. 1948 után különösen kiéleződött a latinos és magyaros írásmód kérdése (lásd részletesen Ludányi 2013). Mindez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy a magyar orvosi írásbeliségben alkalmazott helyesírási normák eltérnének az alapvető normáktól; vagyis kijelenthetjük: egy és ugyanaz a rendszer, a szabályozás, a döntési kérdések megoldásának az alapja – tegyük hozzá, hogy természetesen nemcsak a magyaros-idegenes írásmód, hanem egyéb kérdések (pl. összetételei előtagok száma, több kötőjeles írásformák stb.) esetében is (lásd Bősze–Laczkó 2009). Ilyen értelemben tehát nem beszélhetünk orvosi nyelvi helyesírásról, hanem a helyesírás sajátos jellegzetességeiről az orvosi szaknyelv írásbeli változatában.

Itt érdemes egy rövid kitérőt tennünk a fentiekkel összefüggésben az úgynevezett orvosi latin kérdésre (elsősorban azért, mert a legjellemzőbb helyesírási kérdés tehát a latinos írásmód jelenléte az orvosi szaknyelvben). Sokszor tapasztalom, hogy az orvostársadalom ezt a „latint” kimondva-kimondatlanul azonosítja a klasszikus latin nyelvvel, jöllehet inkább azt kell mondanunk: a klasszikus latinhoz már semmi köze sincsen. Röviden összegezve ezt a kérdéskört: az orvosi szakkifejezéstár alapja az antik görög (és nem latin) nyelvű tudományos örökség, amelyet az úgynevezett Corpus Hippocraticum foglal össze. Ez bizánci és arab közvetítéssel jutott Európába (a XI–XIII. században) latin fordítások révén. A XIII. századtól lett az orvostudomány nyelve a latin: görög–latin alapú terminológiával (jellegzetesen latin például az anatómiai nevezéktár, hiszen korábban nem folytattak boncolásokat, így nem is alakulhatott ki a szakkifejezések görög változata). A nemzeti orvosi nyelvek kialakulása a XVI–XVII. századra tehető; ennek legfontosabb feltétele az orvosi oktatás kétnyelvűvé válása volt. Korábban nemzeti nyelvű orvoslás csak a kolostori és a népi gyógyászatban létezett, valamint a sebész- és bábaképzésben. A nemzeti nyelvű orvosi oktatás is megőrizte azonban a görög–latin szaknyelvi alapokat, az új szakszavakat ezek mintájára alkották meg: tudományos „műnyelv” alakult ki. Az orvosi szaknyelv nemzeti megújítása elsősorban német nyelvterületen jött létre, majd ennek hatásaként Magyarországon is: a görög–latin alapú bázis részben kiegészítette a nemzeti nyelvű terminológia, de nem váltotta fel. Jellemző viszont, hogy a görög–latin nevezéktan részben igazodott a nemzeti nyelv nyelvi sajátosságaihoz. (Lásd részletesen Magyar 2009.) Mit is jelent ez az igazodás? A jelenleg alkalmazott görög–latin kifejezések

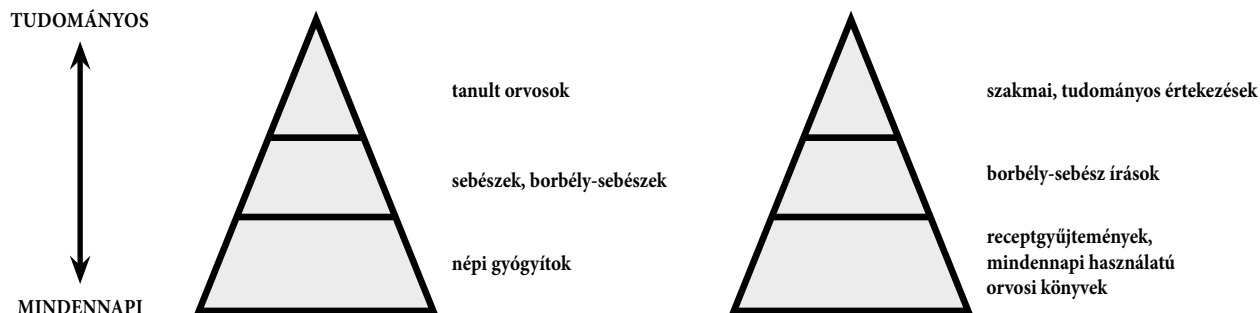
jó része voltaképpen „magyar”-nak nevezhető abban az értelemben, hogy magán viseli a magyar nyelv szerkesztésmódjára jellemző sajátosságokat. Nézzünk meg egy példát: az orvosi helyesírási szótár tartalmazza a *haemolyticus anaemia* címszót. Ez a példa egyértelműen mutatja a magyar nyelv erőteljes hatását: a jelző a jelzett szó elé kerül, azaz szórendileg egyértelműen a magyar szerkezet sémáját követi, és a latinos írásmód ellenére teljes mértékben hiányzik a nembeli egyeztetés, ahogy a magyarban ennek semmi nyelvi mintája nincsen; egyszerűen hiányzik nyelvünkéből, az uráli nyelvekre jellemző módon, a nembeli egyeztetés (sem természetes nemek, sem nyelvtani nemek nem léteznek nyelvíleg), ezzel szemben a magyar nyelv alkalmazza az *-ikus* képzőt (nem csak az orvosi szaknyelvben). A latinos, latin séma szerinti forma a következő lenne: *anaemia haemolytica*. (Lásd Fábrián–Magasi 1992.)

Az eddigiekből az következik, hogy ha a magyar helyesírás orvosi nyelvi vonatkozásainak történeti feldolgozását tűzzük ki célul, akkor mindenekelőtt ezt bele kell ágyaznunk a magyar helyesírás általános történeti alakulásába. A magyar helyesírás-történet szakirodalmi feldolgozottsága jelentős mértékben megtörtént a XX. század folyamán, a legfontosabb szakirodalom a következő: Fábrián 1967; Keszler 2008; Kniezsa 1952, 1959; Korompay 2003, 2006; Laczkó 2006; Szemere 1974. Mindebben az orvosi helyesírás jellegzetességeinek alakulásához az alábbi szempontokat kell figyelembe venni. Korszakhatárokként, amelyek természetesen csakis önkényes határok lehetnek, hiszen egy hosszú történeti folyamatról van szó, és mint ilyenben kizárólagosan támpontként határozhatók meg az időben határok, három nagy korszakot kell alapvetően megkülönböztetni:

- kezdetektől a magyar orvosi szaknyelv megteremtődéséig,
- a magyar orvosi szaknyelv megteremtődésétől a kodifikáció megszületéséig (1992),
- a kodifikáció óta eltelt időszak.

Az általános magyar helyesírás-történetben az egyik alapvető évszám, amely valósnak tartható: 1836, ekkor jelent meg az első magyar helyesírási szabályzat, az orvosi nyelvi vonatkozásokat tekintve ugyancsak jelentős évszám 1992, ekkor jelent meg ugyanis az orvosi helyesírási szótár, amely szótári előzékében összefoglalja azokat a helyesírási jelenségeket és tudnivalókat, amelyek ugyan nem kizárólagosan az orvosi nyelv sajátosságai, ám ebben a szaknyelvben kiemelkedő jelentőségűek, szakszóval: profilálódnak.

A MAGYAR ORVOSI NYELVI KORPUSZ A nagyjából felvázolható időhatárookra rávetítve a következő lényeges kérdéskör annak a korpusznak az összeállítása, amely megalapozhatja az orvosi nyelv helyesírási jelenségeinek a történeti vizsgálatát. A XXI. század elején ugyanis egy efféle kutatás csakis korpuszon alapulhat, és nyilvánvalóan a megfelelő nyelvtechnológiai feldolgozással – hiszen a technikai lehetőségek erre messzemenően rendelkezésre állnak,

1. ábra. A gyógyítók és a szöveghagyomány rétegzettsége a XVI–XVII. században (Kuna 2011 alapján)

a megfelelő módszertan kidolgozásához pedig a korpusz-nyelvészet kínálta lehetőségek alapul szolgálhatnak. Minden más kísérlet ma már hiteltelenné tehetne egy ilyen vizsgálatot. Hogyan képzelhető mindez el?

Az első korszakunkra nézve a feladat minden olyan magyar nyelvű szöveg rögzítése és kutathatóvá tétele, amelyek bármilyen gyógyítói gyakorlatról részben vagy egészben tanúbizonyságot tesznek. Már az igen korai időszakoktól kezdve megfigyelhető, hogy a gyógyítás történetében különböző jellegzetes szövegtípusok alakulnak ki az évszázadok folyamán a társadalmi és a kommunikatív igények mentén. Ezekben a szövegekben vizsgálati szempont lehet a norma kialakulásának végigkövetése, összevetve és esetleges eltéréseket keresve a Knizsa által feldolgozott helyesírás-történeti normaalakulásban tapasztaltakkal.

A második korszakban a szöveghagyomány mellett már megjelennek a nyelvi tudatosságra vonatkozó, ezekről szóló szakmai szövegek is, amelyek ugyancsak fontos részét kell, hogy képezzék a vizsgálatnak. A korpuszadatok és a szakmai, ún. reflexív szövegek összevetése is jelentős lépés lehet arra nézve, hogy a történeti folyamatot a maga lehető legvalóságosabb módján feldolgozzuk.

A harmadik időszak belenyúlik a mába. Ebből következően rendkívül nagyszámú szövegtípus és szövegpéldány áll a rendelkezésünkre, és ezek jellemzően erősen széttagolódnak, így ebben az időszakban megfelelő csoportosításra is szükség van (gondoljunk arra, hogy a XXI. század elejétől belépnek a világhálón megjelenő szövegek). Ezen túlmenően fontos szerepet kap a kodifikáció kérdése is. Ezzel kapcsolatosan pedig rendkívüli módon előtérbe kerül a kodifikáció és a gyakorlat összevetése, egymásra hatása, kölcsönviszonya.

Mindennek pedig sajátosan és egyáltalán nem független módon úgy kell megvalósulnia, hogy – ahogy már utaltam rá –:

a) szociokulturális beágyazottságban végezzük el a vizsgálatot, figyelembe véve, hogy milyenek a résztvevői szerepvizonyok, azaz kik végeztek írásbeli tevékenységet, kiknek

írtak, vagyis kik jelentették a célközönséget, és milyen mértékű és milyen méretű volt ez a tevékenység;

b) a szövegek jellegzetesen emberi tevékenység eredményei, ennek következtében egyediek, de emellett szövegtípusokban hagyományozódnak: az orvoslás történetében is különböző jellegzetes szövegtípusok alakultak ki az évszázadok folyamán, amelyek történetiségükben összetettek és folytatólagosak, mégpedig a társadalmi és a kommunikatív igények mentén.

A folytonosság figyelembevételével fontos a sarokpontok megragadása, és ugyancsak lényeges figyelembe venni az arányok eltolódását is. Ehhez nézzük meg a 1. ábrát.

Az ábrából látható, hogy a XVI–XVIII. században magyar nyelven legnagyobb részben a népi gyógyítók, a mindennapi használatú orvosi könyvek léteztek, és jelentősen kisebb számban keletkeztek tudományos igényű magyar nyelvű szövegek. Ezzel szemben a mai helyzet jóval árnyaltabb és bonyolultabb ennél. Az ún. dinamikus kommunikációs modell (Tolcsvai Nagy 2001) felhasználva és leegyszerűsítve a következőképpen összegezhethetjük a kiindulópontot (Laczkó-Turcsányi 2012). A vizsgálati szempontrendszerünk leglényegesebb tényezői az időviszonyok, a térvizonyok, a résztvevői szerepek és cselekedetek, a szöveg fizikai megnyilvánulása – mindez meghatározza a különféle nyelvi regisztereket.

IDŐ-TÉR VISZONYOK: egy időben és térben (kórház, rendelő, otthon ügyelet, mentő hívásakor; konferencia, kongresszus, továbbképzés stb.) – nem egy időben és térben (szakirodalom, ismeretterjesztő irodalom stb.) tartózkodnak a résztvevők.

RÉSZTVEVŐI SZEREPEK: orvos-orvos, orvos – egészségügyi személyzet, egészségügyi személyzet – egészségügyi személyzet, orvos-beteg, egészségügyi személyzet – beteg, beteg-beteg.

RÉSZTVEVŐI CSELEKEDETEK: szövegek megalkotása és befogadása párbeszédés vagy monologikus formában.

SZÖVEG FIZIKAI MEGNYILVÁNULÁSA: írott, beszélt és internet közvetítette forma.

Mindebből világossá válik, hogy a mai orvosi szövegek magukban foglalják a szakmai-tudományos, az ismeretterjesztő írásokat, a betegtájékoztatókat, a résztvevők szóbeli megnyilvánulásait, sőt a XXI. század elején a világhálós fórumokat stb., mindez magyar nyelven és a ma társadalmának ún. kommunikációs igényei szerint elrendeződve.

A mai viszonyokat szem előtt tartva: alapvető feladat lesz a helyesírás orvosi nyelvi megvalósulását kétféle szempontból megközelíteni. Egyrészt szükség van a kodifikációval való egyeztetésre, árnyalására, úgy, ahogy például Bősze Péter dolgozik régóta ezen a kérdéskörön (vö. pl. Bősze–Laczkó 2009). Ám szükség van arra is, hogy szövegtípuson az írásgyakorlatot felmérjük, mert csak így tudjuk a kodifikáció és a gyakorlat felvetődő kérdésköreit egymással megnyugtatóan összehangba hozni. Ezen a feladaton Prószyk Gábor kutatócsoportja már dolgozik, számítógépre visznek orvosi leleteket, zárójelentéseket, és nyelvtechnológiailag megoldhatóvá kívánják tenni, hogy a szövegek kutathatóvá váljanak, és ugyancsak jó példát szolgáltat Ludányi Zsófia doktori értekezése (2013), amely éppen azt tűzte ki egyik céljául, hogy merítve a hatalmas rendelkezésre álló írott nyelvi anyagból korpuszt építsen, és felmérje az orvosi írásgyakorlatot a helyesírás szempontjából.

Mindemellett egyértelmű, hogy az orvosi nyelv jelene nem értelmezhető teljes egészében a múltja nélkül, hiszen a magyar orvosi nyelv fejlődése folyamatnak tekinthető (vö. Taavtisainen–Pahta 2004, Kuna 2013). Ha a három önkényesen megállapított időtartományt nézzük, akkor a következő feladatok körvonalazhatók, még egyszer hangsúlyozom: csakis korpuszon alapuló vizsgálatokkal.

1. Ehhez a korszakhoz mintául szolgálhat Szabó T. Attila Váradi Lencsés György *Ars Medicájának feldolgozása* (lásd pl. Szabó T. 2013). Minél több anyagon, szövegen kellene elvégezni egy hasonló digitalizálási munkát, hogy megvizsgálhassuk, vajon a korabeli, elsősorban ekkor nem a tudományos életnek, hanem az egyszerű embereknek szóló magyar orvosi szövegekben találunk-e olyan helyesírási kérdéskört, amely az orvosi nyelv ekkori magyar változatára jellemző, jellegzetes, avagy az írásgyakorlat teljes mértékben beleilleszkedik az általános magyar helyesírási gyakorlatba.
2. A második korszak bonyolultabb, hiszen ekkor történik meg a latin és a német nyelvről való áttérés a magyar nyelvre a tudományos nyelvi adattárakban is. Itt egyáltalán elsődleges feladat az lesz, hogy a megfelelő szövegtípusokat összeállítsuk és rendszerezzük, hiszen nagyszámú fordítások, de eredeti magyar szövegek, tudományos igényű írások, valamint ismeretterjesztő írások is helyet kell, hogy kapjanak benne.

3. A ma helyzetét fentebb vázoltam, ugyancsak elsőrendű kérdés, hogy maga a korpusz mit tartalmazzon, milyen elrendezésben, természetesen a társadalmi és a kommunikációs igényeknek megfelelően.

Mindennek a munkának a megvalósításához, amely nemcsak a helyesírási kérdések, hanem egyáltalán a magyar orvosi nyelvi kérdések kutatásában alapvető, szükség van egy olyan kutatócsoportra, amelynek tagjai nyelvészek (nyelvtörténészek, korpusznyelvészek, a helyesírás szakemberei stb.), nyelvtechnológusok, informatikusok és természetesen orvosok. Ehhez mindenekelőtt biztosítani kellene a kellő anyagi és tárgyi háttérrel, hogy a munkához hozzá lehessen kezdeni. Egy történeti és mai szövegekből álló korpusz megléte esetén az alábbi hozadékokkal számolhatunk (Kuna 2013):

- Megfoghatóvá és széles körben elérhetővé, kutathatóvá teszi a magyar orvosi diskurzustartományt az egyes korokban és egészében. Az elektronikus korpusz előnye, hogy módosítható, bővíthető és szükség esetén javítható.
- Lehetőséget ad a szövegtípusok összekapcsolódásának, hálózatának a leírására.
- Lehetővé teszi a magyar nyelvű orvoslás korszakolásának az újragondolását.
- Rámutat az egyes korok társas-kulturális változásaira az orvoslás terén (tudományos fejlődés; az írásbeliségnek és a szóbeliségnek a szerepe; egyes médiumok megjelenése; képi ábrázolás; a gyógyítók rétegzettsége; érzelmi bevontság; idegen nyelvi hatás stb.).
- Módszeres nyelvészeti, orvostörténeti és kulturális kutatásokat tesz lehetővé (az egyes jelenségek és funkciók terén is).
- A magyar orvosi nyelv változásai folyamatként, azok folytonosságában vizsgálhatók (egyes szövegtípusok alakulása; szakszavak változási tendenciái stb.).
- Lehetővé válik egyes korok jellegzetességeinek, tendenciáinak a vizsgálata.
- Megnyitja a nyelven belüli és nyelvek közötti összehasonlító elemzések útját, ezzel leírhatóvá válnak az egyes nyelvek és korok tendenciái, mintázatai, valamint az ún. „univerzális” vagy „páneurópai” jellegzetességek.
- Egy rendszerezett korpusz révén a magyar orvosi nyelv kutatása könnyebben beleilleszthető a külföldön folyó vizsgálatokba.

Az előadás zárásaként annyit szeretnék megfogalmazni, hogy remélhetőleg mindez a nem is nagyon távoli jövőben valóssá válhat.¹

IRODALOM

A magyar helyesírási szabályai. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.

1. Köszönöm Csekő Györgyinek és Kuna Ágnesnek a dolgozathoz adott hasznos tanácsait.

- Bősze Péter – Laczkó Krisztina 2009. Helyesírási megfontolások az orvosi nyelvben. In: Bősze Péter (szerk.): *A magyar orvosi nyelv tankönyve*. Medicina Kiadó, Budapest, 325–392.
- Fábián Pál 1967. *Az akadémiai helyesírás előzményei. Helyesírásunk alakítására vonatkozó tudatos törekvések 1772–1832 között*. Nyelvészeti Tanulmányok 9. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fábián Pál – Magasi Péter (szerk.) 1992. *Orvosi helyesírási szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fábián Pál – Szemere Gyula – Gráf Rezső 1986. *Helyesírásunk*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 2009. A magyar helyesírás története. In: Bősze Péter (szerk.): *A magyar orvosi nyelv tankönyve*. Medicina Kiadó, Budapest, 87–118.
- Kniezsa István 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Nyelvészeti Tanulmányok 2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kniezsa István 1959. *A magyar helyesírás története*. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Korompay Klára 2003. Helyesírás-történet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 101–105, 281–300, 579–595, 697–709, 781–788.
- Korompay Klára 2006. A helyesírás. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 339–340.
- Kuna Ágnes 2011. *A 16–17. századi magyar nyelv orvosi recept szöveg-típológiai és pragmatikai vizsgálata funkcionális kognitív keretben*. PhD-értekezés. ELTE BTK, Budapest.
- Kuna Ágnes 2013. *A magyar nyelvű orvosi diskurzustartomány, a magyar orvosi nyelv tendenciái. A Magyar orvosi nyelv korpusza*. Tervezet. Kézirat, Budapest.
- Laczkó Krisztina 2006. Helyesírás-történet. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 406–412.
- Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila 2004. *Helyesírás*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila 2008. *Helyesírási tanácsadó*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Laczkó Krisztina – Turcsányi Gabriella 2012. *Az orvosi terminológia megjelenése a köznyelvben. Új nézőpontok a magyar nyelv leírásában című konferencia előadása*. 2012. november 12. ELTE, Budapest.
- Ludányi Zsófia 2013. *A mai magyar orvosi helyesírás*. PhD-értekezés. ELTE BTK, Budapest.
- Magyar András László 2009. Az európai orvosi nyelv története. In: Bősze Péter (szerk.): *A magyar orvosi nyelv tankönyve*. Medicina Kiadó, Budapest, 73–85.
- Szabó T. Attila 2013. *Váradai Lencsés György (1530–1593) és a magyar orvosi-élettudományi szaknyelv a XVI. században, az Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica (1577 k.) tükrében*. Ebben a lapszámban: 82–91.
- Szemere Gyula 1974. *Az akadémiai helyesírás története (1832–1945)*. Nyelvészeti Tanulmányok 17. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Taavitsainen, Irma – Pahta, Päivi (eds.) 2004. *Medical and scientific writing in late medieval English*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

SZAKNYELVEK

A foglalkozási ágak tudományos nyelvtana alig tér el a köznyelvtől. Valójában inkább egyértelműsége, bizonyos területeken megnyilvánuló gyakorlati és/vagy elméleti hatékonyságra törekvő szak- és műszókincsek ezek, mint igazi nyelvek. Gyakorlatban az összetételek, a sajátos szóképzések. [...]

Fontos követelmény, hogy szaknyelvi szövegben minden szakszó azonos legyen az illetékes szabvány megfelelő kifejezésével. [...] Szabványos kifejezés híján a szakirodalomban vagy a szakmai gyakorlatban leginkább elterjedt szakszót használjuk. Mindig törekedjünk a lehető legszélesebb körű érthetőségre!

Nem elég továbbá, hogy a műszavak csak egy tudomány ágon belül legyenek egyértelműek, hisz a tudományterületek egyre inkább érintkeznek egymással, sőt részben átfedik egymást. [...]

Bármennyire is törekednek – egyébként jogosan és helyesen – a szaknyelvek a nemzetközi egyöntetűsége, nem hagyhatják figyelmen kívül a hazai érthetőséget, a magyar helyesírási és nyelvhelyességi szabályokat sem. Lehetőségeik szerint használniuk kell tehát a pontos és egyértelmű magyar megfelelőket.

Grétsy László és Kemény Gábor (Nyelvművelő kézikönyvtár)

Gaál Csaba

A magyar orvosi nyelv jelene¹

*Ami volt, az nincs már: ami jó volt, elmult;
Más pennával írnak...*
(Arany János: Toldi)

A fenti cím alatti akadémiai előadásomban nagyrészt a *Magyar Orvosi Nyelv* előző számában (2012: 56–58) megjelent gondolataimat fejtettem ki, ezért az alábbiakban a rendezvényen idő szűke miatt kimaradt és az ismétlések elkerülése végett is csak a témához fűződő további elképzeléseimet ismertetem.

NEHEZEN MAGYARÁZHATÓ ELLENTÉTEK Egyik társunkat jó sebésznek mondják, szereti is a szakmáját, mégis ha írni kell, reménytelenül rosszul fogalmaz. Kézirata ismétlésekbe bocsátkozik, nincs következetesen felépítve, gondolatai összefolynak, a helyesírásról ne is szóljunk, holott a sebésznek pontosan, ésszerűen gondolkodva, józan eszét használva, gyakorlatiasan kell dolgoznia. Az ő kézirata minden tükröz, csak ezeket a ránk jellemzőnek és szükségesnek vélt vonásokat nem. Hogyan lehet egy személyben két lény? A kedvező jegyekkel ellátott kézműves és az ennek teljesen ellentmondó szellemi termék, a kézirat. Hogyan lehet kétféleképpen dolgozni, viselkedni, gondolkodni?

Szerkesztői tevékenységem során számtalan jelét láttam az *anyanyelvi műveltség fogyatékoságainak*: tőmondatok halmozása, szűk szókincs és ebből eredő szóismétlések, leegyszerűsített nyelvtan használata, ez alapvető ismeretbeli hiányosságokra utal. Az egyetemi jegyzetek, sőt tankönyvek rossz magyarsággal megírt oldalai is minden bizonnyal hozzájárulnak a (szak)nyelvi kultúra hanyatlásához. Egyszóval mindennapi jelenség az igénytelenségből fakadó „szaknyelvi trágárság” (Rák Kálmán).

A nyelv tükörképe a társadalomnak, az egyén szóhasználata pedig jellemzi az illetőt. Szomorúan érzékelem leromlott nyelvezetünk mindennapjait. A közszereplők, politikusok

fellengzős, silány és fontoskodó stílusa megfertőzte a tudományos világ nyelvezetét is. A mintát mutatni hivatott médiumokban ugyanezt a züllést észlelem. Ha az átlagember mindig ugyanazt a hibás szót, kifejezést hallja, abból indul ki, hogy ez így helyes, és a kör bezárult. Lehet, hogy mindezt a legtöbb szakember nem veszi észre, vagy csak kis hányaduk? Szívesen hivatkozom Ferdinándy György külföldre szakadt író hazánkfiára, aki szerint „Aki bennük él, nem látja a dolgokat”. Talán ezért (is) vagyok kritikusabb a hazai átlagnál, és nehezményezem a pusztító nyelvromlást.

ORVOS ÉS MŰVELTSÉG A mai szerkesztő, szakmai-nyelvi ellenőr vagy bíráló a közlemények színvonalán, jobban mondva azok hiányosságain veszi észre az általános műveltség hanyatlását. Mentségül szolgálna, hogy a hivatásának élő, nagy tudású orvos éppen a szakmai elmélyültségénél fogva, sokszor idő hiányában (és ettől független érdeklensége következtében?) nem képes magát művelni, vagy egyszerűen nem is érzi annak szükségét. De akkor a korábbi korok nagynevű, kulturált orvosainak ez miért sikerült? Az ellentmondást az okozza, hogy a szakmai elismeréséhez közölnie kell, a közléshez pedig – legalábbis bizonyos szintű – nyelvi és általános műveltséggel kell(ene) rendelkeznie. Az utóbbiak hiányában nyilván nagyban ludas az oktatási rendszer egyre szerényebb teljesítménye és a humán tárgyak háttérbe szorulása.

A szaknyelv megrontója elsődlegesen nem az írott, hanem a *beszélt nyelv*. Előbbi csak tükrök lehet az utóbbinak. Orvosi nyelvünk tisztaságát ezért először a köznapi szakmai beszédben kell meghonosítanunk és védelmeznünk. Nyilvánvaló, hogy a mindennapi élet orvosi nyelve, a leletek sajátos zsargonja, a zárójelentések stílusa és az előadások szövegezése is óhatatlanul átkerül az irodalomba.

Az *orvostanhallgatónak* az írásbeli érettségi volt az olyan utolsó kihívás, megmérettetés, amelyben a szókincsnak,

1. Az előadás szerkesztett és kiegészített változata.

a beszédmódnak még jelentősége volt. Ezután már senki sem követeli tőlük gondolataik összefüggésének, tisztaságának igényes írásbeli vagy szóbeli kifejtését. Tudásukat többnyire kérdésvalaszos (*multiple choice*) vizsgán ellenőrzik, a szóbeli vizsgákon adatokon és néhány szerény, összefüggő mondaton kívül nem kívánnak tőlük egyebet. Első ízben öt-hét évvel az érettségi után kényszerül a medikus vagy az éppen kész orvos ismét arra, hogy ismereteit rendezetten írásba foglalja, mégpedig a doktori cím elnyeréséhez szükséges diplomamunka összeállításakor – már aki erre vállalkozik. Sokak számára ez a feladat különlegesen megerőltetőnek és nehéznek bizonyul.

Az orvostanhallgatókra nézve óriási nehézség a *mai képzés rendszere*, amely részletekre tagolódó, az egészről kivett tudást közvetít, és mindehhez írásbeli vizsgát igényel. Ilyen módon a leendő orvosok elszoknak a szabatos beszédtől, nem tudják tudásukat világosan előadni. (A magyar országgyűlés házszabályai 1900-ig nem engedték meg, hogy a beszédeket felolvassák, a képviselőknek rögtönözniük kellett. Ugyan milyen hebegéseket, makogásokat hallanánk ma, ha ez a szabály még érvényben lenne?) Miféle értelmiségi az, aki nem képes erre? Egyébként a németek 2012-től visszatértek az egetemet lezáró vizsga (*Approbation*) szóbeli letételére.

MÉG NÉHÁNY SZÓ AZ ANGOL NYELVRŐL Amint jeleztem, ezt a kérdést bővebben tárgyaltam a folyóirat legutóbbi számában, itt csak kiegészítő gondolatokat ismertetek. A francia író, Stendhal már a XIX. század első harmadában szónak tette egyik írása jelmondatában: „Angolosodunk.” Mintha csak korunkról írt volna. Korábban a latin szavak és kifejezések uralták az orvosi irodalmat, amelyben a német nyelv másodlagos szerepet kapott. Ezzel szemben ma egyre inkább az angol nyomul előtérbe, sajnos többnyire a magyar rovására, holott nagy részük kevés fáradsággal átültethető lenne.

Könyvszerkesztői munkásságom folyamán sokszor találoztam értetlenséggel, amikor kértem a szerzőket, hogy *használjanak magyar kifejezéseket*. E mögött nyilván nem egyszer szellemi tohonyaság áll, hiszen nem mindig könnyű megfelelő és találó magyar fordítást találni. Nagy úr azonban a megszokás is. Nem méltányolható az a válasz, hogy amióta a fogalmat az angol eredetiből átvettük, „mindig így mondtuk”. Itt vetődik fel az adott szakterület hazai vezetőinek a felelőssége. Az ő kötelességük lett volna időben arról gondoskodni, hogy ezek a kezdetben újszerű kifejezések helyesen, vagyis magyarul honosodjanak meg. A szolgai átvétel a legegyszerűbb megoldás. Végül olyan indoklást is a fejemhez vágtak, hogy azért tartjuk meg az angol kifejezést, mert a nemzetközi kongresszusokon is így használják ezeket, és a fiatalok akkor könnyebben megértik, hogy miről van szó. Nos, aki idegen nyelvű előadást összefüggéseiben megért, és vitaszinten ismeri a nyelvet, annak nem kell magyar szakszövegben az eredeti angol kifejezésekhez ragaszkodnia, hiszen a nélkül is boldogul – ha meg nem, úgyis mindegy!

Ide kívánczok az angol szavak *helytelen kiejtése*, amely felületes tudásból származik. [K end H] hangzik el gyakran (*K&H*), holott ha „and”, akkor [ker end eɪf]. Minap hallom egy szinkronizált amerikai filmben, hogy az *anthraxot* előkelően [entrex]-nek ejtik, bár hazai szaknyelvünkben a latinos *anthrax* használatos. Szívesen szájukra veszik a felzárkózás jegyében a *performance*-nak írt angol szót, jól megnyomva az első szótagos magyaros hangsúlyt (az előadás, a színjáték kiejtése helyesen: [pəˈfɔ:məns]). A *Douglas* helyes hangzása [daglesz], de legtöbbször mégis következetesen [duglasz]-nak mondják. A *shunt* szót sem [sönt]-nek ejti az angol, hanem [sant]-nak. Ugyan miért nem lehet elsajátítani a helyes kiejtést? A *PhD* helyes kiejtése magyar szöveggörnyezetben [pé-há-dé], mint ahogyan *MR*-vizsgálatról („em-er”) beszélünk, hiszen a *WHO*-t sem angolul mondjuk.

A *normál*, *minimal*, *distal*, *proximal* stb. formák a német és az angol szaknyelvből kerültek hozzánk, holott ezek a latin eredetű szavak nálunk így honosodtak meg: *normális*, *minimális*, *distalis*, *proximalis*. Ezért helytelen például *minimal invazív sebészetről* beszélni, vagy azt írni, hogy a töréstől *distal* lévő képletek.

GYAKORI STILISZTIKAI HIBÁK Az orvostudomány korábbi nagyjai csaknem kivétel nélkül gördülékenyen és olvasmányosan fogalmaztak, felüdülés és szellemi kaland munkáikat olvasni. A sebészet nagy klasszikusa, Billroth (1829–1894) a maga korában kimagaslóan művelt férfiú, aki rendszeresen olvas, kiváló zongorista (Brahms barátja, együtt zenéltek) és kulturált társalgó. Számára a tudomány és művészet forrása azonos, ez nyilatkozik meg közleményeiben is. A közelmúlt magyar vagy magyar származású orvosai közül ilyen kiművelt emberfő volt többek között Szent-Györgyi Albert (1893–1986), Selye János (1907–1982) és Magyar Imre (1910–1984). A legtöbb felsőfokú végzettségű diplomás ma már nemigen érdeklődik a szakterületén kívül eső dolgok iránt. Az eredményt látjuk a közlemények nyelvi színvonalán.

TUDÁLÉKOS STÍLUS

- *meg kell jegyezni (meg kívánom jegyezni)* – ne jegyezze meg, térjen azonnal a tárgyra
- *szeretném hozzáfűzni* – felesleges
- *szövezzük le* – írjuk azonnal, de „szögezés” nélkül
- szófecsérlés (pleonazmus, tautológia), vagyis azonos vagy hasonló jelentésű szavak indokolatlan ismétlése: *pontos* analízis (önmagában pontos elemzést jelent), *egyértelműen* bizonyított (valamit nem lehet kétértelműen bizonyítani), *preventív prophylaxis* (megelőző megelőzés?), *kemoterápiás kezelés* (a terápia már önmagában kezelést jelent; egyszerűbb: *kemoterápia*), *toxikus mérgek*, *fekete szurokszéket*, *stentprotézis* (a *stent* is protézis)
- *hét beteg esetében* – egyszerűen: *hét betegen* (vagy *betegben*); egyébként is nem az „esetben”, hanem a *betegben* találták azt, amit leírtak

SÜLETLEN VAGY HANYAG KIFEJEZÉSEK

- *kellemetlen csillapíthatatlan vérzés* – van kellemes csillapíthatatlan vérzés?
- *tökéletes megoldás* – ilyen az orvostudományban nincs; jó, megbízható megoldás azonban igen
- *szisztémás bacteriaemia* – van lokalizált is?
- *anatómai vérzés* – az anatómia nem vérzik; de van sebészi és hemosztázéológiai eredetű vérzés
- *előrement műtét* – a (lábbon?) előrement műtét fogalmát nem lehet magyarázni, nyelviileg értelmetlen
- *a pancreatitis peritonitisek atmoszáa* – a peritonitist nem lehet átmosni
- *tumorral rendelkezó beteg* – bár szabadon rendelkezhetne a tumorával (akkor már rég megszabadult volna tőle!)
- *optimális eljárás* – a jelző már szuperlatívuszt jelent, ezt már nem lehet fokozni, mégis találkozhatunk ilyen változattal: *legoptimálisabb*

DIVATJELENSÉGEK A korábban harminc percből álló félórának hirtelen „magassága” lett, manapság senki sem megy ki a szobából, hanem „távozik”. Az okos emberek korábban rájöttek a dolgokra, mostanában azonban „intuitív következtésekre” jutnak. Ma már nem fejeznek be valamit, hanem „nyugvópontonra juttatják” a dolgot, és nem összpontosítanak vagy koncentrálnak, hanem „fókuszálnak”. Divatos szóhasználat a „perakut” is. Előzetesedett gondolkodású és nyelvezetű világunk újmódi jelentéseket igyekszik meghonosítani, de az értelem- és jelentésátvitelnak is van határa. Álljon erre alább egy önkényesen összeállított szöveg: „Ez a betegség másról szól. Jelenleg ugyanis *abban gondolkodunk*, hogy ez öröklött jellegű elváltozás. Ezt az elképzelést persze ma még nehéz *eladni*, de ha ennek *mentén* dolgozunk, elérhetjük célunkat. *Abban utazunk*, hogy szemléletváltozás történjen.”

NYELVI MŰVELETLENSÉGBŐL (TUDATLANSÁGBŐL) SZÁRMAZÓ HIBÁK Itt elsősorban nyelvtani szabályok megsértéséről van szó, amelyek kellő felkészültség és az irodalmi nyelv ápolása esetén aligha fordulnának elő:

- egyenlőre egyelőre helyett, ugyanis nem az egyenlőségről van szó
- *vonatkozó személyes névmások* helytelen használata; a közéleti személyek után az orvosokra is átragadt ez a rendkívül kirívó hiba: tárgyak, fogalmak, intézmények előtt nyomasztó gyakorisággal fordul elő a vonatkozó értelmű személyes névmás: a kórház, *aki...*; azok az osztályok, *akik...*; olyan társaság, *aki...*
- a *határozatlan névelő* szükségtelen használata a németből és angolból átvett magyartalan fordításra vezethető vissza: az *egy* szó a következő példákban nyugodtan elhagyható, illetve határozott névelővel helyettesíthető:
 - › A decollement sérülés *egy* (elhagyható) ritka sérülés...
 - › Amennyiben *egy* (a) törés nem gyógyul...
 - › Például *egy* (az) egyelektródás készülék...
 - › A máj *egy* (elhagyható) ritka betegsége...
 - › Rosuvastatin – *egy* (az) erős hatású statin...

FOGALOMZAVAROK Konfuciuszt (Kr. e. 551–479) megkérdezték, mi lenne az első teendője, ha átvénné a kormányzást. „A szavak helyes használata – volt a válasz. – A bölcs mellőzi azt, amit nem ért. Ha a szavak használata nem helyes, a fogalmak értelme zavaros; ha a fogalmak értelme zavaros, nem lehet szabatosan cselekedni; ha nem lehet szabatosan cselekedni, az erkölcs és a művészet nem virágozik; ha az erkölcs és a művészet nem virágozik, a büntetés értelmetlen; ha a büntetésnek nincs értelme, a nép nem tudja, hová lépjen és mit tegyen. A bölcs első dolga, hogy a fogalmait szavakká, s a szavakat tettekké tegye. Nem tűri, hogy szavaiban rendtelenség legyen” (Hamvas Béla fordítása). A közérthető, jó stílushoz tehát hozzátartozik a *fogalmak* találó és szabatos tisztázása. Mondandónkat fejezzük ki egyértelműen, szűkszavúan és pontosan. Gyakran használunk félígazságokat, vagy veszünk át máshonnan tévesen, hányaveti módon fogalmakat. Ez utóbbi oka tudatlanság, rossz fordítás, a másutt bevezetett fogalmak funkcióinak mélyreható ismerethiánya.

EGYNAPOS SEBÉSZET Mind a minisztériumi rendeletekben, mind a *Sebész Szakmai Kollégium* idevonatkozó írásában úgy szól a meghatározás, hogy „kevesebb, mint 24 órai” ott-tartózkodás jelenti ezt az ellátási formát, amely idegen az európai szabályozástól. Az ambuláns sebészet 3. nemzetközi kongresszusán 1999-ben Velencében elfogadott meghatározás szerint ambuláns beavatkozásról beszélünk, ha a beteg a *műtét előtti és utáni éjszakát otthon* tölti.

AKTÍV ÉS KRÓNIKUS ÁGY Ilyen megkülönböztetés értelmetlen, hiszen az ágy passzív tárgy. A honoráriumok megállapításánál nem az ágy, hanem a betegség számít, hiszen a beteget gyógyítjuk, és nem az ágyakat. További szakmaiatlanságnak vélem, hogy eufemisztikus módon a *rehabilitáció* szót sokszor mint elfekvő intézeti fogalmat használják.

KONZÍLIUM Általában különbséget kell tennünk az időben rendszerint egymást követő, egy-egy szakma képviselője által végzett *szakvizsgálat* és több szakma képviselője által egy időben folytatott *tanácskozás* vagy konzílium között. Az utóbbi időben sajnos összekeverik a két fogalmat. Szakvizsgálatot kérnek, de konzíliumot mondanak vagy írnak. Az *Orvosi lexikon* (Akadémiai Kiadó, 1967) meghatározása egyértelműen fogalmaz. *Consilium medicum*: „orvosi tanácskozás, különböző szakágú (specialista) orvosok együttes tanácskozása valamely beteg betegségének felismerésére és gyógyítására”. Jó lenne ragaszkodni a fogalmak eredeti értelméhez, hogy ismét egy nyelven beszéljünk.

MINŐSÉGBIZTOSÍTÁS A mindennapokban egyre olvassuk: *katasztrófavédelem*: ugyan miért kell védeni a katasztrófát? A *gyerekvédelem* szó hallatán egyértelmű, hogy a gyereket védem valamitől. De hogy a katasztrófát miért kell védeni, az nehezen érthető. A *quality assurance* kifejezést a magyarban minőségbiztosításnak fordították a szavatolást jelentő *assurance* és a biztosítást jelentő *insurance* hasonlóságától félrevezetve. A minőségbiztosítás hasonlít a balesetbiz-

tosításhoz, ahol a baleset és annak következményei ellen biztosítanak. Csak remélhető, hogy a minőségbiztosítás nem a minőség ellen biztosít; valójában *minőségszavatolásról* van szó. A német nyelvben is *Qualitätssicherung*ről és nem *Qualitätsversicherung*ről beszélnek.

RESUSCITATION A vitális funkciók fenntartására az anglo-amerikai irodalomban szívesen alkalmazott fogalom. Bár utánzó módon, előkelőséget és jól tájékozottságot mímelve egyesek nálunk is szívesen alkalmazzák ezt a kifejezést, mégis Magyarországon a fogalom kizárólag az *újraélesztést* jelöli.

EVIDENCIA Hasonló módon a bizonyítékokon alapuló orvoslással kapcsolatban néhányan szolgáian átveszik ezt a kifejezést (*evidence based medicine*), amelynek jelentése a magyarban (és a németben) nem azonos az angollal, ahol ez bizonyítékot jelent. Nyelvünkben azonban ami „evidens”, az nyilvánvaló, magától értetődő, vagyis nem szorul bizonyításra.

PERIOPERATÍV Manapság gyakran olvasni perioperatív kérdésekről. Így például a *perioperatív mortalitás* és *morbidity* kifejezéssel sokszor a műtét következményeire akar a szerző utalni, holott a *peri-* előtag a beavatkozás előtti, alatti és utáni állapotot foglalja magába. Ezért helytelen például az anastomosiséletelenség szövödményével kapcsolatban ezt a jelzőt használni, mint ahogyan valamely műtéttel kapcsolatban csak posztoperatív morbiditásról és halálozásról lehet szó: mindezt nehéz lenne preoperatíván elképzelni. Vagyis a pontos, körülhatárolt fogalomból jóval szélesebbet alkotunk, és ez pongyolává teszi megállapításainkat.

REZIDENSEK Sóvárogva bevezetünk olyan új fogalmakat, amelyeket szeretnénk urizálva az előttünk járó országokról lemásolni, és azt hisszük, ha új nevet adunk, akkor már meg is valósult a rendszer, az a funkció, amelyet az a mintaként szolgáló helyen betölt. Jó példa erre az ún. *rezidensképzés* bevezetése. Elhiteljük magunkkal, hogy mi valóban megvalósítottuk a ma sokak által ideálisnak tartott, USA-beli szakorvosképzést csupán azzal, hogy a gyerekeknek másik nevet adtunk. Az Egyesült Államokban a szakorvosi képzés (*residency*) keretein belül a fiatal orvos „resident”-ként a kórház területén lakik, erre utal a szó latin gyökere is (*resedeo, resido*): az orvos bármikor rendelkezésre áll, hiszen ott „rezi-deál”. A hazai programban erről szó sincs, mint ahogyan arról a szigorúan felépített követelményrendszerrel sem, amelyet az ottani (valóban) rezidensektől elvárnak. Helyesebb lenne őket *orvosgyakornoknak* vagy egyszerűen *gyakornoknak* nevezni, vagy mint régen, *asz-szisztens orvosnak*, de leginkább *szakorvosjelöltnek*. Ezek a fogalmak inkább jelölik igazi ténykedésük lényegét, és adják vissza a valós helyzetet.

NÉHÁNY EGYÉB PÉLDA

- *Mammológia* (*Magyar Onkológusok Társasága Mammológiai Szekciója*). Ez a fogalom a nemzetközi szakirodalomban nem létezik, helyette a *senologia* elnevezést használják,

amely a francia *le sein* = mell, kebel szóból származik (a szakág egyik folyóiratának címe: *Zeitschrift für Senologie*).

- Német nyelvterületen terjedőben van a *viscerosynthesis* (Viszerosynthese) úgyannyira, hogy már tudományos társaságot is alapítottak az elnevezés használatával. A különös megjelölés nem más, mint az anastomosisok (a belek, tehát nem a zsigerek!) sebészetével foglalkozó irányzat. Nálunk ugyan még nem honosodott meg, ezért megelőző szándékkal írtam le.
- „A *patológia* nem mutatott elváltozást.” A patológia vagy például a hisztológia tudományág, ez a szóhasználat az előbbi szövegekörnyezetben hamis. Helyesen: a patológiai vizsgálat nem mutatott (kóros) elváltozást. Másik mintapélda a *perianalis patológia* kifejezés; a kórtan tudománya semmiképpen sem lehet perianalis.
- *Tracheostomia* ellátása – a tracheostomia maga a folyamat, ezt ellátni nehéz; a szerző viszont a tracheostoma (a nyílás, szájadék!) ellátására, gondozására gondolt.
- *Biopsiát* vesz, biopsiát küld szövettani vizsgálatra; a műveleti megjelölés helyett (a „biopsia” maga a folyamat) helyesen biopatum vagy *szövetminta* a használandó forma.
- A *-tomia* alatt bemetszés, vágás értendő; a *herniotomia* megjelölés még azokból az időkből származik, amikor a kizáródott sérvet a tömlő nyakának (herniotommal történő) átvágásával oldották meg a sérvmetszők. Vagyis herniotomiát már egy évszázada nem végzünk.
- Az *alternatíva* mindig két lehetőség közötti választást jelent. Helytelen ezért alternatívákról, több alternatíváról vagy például három alternatíváról írni.
- *Sebészeti ultrahang* – nincs belgyógyászati, urológiai, meg sebészeti ultrahang. De van sebészeti ultrahang-diagnosztika vagy -vizsgálat.

ELSZOMORÍTÓ KÖRÜLMÉNY A *Szinapszis* című egyetemi hallgatói újság számára odaajándékoztam néhány könyvet kisorsolásra. A pályázaton azok vehettek részt, akik a legjobb válaszokat adták a lenti táblázatban szereplő kérdésekre. A „megfejtéseket” olvasva döbbsentem rá, milyen magyar kifejezésbeli hiányosságoktól szenvednek a mai orvostanhallgatók. Mennyire nem tanítják meg őket a gondolkodásra, és milyen űr tátong a fejükben, hogy ezeket a viszonylag egyszerű kérdéseket is ilyen hiányos módon oldják meg. Erről persze nem ők tehetnek, hanem az oktatóik. Látszik, hogy például a *down-stagingnél* fogalmuk sincs arról, hogy itt onkológiai kérdésről vagy hogy a *stagingnél* stádiummeghatározásról lenne szó. A *gastroszopiát* a gyomortükrözés helyett három szóval fejezik ki. Az *algoritmusra* is van egy nagyszerű szó: folyamatábra, de semmiképpen sem számolási eljárás. Ugyanígy eleve rossz indoklási alap a harmadik kérdéscsoportban, hogy keveredik a latin és a magyar. Nem ez a baj, hanem az, ami a táblázat megfejtési oszlopában is szerepel. Szomorú vagyok. Ezek a sajnálatra méltó, szebb anyanyelvi szaknyelvre érdemesült medikusok – úgy tűnik – az előadásokon egyszer sem hallották a kérdéses szavakat tisztességes magyarsággal. (1. táblázat)

1. táblázat (a helyes választ aláhúztam)

Hogyan mondjuk magyarul?

Kérdéses szó	Válasz	Helyes válasz
staging	állítás	stádiummeghatározás, -beosztás
down-staging	leépítés	alulosztályozás
tumormarker	<u>daganatjelző</u>	daganatjelző, tumorjelző
stroke	<u>akut agyi érkatasztrófa</u>	akut eredetű agykárosodás, szélütés, gutaütés
pacemaker	<u>szívritmus-szabályozó</u>	(szív)ritmuskeltő, szívritmus-szabályozó
stent	gyógyszerkibocsátó	szín, tágitó betét (protézis)
gastroszkópia	<u>felső tápcsatornai tükrözés</u>	gyomortükrözés
homepage	elektronikus oldal	honlap

Közleményekben előforduló angol (eredetű) szavak magyarul

impact factor (IF)	hatástényező, impaktfaktor	hatásmutató
prospectiv	<u>előre tekintő</u>	eredményt követő, előretekintő
abstract	<u>összefoglaló</u>	összefoglalás, összefoglaló
algoritmus	számolási eljárás	folyamatábra
checklist	összetevők listája	ellenőrző jegyzék
evidence based medicina	<u>bizonyítékokon alapuló orvoslás</u>	bizonyítékon alapuló orvoslás
follow up	követő, követendő	nyomon követés, nyomonkövetés
multiple choice	<u>feleletválasztó(s)</u>	kérdésválaszos, <i>feleletválogató</i> s (kérdések)

Miért nem helyesek az alábbi kifejezések?

distalis lábszár	keveredik a latin és magyar	nincs két lábszár, azaz (distalis és proximalis), de a lábszárnak lehet distalis és proximalis része
cranialis máj	keveredik a latin és magyar	van proximalis máj? (lásd az előző magyarázatot)
partialis gastrectomia	a parciális már átment a köztudatba	-ectomy: teljes szerveltávolítás; ha eltávolítottuk a gyomrot, nem lehet még további részét eltávolítani!
molekulasúly	<u>molekulatömeg</u>	molekulatömeg (az SI rendszerben a g a tömeg egysége)

MEGOLDÁS? Legutóbb az egyik orvostárs kifogásomra azt írta, hogy az angol szavak átvétele kényelmes és hasznos. Az orvos értelmiségi, azaz gondolkodó lény, bár ma egyre nagyobbak a kétségeim. Úgy látom nem annyira kényelemről, mint inkább a gondolkodásra való lustaságról van szó. És hogy jó-e a kényelmes átvétel? Nos, a fogalmat elsőként bevezető rest orvosnak mindenképpen. De nem ez a megoldás.

Az 1950-es évektől a középiskolák adta műveltségi szint fokozatosan visszaesett, de különösen a rendszerváltoztatás után és a kétszintű érettségi bevezetésével: ha a legtöbb fiatal nem kényszerítik, nem törekszik a többre, nem fog kiemelkedni. Ehhez társul még, hogy a diákok egyre ritkábban találkoznak olyan tanárokkal, akik hatni tudnak rájuk. A jelenlegi fiatalok előtt tizenhét éves korukra bezárult az igényesebb szellemi világ, nem találkoznak katarzist jelentő művekkel, nem érinti meg őket a művészet egyetlen területe sem. A csökkentett szintű érettségit minimális követelményekkel a fiatalok 97%-a vette eddig igénybe (2011), azaz csaknem mindegyikőjük. Tulajdonképpen egyáltalán nem értem. Miért kellett nemhogy kétszintű, de a fő tantárgyak alól mentesítést biztosító érettségi bevezetése? Az így felhígult tudású diákság miatt is látjuk a színvonalcsökkenést, holott az érettségi korábban „rangot” jelentett – ezt kellene helyreállítani.

Szaknyelvünk milyenségéért elsősorban *mi vagyunk felelősek*: mindnyájan, akik ezt beszéljük, írjuk, vagy az írásokat ellenőrizzük. Számadása – ha tetszik bűnrészessége – van természetesen minden orvosi lapnak, könyvkiadónak és szerkesztőnek is. Ahhoz, hogy szaknyelvünkön jobbitsunk, főként *nekünk kell megváltoznunk*. Mindez azonban hosszú folyamat része. Ahogyan a szakképzésben nyugaton ismert az „*oktad az oktatót*” jelszó (*train the trainer, Lehren lehren*), bizony nem ártana nyelvi téren is bevezetni, hiszen példával kellene elől járni.

Végül úgy gondolom, hogy – a francia példához hasonlóan – mindenképpen szükségszerű lenne, ha a Magyar Tudományos Akadémia nyelvi illetékesei kialakítanák a szaknyelveket védő, szabályozókat felállító, ellenőrzési feladatokkal ellátott részleget, amelyben a szakágazatok képviselői is részt vennének. Mert a mindennapi szaksajtót látva orvosi nyelvünk területén óriási a zűrzavar. Hasonlót láthatott Arany János is:

*Törvény kell a nyelvnek, mert különben elvész
Törvényét ki szabja, mint az a sok nyelvész...*

(*Grammatika versben*)

Bősze Péter

Zárszó

A *Félezer éves magyar orvosi nyelv* című tudományos rendezvény történelmi jelentőségű, hiszen honi orvosi nyelvünk történetéről még soha nem értekeztek tudományos ülésen. Zárszavának első mondata a köszöneté: a köszönet kifejezése mindenkinek, aki közreműködött, segített és támogattott. Nagyon sokan voltak, sok mindenkinek tartozunk hálával; felsorolásuk szinte lehetetlen. Mégis, együtt Szabó T. Attilával, kiemeljük, és fejet hajtunk az MTA Orvosi Tudományok Osztálya előtt, hogy javaslatunkat elfogadva sajátjának tekintette a rendezvényt, és biztosította megrendezésének a körülményeit. Ebben a vonatkozásban külön is hálával tartozunk Vizi E. Szilveszter és Vécsei László akadémikus uraknak.

Félezer év a magyar szaknyelvek történetében jelentős idő, nyelvünk korát tekintve azonban arasznyi. Hol volt a magyar orvosi nyelv anyanyelvünk korábbi évezredeiben? Nyilván voltak egészségszavaink, betegségszavaink, a kezeléseket jelölő kifejezések, létezett a táltosok, a sámánok orvosi nyelve és a népi orvoslás, a gyógyfűvek és a népi varázslók (javasaszszyonyok, vajákosok stb.) szóvilága is. Orvoslásunk régi szavai szájról szájra terjedve maradtak fenn és gyarapodtak sok száz emberöltőn át. Hogy mit őriz a rovásírásunk a régi idők egészségzavaiból, nem tudom; hiányzó láncszeme ez orvosi nyelvünk történetének.

Első szórvány- és nyelvméleink, vagyis azok az írások, amelyek a múlt nyelvét őrzik (*Tihanyi alapítólevél, Halotti Beszéd, Ómagyar Mária-siralom, Königsbergi Töredék*), a XI–XIV. századból származnak. Elszigetelt művek ezek a kor latin szövegkörnyezetében, ugyanakkor „E nyelvmélekek stilisztikai érettsége azt az érzetet kelti, hogy egy korai virágzó anyanyelvi kultúra hírmondói...” (Madas 2009: 7–10). Bennük az orvoslás szavai szórványosak, ámbár kellőképpen – legalábbis tudomásom szerint – még nem feltártak. Az egészséggel, betegségekkel és gyógyítással kapcsolatos szavak előfordulnak az e korból megőrződött két szójegyzékben (*Besztercei és Schlügli szójegyzék*) is, de ezek is vérszegény lelőhelyek. Egyáltalán nem tudunk képet alkotni arról, hogy miként alakult honi orvosi nyelvünk az államalapításunk első négy évszázadában: az Árpád-korban és még egy kicsit azon túl.

A *Jókai-kódex* (XV. század), a legkorábbi magyar nyelvű könyv, fordítás latinból; eredetije ismeretlen: nincs tudomásunk olyan latin műről, amelyre teljesen ráillene; feltételezhető inkább, hogy több kisebb latin forrás egyesítése (Kertész 2009: 254). Orvosi nyelvi vonatkozásait vajmi kevéssé ismerjük, ugyanakkor érdekes lenne, hiszen fordítója a „szakszavakat” a XV. századi magyar egészségnyelv szókészletéből merítette. Vagyis közel száz évvel korábról, mint ahonnan az orvosi nyelvünk történetét (a félezer éves magyar orvosi nyelvet) eredeztetjük. A XV. század más kódexfordításai (*Bécsi kódex, Müncheni kódex*) is hasznos források lehetnek a magyar orvosi nyelvnek; és nemcsak a szakszókészletük okából, de a fordítások rendszeressége miatt is. Ekkor ugyanis a fordítás már „nem kedv és ihlet kérdése többé, hanem kötelesség, a latinhoz való hűség pedig kíváncsi...” (Madas 2009: 8).

Végeredményben nyelvünk ómagyar korának orvosi nyelvi ismeretei gyérek, legfeljebb egy-egy árva nyelvmélekből bukkan elő valami. Ez a kor a nyelvi műveltségváltásának is az időszaka, és ez elkerülhetetlenül tükröződött a szaknyelvekben is, ám írásbeliségünk latin volta miatt a változások csaknem egészében a homályban maradtak.

Nem így a középmagyar kor orvosi nyelvmélekei: a XVI. század már bővelkedik a magyar egészségnyelvi írásokban is:

- első füveskönyvek (Melius Juhász Péter: *Herbarium*, Beythe András: *Füves könyv*, Frankovich Gergely: *Hasznos és fölöttébb szükséges könyv*, Peechi Lukács: *Füves kert*);
- szójegyzékek (Murmeliusz-féle szójegyzék, Calapinus: *Latin–magyar szótár*, Szikszai Fabricius Balázs: *Nomenclatura Dictionarium Latino–vngaricum*, Verancsics Faustus: *Dictionarium...*);
- mindenkinek felett az első magyar orvosi könyv (Váradi Lencsés György: *Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica*).

Megmaradt még a Szegedi Fraxinus Gáspár és Nádasdy Tamás levelezéséből összeszedhető, első leírása a méhdaganat sikeres kezelésének; Gáspár doktor Kanizsai Zsófiát, Nádasdy

Tamás feleségét kezelte. E kor jeles személyisége volt még Sylvester János is; az első magyar grammatikája az orvosi nyelvre sem maradt hatástalan. Nem csoda tehát, hogy a magyar orvosi szaknyelv történetének kezdetét a XVI. századra, a magyar nyelvű orvostudomány bölcsőjének az idejére tesszük. Hangsúlyozom, hogy az orvosi szaknyelvről beszélünk, azaz már egyfajta tudományos arculatú szakírásról.

Ebben a században már kezd kibontakozni az európai orvosi nyelv harmadik átalakulása: az ókori görög nyelvet, némi arab kitérével felváltó középkori görög–latin mellett egyre inkább nemzeti nyelven fogalmazták az orvostudományt. Élen jártak a franciák, de Angliában és a Németalföldön is erősödött ez az irányzat, és megfigyelhető volt más európai országokban is.

A görög–latin még sokáig (a XVIII. század végéig) megmaradt mind közös és alapnyelv; az orvosi ismeretek egyetemes közvetítője; mindenekelőtt az egyházak és az általuk fenntartott egyetemek latin nyelvének a következtében. Jellegzetes, hogy a szakszókincs rohamosan bővült és rögzült ebben az időben, de változott a görög–latin szövegezés – a visszafordulás az ókori példaképekhez (például Cicero) általános volt –, módosult továbbá a helyesírás is.

A magyar nyelvű orvoslás főleg a „kézműves” orvosi szakmák (sebészet, szülészet, patikusság) – ezek ugyanis kevésbé tartoztak a tudományosság latin birodalmába – és a népi gyógyászat területén formálódott, majd fejlődött az egészségre nevelés, az egészséges életről szóló tanácsok (dietetika) terjedésével, ugyanakkor szerepe volt ebben a reformációnak is. Hazánkban a háborúk dúlásai és a három részre szakadás sem tudta megakadályozni azt, hogy elkezdődjék ez az átalakulás, és megszülessenek az első nemzeti nyelvű gyógyászati munkák. Párját ritkítja az első magyar orvosi könyv, ezért is szenteltünk külön előadást neki. Kalandos útja, háromszáz éves kallódása egyedülálló, és tükrözi is a magyar valóságot. Óriási veszteség lett volna, ha nem kerül elő, mint ahogy felbecsülhetetlen kár Balsarati Vitus Jánosnak *A magyar chirurgia, az az a seb gyógyításának mestersége* című, kéziratban maradt könyvének az eltűnése.

A nemzeti orvosi nyelvünk XVI. századi kialakulása magyarázza azt, hogy a tudományos rendezvény előadásainak első fele jószerivel e század orvosi nyelvének a történetével foglalkozott. Ezután egy-egy előadással századokat lépünk az orvosi nyelvtörténet áttekintésében, csupán a XIX.

századdal foglalkozott két előadás: Bugát Pál munkásságát külön is ismertettük. Őt az utókor nem méltatja eléggé, emléke nem került az őt megillető helyre. A mi feladatunk helyrehozni a mulasztást: elsőként egy budapesti, köztéri Bugát-szobor felállítását tervezzük. Erről a rendezvény résztvevői egyhangúlag döntöttek. Egy előadás az orvosi helyesírás alakulását mutatta be, és fogalmazott meg általános szempontokat. A befejezés a jelenkor orvosi nyelvée volt; bizony vannak tennivalók.

A múlt ismerete a jelen és a jövő alapja; a hibákból és az erényekből egyaránt tanulhatunk. Honi orvostudományunk 500 éves gyökerei jó alapot adnak orvosi nyelvünk megvédéséhez. Igen, megvédéséhez, mert a nemzetközi közös nyelv, az angol alattomosan szivárogozik a nemzeti nyelvekbe, főképpen a szaknyelvekbe: egyiket-másikat, köztük a magyar orvosi nyelvet, előzönlí. Ma még versenyképes a magyar orvosi nyelv, de vigyázni kell a strázsán; a teendőök sürgősek.

A szaknyelv minden nyelv alapja, a nyelv pallérozottsága is a szaknyelvekben rejlik. Ekként a magyar orvosi szaknyelv művelése, őrzése – túl a magyar orvostudomány megmaradásán – anyanyelvünk létezésének is egyik meghatározó eleme, sőt azon is túlmutat. Az európai szellemiség addig él, amíg e földrész a nemzetek Európája. Egy Európai Egyesült Államok eltorzíthatná e pompás szellemiséget, a több évezredes európai kultúrát. A nemzetek léte, megmaradása a nemzeti nyelvek függvénye: a nyelv és a nemzet egymást feltételezi, egyik sem létezhet a másik nélkül. Bármelyik európai nyelv kihalásával Európa is szegényebb lesz; érte is szól a harang.

A magyar nyelv óvása, a hazai szaknyelvek művelése a hazai értelmiség felelőssége. Ránk, orvosokra, egészségügyiekre és a velünk dolgozó nyelvészekre, orvosi nyelvünk ápolása tartozik; tovább kell mennünk azon az úton, amelyen eleink 500 éve vagy még jóval régebbi időben indultak el, és hozzájuk méltóan kell tennünk orvosi nyelvünkért. Ezt üzeni nekünk ez a rendezvény is, ezért hoztuk létre, és ezért adjuk közre az elhangzottakat nyomtatásban is, a Magyar Orvosi Nyelv eme számának teljes terjedelmében.

IRODALOM

Madas Edit 2009. Előszó. In: *Látjátok feleim...* Magyar nyelvemlékek. OSZK, Budapest, 7–11.

Kertész Balázs 2009. Magyar nyelvemlékek az Országos Széchényi Könyvtárban. In: *Látjátok feleim...* Magyar nyelvemlékek. OSZK, Budapest, 199–207.

A tudományos rendezvény a Magyar Tudományos Akadémián